

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

ЗЕК БОГДАН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94(477.82–25)«1941/1944»

ЛУЦЬК У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Баран Володимир Кіндратович,
доктор історичних наук, професор

Луцьк – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	9
1.2. Джерельна база.....	18
1.3. Методологія дослідження.....	27
Висновки до розділу 1.....	32
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ	
2.1. Встановлення і функціонування органів окупаційної влади.....	34
2.2. Знищення єврейської громади і радянських військовополонених.....	49
2.3. Розгортання руху Опору.....	74
Висновки до розділу 2.....	94
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ	
3.1. Стан міського господарства.....	97
3.2. Церква і культура.....	114
3.3. Повсякдення лучан в умовах окупації.....	143
Висновки до розділу 3.....	165
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175
ДОДАТКИ	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

МДБ – Міністерство державної безпеки

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ОУН – Організація український націоналістів

ОУН(б) – Організація український націоналістів (бандерівців)

ОУН(м) – Організація український націоналістів (мельниківців)

ПЗП – Польський зв'язок повстанський

ПКБ – Польський комітет безпеки

РВА – Російська визвольна армія

РКУ – Райхскомісаріат «Україна»

СБ – Служба безпеки

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СА – штурмові загони

СД – служба безпеки

СС – охоронні загони

США – Сполучені Штати Америки

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

УНКДБ – Управління Народного комісаріату державної безпеки

УНР – Українська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УПА – Українська повстанська армія

УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Тривалий час радянський ідеологічний чинник деструктивно впливав на дослідження історії України періоду нацистської окупації. Тоталітарна система обмежила доступ до джерел, унеможливила використання нової методології. Вітчизняні історики не мали можливості використовувати праці зарубіжних учених. У результаті цього в суспільстві вкорінилось викривлене бачення і тенденційне ставлення до багатьох подій та явищ Другої світової війни. Ці обставини продовжують давати привід для політичних спекуляцій, які породжують гостре протистояння в сучасному українському суспільстві. Шлях вирішення цієї проблеми – незаангажовані історичні студії та популяризація їхніх результатів.

На сучасному етапі комплексне вивчення нацистського окупаційного режиму на території України не може бути здійснене без урахування наукових праць регіонального характеру. Історія Луцька 1941–1944 рр. не стала об'єктом окремого дослідження, тому матеріали дисертації сприятимуть розвитку історичної науки. Про актуальність дослідження говорить і той факт, що Луцьк у роки нацистської окупації був адміністративним центром округу «Волинь–Поділля» і гебітскомісаріату, де зосереджувались регіональні органи окупаційної влади. Тому дуже важливо показати перебіг подій у місті, де видавалися директиви і розпорядження для інших підзвітних територіальних одиниць.

Актуальність теми пов'язана із формуванням нової історичної пам'яті та прийняттям законів України про декомунізацію. Внаслідок цього зросла потреба в нових дослідженнях локального виміру, які стануть у пригоді місцевим громадам, органам виконавчої влади і самоврядування під час прийняття рішень щодо вшанування подій Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми «Україна за ранньомодерної та новітньої доби: суспільство, політика, культура» кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, а також у рамках науково-дослідної теми «Документація жертв міжнаціонального польсько-

українського конфлікту в 40-х роках ХХ століття» (державна реєстрація № 0106U000271) і є складовою частиною державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (державна реєстрація № 0106U004504). Матеріали наукової роботи відповідають завданням регіональних програм «Розвиток освіти Волинської області на 2014–2017 рр.», «Розвиток культури, мистецтва та охорони культурної спадщини у Волинській області на 2016–2020 рр.», обласній цільовій програмі національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.

Мета роботи полягає в проведенні комплексного дослідження соціально-економічного, політичного і культурного становища Луцька у часи нацистської окупації 1941–1944 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографію і джерельну базу дослідження;
- вивчити процес становлення і функціонування органів окупаційної влади в місті;
- на прикладі Луцька висвітлити репресії щодо місцевого населення і військовополонених;
- показати зміст і форми руху Опору в місті;
- охарактеризувати рівень соціально-економічних відносин у Луцьку;
- показати становище релігійних громад і центрів культурного життя в місті;
- висвітлити повсякдення лучан в умовах окупації.

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим у містах Волині.

Предмет дослідження – суспільно-політичне, соціально-економічне і культурне становище Луцька у 1941–1944 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1941–1944 рр. Нижня межа – 25 червня 1941 р., початок нацистської окупації міста. Верхня межа – 2 лютого 1944 р., час вступу до Луцька підрозділів Червоної армії.

Територіальні межі дисертації охоплюють м. Луцьк в адміністративних межах 40-х рр. ХХ ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *уперше*:

- комплексно висвітлено історію Луцька періоду нацистської окупації;
- проаналізовано процес формування органів української допоміжної адміністрації в місті;
- висвітлено політику Голокосту, нацистські репресії в місті щодо радянських військовополонених, української і польської інтелігенції;
- охарактеризовано економічну ситуацію в місті;
- показано повсякдення лучан у роки війни;
- висвітлено тему руху Опору і взаємовідносин між його течіями в Луцьку;
- показано становище релігійних громад міста і міжконфесійні контакти;
- з'ясовано особливості функціонування закладів освіти, культури й охорони здоров'я в місті у період окупації;
- розширено джерельну базу теми за рахунок введення до наукового обігу нових документальних матеріалів.

У роботі *уточнено*:

- завдання і методи реалізації політики III Райху на окупованих територіях;
- процес створення, структуру побудови й особливості функціонування органів влади райхскомісаріату «Україна» (РКУ);
- персональні дані німецьких чиновників, службовців української адміністрації, релігійних, культурних діячів і представників руху Опору, які працювали в Луцьку.

У дисертації *отримали подальший розвиток* питання щодо:

- функціонування юденрату;
- зміни суспільних настроїв і міжетнічних відносин;
- людських втрат і матеріальних збитків, завданих нацистською окупацією місту.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження сприятимуть розвитку подальших студій, присвячених українському питанню у Другій світовій війні. Робота може бути використана для підготовки лекційних і

семінарських занять з курсів новітньої історії України і Волині. Результати дослідження, що пов'язані з німецькою окупаційною політикою в Східній Європі, стануть у пригоді й під час викладання всесвітньої історії. Робота допоможе вчителям при підготовці уроків на тему «Наш край у роки Другої світової війни», сприятиме подальшому розвитку краєзнавства. Результати дослідження знадобляться працівникам музеїв, спеціалістам управлінь культури, відділів охорони культурної спадщини Луцької міської ради і Волинської обласної державної адміністрації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Окремі положення дисертації були викладені у доповідях і повідомленнях на п'яти міжнародних наукових конференціях: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2014 р.), «Щит і меч землі дубенської: воєнна історія краю» (Дубно, 2014 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014 р.), «Німці в історії Волині» (Луцьк, 2015 р.), «Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму» (Рівне, 2015 р.). Матеріали дослідження були представлені на навчально-методичному семінарі з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі (Берлін, 2015 р.), а також на 10 всеукраїнських і регіональних конференціях, круглих столах: «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (Ковель, 2013 р.), всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 70-річчю вигнання німецьких загарбників із західних областей України (Острог, 2014 р.), V Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею (Луцьк, 2014 р.), III Всеукраїнській конференції «Науковий діалог "Схід–Захід"» (Кам'янець-Подільський, 2014 р.), всеукраїнській конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвяченій 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 2014 р.), I волинських обласних

краєзнавчих читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження Г. Гуртового (сmt Торчин, 2014 р.), XI науковій конференції «Любартівські читання», присвяченій 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (Луцьк, 2015 р.), регіональній конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвяченій 75-річчю від дня заснування Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки (Луцьк, 2015 р.), 54-й Всеукраїнській конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії» (Володимир-Волинський, 2015 р.), круглому столі «Волинь у Другій світовій війні», присвяченому 70-річчю завершення Другої світової війни.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 20 публікаціях, із яких п'ять уміщено у провідних фахових виданнях України, одна – у зарубіжному виданні, 14 – у матеріалах наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Історії України часів німецької окупації присвячений величезний масив наукових досліджень. Існують різні принципи класифікації та хронологічного поділу історіографії вказаної теми. Новий поштовх до її вивчення зумовили розпад СРСР, розсекречення архівів, відсутність ідеологічного контролю, можливість налагодження співпраці з європейськими та американськими істориками. Вітчизняні дослідники почали розробляти власну концепцію історії України, послуговуючись новими методологічними підходами. Завдяки цьому з'явилися альтернативні оцінки подій та явищ Другої світової війни.

Луцьк періоду нацистської окупації ще не став об'єктом окремого дослідження. Проте місто часто фігурує на сторінках наукових праць, присвячених Другій світовій війні. Історіографію обраної нами теми доцільно поділити на три групи: радянську, сучасну українську та зарубіжну.

У радянський період одна із перших спроб комплексно висвітлити історію міста означеного періоду була зроблена у 24-томній «Історії міст і сіл УРСР. Волинська область» (Київ, 1970) [270]. У ній дослідники коротко зупинились на бойових діях перших днів війни, акцентували увагу на репресіях німецької влади, розстрілах радянських військовополонених і євреїв. Особливе місце було відведено діяльності луцького підпілля, організаторами і керівниками якого стали комуніст В. Ізмайлов і комсомолка П. Савельєва. Автори докладно висвітлили перебіг Луцько-Ровенської наступальної операції, в результаті якої 2 лютого 1944 р. до міста увійшли підрозділи Червоної армії. У праці вказано людські й матеріальні втрати, завдані місту в результаті німецької окупації.

Аналогічною за змістом і концепцією стала робота «Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис» (Львів, 1974 р.) [318]. У ній автори не ставили завдання детально висвітлити історію міста у період окупації, а тому використали

загальновідомі факти. Робота відзначається науко-популярним викладом матеріалу, в ній відсутні посилання на джерела та літературу. У цей час була видана робота В. Замлинського «Тавровані презирством народу» [249], яку можна віднести до розряду пропагандистської літератури. На прикладі Луцька автор підкреслював антигуманну політику окупаційної влади щодо місцевого населення. Тема радянського підпілля в місті була порушена у колективних працях «Історія УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)» [275], «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» [21]. Однак вказана тема розглядалася лише в контексті формування підпілля на території Волинської області.

Окремо варто зупинитись на виданнях, які були присвячені постаті радянської підпільниці П. Савельєвої. У 1960 р. в «Літературній газеті» була опублікована стаття О. Лукіна і М. Мара під назвою «Спалена на багатті» [314]. У ній автори подали історію луцького підпілля та описали епізод страти П. Савельєвої. Не посилаючись на будь-які джерела, вони стверджували, що комсомолка була спалена живцем на багатті. У героїчному контексті, який повністю відповідав ідеологічним канонам, О. Лукін і Т. Гладков у 1974 р. видали документальну повість «Дівчина з Ржева» [86]. У цій книзі автори описали біографію П. Савельєвої, приділивши значну увагу луцькому підпіллю. Як не парадоксально це звучить, але в подальшому радянські історики у своїх наукових роботах використовували в якості джерел згадані видання. Серед них В. Замлинський у роботі «Караюча земля» [248], автори колективних праць «Говорять полегли герої» [89], «Нариси історії Волинської обласної партійної організації» [340], «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область» [270] та інших. У результаті цього виник історичний міф про ключову роль П. Савельєвої у луцькому підпіллі та її героїчну загибель, який продовжує сприяти збереженню стереотипів у середовищі міського соціуму і перешкоджає об'єктивному баченню історії.

На прикладі Луцька у роботі «Історія Волині» (Львів, 1988 р.) [268] радянські історики піддали критиці «український буржуазний націоналізм», звернувши особливу увагу на постать А. Дублянського. Його звинувачували у тому, що він працював редактором газети «Український голос» і начебто видавав гестапо радянських активістів. Гострої критики зазнали також Українська автокефальна православна церква і архієпископ Полікарп. Окрім співробітництва із окупаційною владою, владику звинувачували у тому, що він благословляв відкриття семінарій «по підготовці священників для банд УПА». Автори також звертали увагу на радянське підпілля в Луцьку і бої на підступах до міста в лютому 1944 р.

Спробу відійти від офіційної радянської версії війни в «Історії Луцька» (Львів, 1991 р.) [327] зробили О. Михайлюк та І. Кічий. Вони звернули увагу на розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р. Однак загалом дослідники спиралися на загальновідомі факти, які стосуються бойових дій, знищення військовополонених і євреїв. Автори підкреслювали значення комуністичної партії у боротьбі із «фашистським терором», а тому значну увагу приділили діяльності радянського підпілля в Луцьку.

Після розпаду СРСР з'явилося багато узагальнюючих і спеціалізованих досліджень, автори яких по-новому підходять до висвітлення історії України у Другій світовій війні. У цих роботах також використано матеріал, пов'язаний з Волинською областю і Луцьком зокрема. Передусім варто звернути увагу на монографію М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах» [282]. У ній на прикладі Волині автор торкається тем українського визвольного руху, економічної політики нацистської влади, Голокосту. Концептуальне бачення цього періоду представлене у роботах В. Трофимовича [448], П. Брицького [22], В. Кучера і П. Чернеги [297], В. Литвина [306], І. Патриляка та М. Боровика [383], Ф. Левітаса [301]. Окремо варто відзначити збірники наукових статей «Архіви окупації» [6], двотомне фундаментальне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» [454–455]. Дослідники охопили широкий

спектр проблем, залучили різноманітний фактичний матеріал, у тому числі з історії Волині.

Проблеми колабораціонізму і повсякденного життя в роки окупації у своїх роботах аналізувала В. Шайкан [478; 479]. При цьому вона наводила окремі факти з діяльності міської управи Луцька. Систему органів окупаційної влади, правові аспекти їхнього функціонування вивчали О. Лисенко, О. Гончаренко, М. Куницький, Т. Першина [90–92]. Характеризуючи механізми управління, науковці використовували фактичний матеріал, що стосувався Луцька. Культурне життя міста, стан науки і спорту відображено в роботах Б. Єржбакової [236] і В. Гінди [85]. Вивчаючи соціально-правовий статус населення РКУ, М. Куницький звертав увагу на Луцький гебітскомісаріат і міську управу [294]. Німецьку фінансово-економічну політику на окупованих землях досліджували І. Ветров [26] та інші історики. Демографічну ситуацію на території західних областей УРСР у період Другої світової війни і міжетнічні відносини на Волині у роки нацистської окупації вивчали І. Ільюшин [267], М. Кучерепа [298], Ю. Сорока [441–443], В. Баран, В. Токарський [13–14], В. В'ятрович [42] та ін.

Із здобуттям Україною незалежності науковці змогли порушувати дискусійні й досі заборонені теми, які були пов'язані з історією міста періоду Другої світової війни. Зокрема, розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р. співробітниками НКДБ і НКВС вивчав М. Кучерепа [298]. Цієї теми торкався Ю. Мазурик, що проводив археологічні розкопки місць розстрілу в'язнів і військовополонених [321–322; 324]. Варто також зауважити, що про знищення в'язнів у тюрмах Волині видавались публікації і в українській діаспорі [263].

Після розсекречення архівів історики почали активно цікавитись українським визвольним рухом. Об'єктом дослідження С. Музичука та І. Марчука [335] став «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця», створений в Луцьку завдяки роботі ОУН. Інтерес істориків був спрямований на постаті керівників куреню, їхній вишкіл, правові аспекти діяльності. У роботі дослідники звернули окрему увагу на однострої та відзнаки стрільців відділу.

Українські допоміжні військові й поліцейські формування, які дислокувалися в Луцьку, цікавили І. Дерейка [99–100], О. Клименка і С. Ткачова [279]. Багато матеріалів про бойові дії УПА в околицях Луцька зібрав О. Денищук [98]. У складеній хронології зіткнень автор послуговувався не лише архівними даними, але й спогадами очевидців. Постаті керівників ОУН і УПА – вихідців із Луцька та навколишніх сіл вивчав Я. Антонюк [2–3; 5]. Значення міста у процесі розгортання українського визвольного руху у своїх роботах підкреслювали В. Ковальчук [283], В. Дмитрук [223], О. Ленартович [303], В. Трофимович [449], І. Патриляк [382; 384] та ін.

Об'єктом зацікавлень українських істориків стала Православна церква. Варто зазначити, що в 1975 р. у США член Луцької православної духовної консисторії І. Власовський видав другий том «Нарису історії Української Православної Церкви», де присвятив окремий розділ періоду Другої світової війни [41]. Після здобуття Україною незалежності, досліджуючи становище церкви в умовах німецької окупації, на релігійні процеси в місті звертали увагу Н. Стоколос [444], В. Рожко [422], Я. Антонюк [4], В. Борщевич [20], О. Лисенко [305] та ін.

Серед тематичних досліджень, в яких фігурує місто, варто виділити роботи з історії Голокосту. Прослідкувати перебіг подій в місті допомагають роботи О. Круглова [289–290]. Детально вивчав історію єврейської громади на Волині В. Наконечний [337–338]. У своїх роботах на прикладі Луцька він підкреслював антигуманний характер німецького окупаційного режиму. Однак автор тенденційно підходив до вирішення ряду дискусійних питань, що позначилося на результатах дослідження. Темі луцького гетто присвячена стаття О. Жук [238], у ній дослідниця на основі різних видів джерел характеризує повсякдення євреїв міста. Антиєврейську пропаганду, яку німецька влада поширювала на сторінках волинської преси, характеризували В. Надольська і Ф. Рябчикова [336]. На маловивчене повстання єврейського трудового табору в Луцьку звернув увагу Г. Бондаренко [18]. Питання розстрілу євреїв у перші дні німецької окупації стало

предметом зацікавлення Ю. Мазурика [323]. Окрім архівних матеріалів, автор використав також результати ексгумаційних досліджень.

Значний внесок у вивчення становища закладів культури в місті зробили С. Кот і О. Ошуркевич [227]. У своєму дослідженні, присвяченому Волинському краєзнавчому музею, вони не тільки охарактеризували найважливі події, але й розглянули проблему втрат культурних та історичних цінностей. Заслуга авторів ще й у тому, що вони включили до своєї роботи документальні матеріали. На період німецької окупації в історії Волинського краєзнавчого музею звертали увагу у своїх джерелознавчих статтях В. Гика [84], Н. Пушкар та І. Несторук [410].

Окремо варто зупинитись на працях місцевих дослідників, які характеризують німецький окупаційний режим на території Волині. Передусім це дисертація К. Сміяна [437], колективна монографія «Західне Полісся: історія та культура» [253], науково-краєзнавчі нариси В. Наконечного [339]. Генеральному округу «Волинь-Поділля» присвячене дослідження Ю. Олійника та О. Завальнюка [368]. Німецький окупаційний режим і рух Опору в Тернопільській області у своїй дисертації розглядав Ф. Полянський [401]. Автори цих робіт показували не лише загальний контекст нацистського режиму, але і його регіональні особливості.

Бойові дії на території Волині і безпосередньо в районі Луцька досліджував В. Кудь [292–293]. Історик встановив маршрути просування німецьких військ у напрямку міста, їхній чисельний склад, озброєння. У своїх статтях автор аналізував оборонні бої Червоної армії у червні 1941 р. в районі Луцька. Дослідник звернув увагу на розташування військових частин, особливості тактики радянського командування. Автор зробив значний внесок і у вивчення бойових дій поблизу міста, які активно велися в лютому 1944 р.

Поза увагою не можна лишити численні краєзнавчі публікації, в тому числі і на сторінках місцевої преси. Їх автори часто збирали свідчення очевидців, які були невідомі широкому загалу. Історії міста, його будівлям і вулицям присвятив багато книг і статей В. Пясецький [412–414]. Біографії відомих лучан часів окупації, польсько-українське протистояння у своїх публікаціях висвітлювали

П. Оксенюк, В. Данилюк [96; 367], І. Друль [231], В. Гаврилюк [78], С. Новак [343] та ін.

Новою темою зацікавлень сучасних українських істориків стало функціонування місцевих органів управління, дослідження регіональних особливостей і специфіки німецького окупаційного режиму в різних регіонах України [326, с. 105–106]. У цьому напрямку варто виділити дослідження, присвячені історії міст та їхньому соціуму. Зокрема, використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у роки окупації вивчав Ю. Олійник [369]. Систему освіти в Одесі під час румунської окупації 1941–1944 рр. у кандидатській дисертації характеризувала В. Остащук [372]. Харкову у період німецької окупації присвячена докторська дисертація А. Скоробогатова [436]. У ній дослідник розглядає становище міського населення, функціонування органів влади, діяльність радянського підпілля. Повсякденне життя киян у роки окупації стало об'єктом дослідження Т. Заболотної [240]. Особливу увагу вона звернула на потреби місцевого населення і шляхи їх вирішення, медичну і культурно-освітню сфери. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 р. вивчав А. Боляновський [17]. Становище інтелігенції Львова, її повсякденне життя в умовах Другої світової війни розглядає у своїй праці О. Гнатюк [87].

Волинь у період Другої світової війни стала об'єктом зацікавлень зарубіжних істориків. Передусім варто звернути увагу на роботу нідерландського історика К. Беркгофа «Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою» [15], яка побачила світ у 2004 р. Авторизований переклад з англійської мови на українську було видано у 2011 р. Вказана праця помітно відрізняється від досліджень української історіографії. Автор використав нові методологічні підходи і запропонував своє вирішення широкого кола проблем. Так, історик проаналізував окремі події, які відбувалися в Луцьку у період окупації, зокрема розстріл в'язнів 23 червня 1941 р., церковне життя і Голокост. Становище Православної церкви в умовах німецької окупації вивчав російський дослідник М. Шкаровський [480]. Він часто звертає увагу на Волинську область і безпосередньо на конфесійні відносини в місті. Білоруський історик Є. Гребень

[94] у своїй статті розглядає джерельну базу з історії округу «Волинь-Поділля», яка міститься в Державному архіві Брестської області. Автор наводить назви німецьких компаній, фірм, їхніх центральних офісів та філіалів, які діяли в Луцьку.

Значна частина досліджень стосується Голокосту. У 1990 р. в Єрусалимі побачила світ робота С. Спектора [489], присвячена Голокосту волинських євреїв. На сторінках свого дослідження автор наводить багато прикладів з історії єврейської громади Луцька. Російський історик О. Єрмаков [235] порушив тему причетності вермахту до знищення євреїв. У його роботі публікуються свідчення німецького офіцера, який брав участь у розстрілі євреїв у Луцьку в липні 1941 р. Історії гетто присвячена стаття Т. Снайдера і М. Діна у «Енциклопедії таборів і гетто» [490], яка була видана у США в 2011 р. На основі різних джерел автори описують не лише гетто, але й оцінюють становище єврейської громади міста в умовах німецької окупації. На розстріли євреїв Луцька у перші дні липня 1941 р. звертала увагу В. Лауер [299].

Іншим об'єктом зацікавлень європейської історіографії стала тема польсько-українського конфлікту на Волині у 1943 р. Значна кількість робіт була опублікована польськими дослідниками. Зокрема, Ю. Туровський і В. Семашко [491] висвітлювали цю тему тенденційно, акцентуючи увагу лише на антипольських акціях українських націоналістів. Більш зважено вказане питання висвітлює Г. Мотика [332]. Автор звертає увагу на події, які відбувалися на околицях Луцька, наводить відомості про чисельність жертв. Польському підпіллю на Волині у роки німецької окупації присвячені роботи Є. Рафальського [488] та А. Перетятковича [487]. Останній у своєму дослідженні детально характеризує польське підпілля в Луцьку, його структуру, діяльність і чисельний склад. Становище римо-католицького духовенства Луцької дієцезії у період Другої світової війни висвітлюється в роботах М. Дембовської і Л. Попека [483–484]. Подаючи біографії духовенства, дослідники звертають головну увагу на радянські репресії 1939–1941 рр. і післявоєнного періоду.

Одним із останніх досліджень, присвячених Волині періоду німецької окупації, є дисертація Д. Макбрайда [485], яка була захищена у Каліфорнійському університеті в 2014 р. Автор на основі архівних даних і свідчень очевидців характеризує рух Опору на Волині, нацистську політику щодо місцевого населення. Дослідник звертає увагу на взаємини УПА з радянськими партизанами і Армією Крайовою (АК). Він також характеризує органи місцевої влади, польсько-український конфлікт і події Голокосту.

Значний внесок у вивчення подій Другої світової війни на Волині зробили українські історики в діаспорі. Передусім це В. Косик [287], який на базі досі невідомих джерел охарактеризував українське питання в міжнародній політиці Німеччини. У 1986 р. у Франції була опублікована стаття А. Жуковського [237], присвячена постаті О. Штуля в українському визвольному русі. У роки німецької окупації О. Штуль деякий час перебував у Луцьку і виконував завдання ОУН(м). Після війни він емігрував до Франції, де став редактором газети «Українське слово», а у 1964–1977 рр. очолював Провід ОУН після смерті А. Мельника.

Підсумовуючи історіографічний доробок, ми бачимо, що згадані роботи лише частково порушують обрану нами тему. У радянський період ключова увага приділялася нацистським репресіям і діяльності підпільних організацій, які очолювали комуністи. Перебіг подій трактувався відповідно до пануючої ідеології. Після розпаду СРСР зникла цензура, відкрилося чимало нових джерел, дослідники отримали змогу об'єктивно розглядати історію України у період Другої світової війни. Унаслідок цього з'явилося багато наукових праць, у яких вчені звертали увагу на Луцьк в умовах німецької окупації. Значна частина цих робіт була присвячена розстрілу в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р., Голокосту і подіям польсько-українського протистояння. Авторами праць були як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Що стосується інших аспектів теми, то вони розглядалися дотично і переважною мірою лише на окремих прикладах. Унаслідок вибіркового використання джерел, згадані дослідники нерідко допускали помилки фактологічного характеру, що було встановлено у ході вивчення обраної теми.

1.2. Джерельна база

Предмет дослідження зумовив використання різних історичних джерел, які варто поділити на писемні і зображувальні. До першої групи увійшли документальні і наративні джерела, значна кількість яких вперше уводиться до наукового обігу. Передусім це діловодна документація органів влади, статистичні дані, листи, спогади. Зображувальні джерела представлені фотографіями Луцька, які були виготовлені у період окупації.

Основу дисертації становлять архівні матеріали. Значний комплекс джерел з історії Луцька вказаного періоду зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Передусім це матеріали ф. 3206 «Райхскомісаріат "Україна"», який складається із 1204 справ. У законодавчих, директивних документах фонду відображено всі напрями окупаційної політики, шляхи її втілення, розкрито методи економічного визиску, міститься інформація щодо різних проявів каральних функцій режиму проти особистості. Привертають увагу відомості про адміністративний поділ райхскомісаріату, національний склад населення, корисні копалини України. Зібрання документів фонду вміщує списки керівників генеральних комісаріатів і гебітскомісаріатів, особові анкети службовців, закони, накази і розпорядження того часу.

У зібранні ф. 2077 «Генерал-комісар Волині і Поділля» вміщені постанови генерального комісара щодо повноважень обласних комісарів, порядку ввезення та вивезення товарів з України, мобілізації населення на роботу, земельного податку. У фонді збережене листування з німецькими фірмами про проведення будівельних робіт на загарбаних територіях. Офіційні видання окупаційної влади у фонді представлені збірниками розпоряджень райхскомісара України за 1941–1943 рр., бюлетнями генерального комісара Волині і Поділля в Луцьку: «Центральний листок» та «Службовий листок». Інформацію щодо особового складу генерального комісаріату надають анкети, посвідчення, заяви, списки службовців.

На окрему увагу також заслуговує ф. КМФ–8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях». Він об'єднує в собі директивно-розпорядчі документи, звіти, донесення, матеріали нарад, листування нацистських адміністративних установ. Документи фонду допомагають визначити структуру органів окупаційної влади, розкривають форми і методи економічного висиску окупованих територій, відображають політику в галузі освіти, культури та релігії. Архівні справи ф. 4397 «Командир поліції порядку при командувачу СС і поліції Волині та Поділля» містять щомісячні відомості про витрати господарської частини за 1942 р., а також особові справи службовців – колишніх радянських громадян. Привертають увагу документи про загиблих поліцейських і виплату пенсій їхнім родинам.

Нацистський окупаційний режим допомагають охарактеризувати радянські джерела, які зберігаються у фондах Державного архіву громадських об'єднань України. У процесі підготовки дисертації було використано зібрання ф. 57 «Колекція документів по історії Комуністичної партії України». Четвертий опис цього фонду присвячений подіям Другої світової війни. У 388 справах об'єднані донесення, телеграми, розпорядження німецької окупаційної влади про політико-економічний стан в Україні, її діяльність щодо впровадження так званого «нового порядку». Окрім того, тут зберігаються відомості про кількість спалених населених пунктів, втрати серед цивільного населення, чисельність вивезених на примусові роботи до Німеччини, становище окремих регіонів України після вигнання нацистських окупантів.

Під час підготовки дослідження було використано документи з ф. 62 «Український штаб партизанського руху». Він об'єднує 4720 справ Українського штабу партизанського руху та його відділів. Документи фонду вміщують доповідні записки, довідки ЦШПР, УШПР, НКВС УРСР про окупаційний режим на тимчасово окупованій території України, зокрема роботу промисловості, грошову систему, релігійні рухи, становище у великих містах. Колекція документів містить рапорти, протоколи допитів, повідомлення партизанів, які

вийшли з тилу ворога, інших осіб про партизанський рух і становище на підконтрольних територіях ворога. У фонді зберігається алфавітний список командирів партизанських загонів, сформованих обкомами КП(б)У та органами НКВС УРСР і залишених на тимчасово окупованій території у 1941–1942 рр. Ці матеріали доповнюються дислокаційними списками загонів, списками агентурних працівників, текстами статей партизан, надісланих для публікації в періодичній пресі.

З огляду на територіальні межі дослідження і поставленні завдання, головна увага була приділена вивченню фондів Державного архіву Волинської області. Найбільший масив документів, які стосуються теми дослідження, зберігається у ф. р–1 «Луцька міська управа». Він об'єднує 2289 справ, у яких знаходяться документи, що стосуються суспільно-політичного, культурного і соціально-економічного життя міста періоду німецької окупації. Передусім це постанови органів влади, внутрішня переписка міської управи, статистичні дані, звернення лучан. Значний інтерес становить ф. р–2 «Луцький окружний комісаріат», який складається з 922 справ. У них знаходиться чимало наказів гебітскомісара, що регламентували життя в місті. Значний відсоток справ складає службова документація відділів управління гебітскомісаріату, в якій нерідко йде мова про Луцьк.

Порівняно менший масив справ знаходиться у тематичних фондах р–68 «Луцька окружна біржа праці», р–70 «Луцький відділ центрального товариства "Українфільм"», р–71 «Луцький мировий суд», р–74 «Луцька районна управа», р–83 «Луцька оберфельдкомендатура», р–87 «Волинська обласна управа», р–164 «Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню». Загалом період німецької окупації в Державному архіві Волинської області відображений у 58 фондах. Мова переважної більшості документів німецька, українська, польська і російська.

Коротко характеризуючи згадані архівні колекції, варто сказати, що інформативно насиченим є ф. р–68 «Луцька окружна біржа праці». У 558 справах цього фонду зосереджені документи за 1941–1944 рр., що висвітлюють різні

аспекти використання людських і природних ресурсів Волині. Серед них щоденні зведення про мобілізацію робочої сили, фінансові звіти, списки жителів міст і сіл області, установ та їх працівників, фахівців різних спеціальностей.

Матеріали ф. р–70 «Луцький відділ центрального товариства "Українфільм"» становлять 324 справи, у яких містяться директивні вказівки та розпорядження щодо демонстрування фільмів, плани роботи кінотеатрів, розрахункові відомості, описи будівель кінотеатрів, інвентаризаційні списки, звіти про стан кінопрокату та фінансові звіти відділу й кінотеатрів, перелік фільмів та інше.

Серед документів ф. р–71 «Луцький мировий суд» – циркуляри генерального комісаріату, накази посадника Луцька, листування з окружним комісаром, поліцією, іншими установами з основної діяльності. Окрім того, тут вміщені статистичні дані по судових справах, протоколи засідань, касова книга, список службовців кримінально-слідчого відділу, алфавітний покажчик та реєстри судових справ.

У ф. р–74 «Луцька районна управа» можна знайти відомості, які стосуються обліку робочої сили, кількості населення, медичних працівників, учителів, дітей шкільного віку, громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, установ та організацій, надходження податків та інше.

Цікаві документи німецьких військово-адміністративних структур зберігаються у ф. р–83 «Луцька оберфельдкомендатура». Він уміщує накази та розпорядження начальника штабу Верховного головнокомандувача збройних сил в Україні, генерального комісара Волині і Поділля, оберфельдкомендатури, інструкції комендатурам верховного командування вермахту, листування з військово-будівельним управлінням про розташування військових частин, оперативні зведення.

Колекція ф. р–87 «Волинська обласна управа» привертає увагу розпорядженнями гебітскомісара щодо організації районних управ, листуванням між ними, внутрішньою кореспонденцією відділів. Фонд також містить списки

вихованців дитячих будинків, анкети працівників підприємств і установ Луцька, списки полонених і репресованих радянською владою.

У документах ф. р–164 «Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню» знаходимо доповіді про підсумки обліку збитків і розслідування злочинів, вчинених нацистськими окупантами. Серед архівних справ знаходяться акти і реєстри актів збитків, містяться відомості про кількість загиблих і вивезених до Німеччини по районах області, списки населених пунктів, знищених нацистськими окупантами.

У Державному архіві Волинської області значний інтерес становить фонд наукової бібліотеки. Він об'єднує значну кількість розпоряджень генерального та окружного комісарів, посадників Луцька. Переважна більшість джерел стосується санітарно-епідеміологічного стану в місті, господарства, повсякденного життя. За своїм характером згадані директиви регламентують, а подекуди обмежують права лучан.

Джерельну базу дослідження склали також періодичні видання. Насамперед це газета «Український голос», яка видавалася в Луцьку. У Державному архіві Волинської області збереглась значна кількість номерів від 17 вересня 1941 р. до 30 січня 1944 р. Редактором газети спочатку був В. Постригач, а згодом – А. Дублянський. Попри те, що переважну більшість шпальт займали німецькі пропагандистські матеріали, газета є дуже цінним джерелом. Завдяки їй можна поетапно прослідкувати перебіг подій в окупованому місті. На її сторінках друкувались розпорядження як центральних, так і місцевих органів влади. Окрім інформації про найважливіші події, газета друкувала значну кількість різних оголошень. Вони дають змогу визначити стан міського господарства, зайнятість населення, показують нагальні проблеми лучан.

Окрім «Українського голосу», з 29 червня 1943 р. почала видаватися газета «Клич». За своїм характером вона нагадувала «Український голос». На її сторінках друкувалось багато пропагандистських матеріалів, які засуджували євреїв, комунізм, український визвольний рух. Її редактором був С. Коваль.

Частково про події, які відбувалися в Луцьку, можна почерпнути інформацію із газет «Ковельські вісті» й «Горохівські вісті», яку редагував А. Дублянський.

У Державному архіві Рівненської області об'єктом вивчення стала газета «Волинь». У номерах за 1941–1943 рр. вміщено значну кількість інформаційних повідомлень про Луцьк. Насамперед це стосується культурно-освітньої і церковно-релігійної сфер, спортивного життя. Редакція «Волині» також публікувала матеріали про роботу органів німецької влади і міської управи Луцька, про економічні відносини і потреби тодішнього суспільства.

Специфічним джерелом є слідчо-кримінальні справи архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області. Вони головним чином розкривають діяльність українського визвольного руху в місті. Лучани, які стали фігурантами цих справ, звинувачувались у колабораціонізмі. Матеріали слідства певною мірою розкривають повсякденне життя міщан під час німецької окупації. Варто зауважити, що радянські спецслужби часто вдавалися до різноманітних фальсифікацій доказової бази, тому до цих кримінальних справ варто ставитись із відповідною критикою.

Джерельна база дослідження включає фонди Волинського краєзнавчого музею. Попередні дослідники залишали їх поза увагою. Експонати періоду німецької окупації представлені в експозиції, а також зберігаються у матеріалах фондів «Допоміжні матеріали» і «Книги, документи, фото». Значний інтерес становлять 78 оголошень, розпоряджень і наказів гебітскомісара та посадника Луцька. Вони стосуються фактично усіх аспектів теми. Окрім того, у фондах музею зберігаються матеріали про радянське підпілля, свідчення очевидців, фотографії окупаційного періоду. Варто зазначити, що у процесі дослідження було опрацьовано альбом-каталог В. Літевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії», де вміщена значна кількість світлин окупаційного періоду. Вони дають змогу визначити масштаби руйнувань міста внаслідок бойових дій, розташування об'єктів інфраструктури. На фотографіях зображені як військовослужбовці німецької армії, військовополонені червоноармійці, так і рядові лучани.

Окрім архівних і музейних фондів, важливе значення мають опубліковані джерела. До них слід віднести насамперед збірники документів і матеріалів, а також спогади сучасників. Серед опублікованих збірників документів, які були використані у роботі, варто назвати видання «Луцьку 900 років» [319] і «Волинь радянська» [75]. Вони були чи не першими документальними видання з новітньої історії Волині. Однак через ідеологічний чинник до них увійшли документи і партійні матеріали, які робили акцент на героїзмі радянських підпільників і дискредитували український визвольний рух. Багато документів узагальнюючого характеру увійшло до збірників «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [342]; «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [439]; «Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» [269]; «Літо 1941. Україна: документи і матеріали. Хроніка подій» [304] та багато інших. До вказаних видань увійшли радянські документи, які повідомляють про перебіг бойових дій, нацистську економічну та національну політику.

У період незалежності значний масив нових німецьких документів для вітчизняних істориків відкрив В. Косик [452–453]. Частина з них стосується Волині періоду німецької окупації, переважно це короткі повідомлення. Про долі волинян у період Другої світової війни розповідають документи, особові справи, статистичні дані про втрати, які вміщені у «Книзі скорботи України: Волинська область» [281], у праці «Реабілітовані історією: Волинська область» [415].

Періоду Другої світової війни присвячені окремі розділи у «Хрестоматії з історії України» О. Уривалкіна [462]; фундаментальних виданнях «Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів» за загальною редакцією А. Коцура і Н. Терес [272]; «Історія України: Хрестоматія», упорядником якої став В. Литвин [273]. Перебіг подій німецько-радянської війни допомагає прослідкувати видання Інституту історії України НАН України «Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941–1943» [456]. Укладачі вказаних видань

підібрали численні документи, які розкривають геополітичні плани воюючих сторін стосовно України.

Суттєво допомагає роботі дослідників видання «Архіви окупації» [6], де, окрім наукових статей, вміщений анотований перелік архівних фондів періоду 1941–1944 рр. Збірник об'єднує інформацію центральних та обласних архівів України. Перелік фондів кожного архівосховища супроводжується характеристикою колекції матеріалів про воєнний період, анотацією описів, довідкою про стан збереження документів. Детальний опис архівосховищ дає змогу історику швидко визначити, де зосереджені матеріали, які стосуються його теми дослідження.

Значна кількість повідомлень про Луцьк знаходиться на сторінках звітів, опублікованих в багатотомному «Літописі УПА» [308–313]. Згадані матеріали відображають не лише проблеми українського визвольного руху, але й інші аспекти окупаційного життя. У цьому плані заслуговують на увагу також хрестоматії і збірники документів видані в Україні: «ОУН в 1941 р.» [373–374]; «Віхи історії України в документах і матеріалах (1939–1991 рр.)» [40]; у Білорусі – «ОУН-УПА в Білорусі. 1939–1953 рр.: документи і матеріали» [375]; Росії – «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни» [450–451]. До останнього двотомника увійшли документи, які доволі тенденційно характеризують ОУН і УПА.

Матеріали, які стосуються розгортання українського визвольного руху і подій польсько-українського протистояння в районі Луцька, опубліковані у збірниках документів, упорядником яких став В. Сергійчук. Насамперед це видання «ОУН-УПА в роки війни» [433] і «Український здвиг: Волинь. 1939–1955» [434]. Ряд джерел, які розповідають про міжетнічний конфлікт на Волині в роки німецької окупації, опубліковано у часописі «Волинь 1943. Боротьба за землю» [250], збірнику «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.» [74]. Історик В. В'ятрович підготував двотомник матеріалів, які висвітлюють польсько-українські стосунки у 1942–1947 рр. у документах ОУН та УПА [400]. Результатом українсько-польської співпраці став збірник документів і статей

«Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» [399]. До вказаного видання увійшла низка спогадів, зокрема про те, як українці і поляки рятували один одного в умовах двостороннього конфлікту. У російському збірнику «Забутий геноцид: "Волинська різанина" 1943–1944 років. Збірник документів і досліджень» [239] вміщені спеціально підібрані документи, які звинувачують ОУН і УПА у проведенні каральних акцій щодо польського населення.

Детальний опис подій Другої світової війни у Луцькому районі зробив священник с. Романів М. Федорчук [97]. У своєму щоденнику він зафіксував найхарактерніші явища і найважливіші події періоду німецької окупації, в тому числі у Луцьку. Значний комплекс свідчень про польсько-українське протистояння зібрав І. Пущук [411]. Матеріали, які стосуються Луцька і Луцького району, дослідник об'єднав в одному томі. Окрім згаданої теми, зібрані свідчення очевидців характеризують політику окупаційної влади і повсякдення лучан означеного періоду.

Допомагають відтворити перебіг подій спогади А. Дублянського [420–421]. Він працював в органах окупаційної влади і володів малодоступною інформацією. Численні мемуари очевидців про німецьку окупацію періодично публікувалися на сторінках часопису «Літопис Волині» [226; 408], який видавався Інститутом дослідів Волині у Вінніпезі й товариством «Волинь» у Нью-Йорку.

Значний інтерес становить збірник спогадів «Париж – Олегові Штулеві» [381], виданий коштом української діаспори. Ці спогади дозволяють охарактеризувати Луцьк періоду німецької окупації, а також розповідають про українських націоналістів мельниківської течії. Варто також звернути увагу на мемуари М. Каркоця-Вовка «Від Вороніжа до Українського легіону самооборони» [278], у яких автор описує перебування згаданого підрозділу в Луцьку. Про акції УПА і діяльність ОУН(б) в Луцьку знаходимо відомості у мемуарах С. Мазурця «Повстанськими стежками: розповіді очевидця» [320], М. Климишина «В поході до волі» [280] та ін.

Використана джерельна база дала змогу розкрити проблемні питання теми дослідження, провести комплексний аналіз подій та явищ, які відбувалися в

Луцьку у період нацистської окупації. Впроваджені до наукового обігу архівні документи та музейні фонди стануть у нагоді іншим дослідникам під час вивчення нацистського окупаційного режиму на території України, Волині зокрема.

1.3. Методологія дослідження

Процес дослідження подій Другої світової війни має специфічний характер. Ця тема надто заполітизована, вона сприймається в українському суспільстві дуже емоційно. З огляду на цей спектр проблем історики мають використовувати різноманітні методи і прийоми пізнання, які сприятимуть неупередженому вирішенню поставлених завдань дослідження.

Представлена наукова робота побудована на принципах історизму, об'єктивності і науковості. На прикладі Луцька автор характеризує німецький окупаційний режим на території України у 1941–1944 рр. Різні види джерел і завдання дослідження зумовили використання як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів. Серед загальнонаукових використовувалися методи аналізу і синтезу, узагальнення, абстракції, індукції, дедукції, аналогії, конфліктний, математичний.

Застосування методів аналізу і синтезу дозволило визначити стан історіографічної розробки теми, показати напрямки наукових пошуків попередніх дослідників і результати їхніх напрацювань. Аналіз дав можливість вивчити окремі складові частини об'єкта, зробити низку наукових абстракцій, визначити понятійний апарат. Подальше їх поєднання привело до виявлення глибшої сутності нацистського окупаційного режиму як цілісного явища. Системний підхід неможливий без органічної єдності аналізу та синтезу. Вказані методи сприяли визначенню змісту кожної частини роботи і викладу матеріалу.

Метод узагальнення дав змогу охарактеризувати нацистську політику, а також сформулювати висновки до розділів роботи. Під час з'ясування розвитку закономірностей суспільних процесів періоду Другої світової війни автор застосовував альтернативний метод. Він допомагає визначити ступінь

вірогідності здійснення тієї чи іншої події та явища на основі аналізу тодішніх об'єктивних реалій. У запропонованому дослідженні вказаний метод дав змогу розглядати час нацистської окупації з різних точок зору і завдяки цьому давати різнобічну характеристику вказаного явища.

У роботі застосовувався метод наукової абстракції, який дозволяє вченому зосередитися на найсуттєвіших особливостях процесу і відповідно виділити другорядні, випадкові сторони. Використання цього методу пов'язано із визначенням загальної характеристики явища і притаманних йому суперечностей та специфічних проявів. У результаті дослідник отримує не випадкове нагромадження фактів, а цілісну картину суспільно-політичного життя. Використання методу абстракції дало змогу автору показати рівень впливу німецьких чиновників на службовців української адміністрації і рядових лучан. Окрім того, вказаний спосіб пізнання дозволив прослідкувати характерні риси окупаційного режиму, особливості його функціонування в місті.

Концептуальні положення дисертації було сформовано шляхом застосування прийомів індукції та дедукції. Суть індукції як методу полягає в отриманні висновку на базі часткового, одиничного. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу суспільних настроїв представників різних народностей, які мешкали в Луцьку. Це дало змогу скласти більш конкретне уявлення про громадсько-політичне життя міста та вплив німецької влади на його становище. Він став актуальним під час характеристики окремих аспектів економічного життя міста та визначення рівня його розвитку в цій сфері. Дедукція передбачає рух думки від загального до одиничного. Згаданий метод був використаний при висвітленні міжетнічних відносин та особливостей культурно-освітнього життя в Луцьку у 1941–1944 рр.

Метод аналогії дозволяє визначити спільні риси явища, причини його виникнення та можливі наслідки. Цей шлях пізнання використовувався під час побудови доказової бази концептуальних положень роботи. Шляхом порівняння із результатами інших досліджень вдалося визначити повноваження органів влади, їхній юридичний статус, права і обов'язки місцевого населення.

Враховуючи поліетнічність населення міста, існування різних культур, у ході дослідження знайшов своє застосування конфліктний метод. Його використання дало змогу визначити причини розбіжностей у ставленні різних груп населення до нацистської політики. Вказаний напрям пізнання дозволив показати суперечності між представниками української допоміжної адміністрації і німецькими чиновниками. Окрім того, конфліктний метод було використано під час вивчення польсько-українського протистояння і розгортання руху Опору.

Під час роботи було проаналізовано чимало даних із числовими значеннями. Насамперед це стосується соціально-економічної сфери Луцька. У ході дослідження окресленої тематики суттєво допоміг математичний метод або ж метод квантативного аналізу. Принцип єдності якісного і кількісного аналізу передбачав чітке виявлення якісної визначеності процесу та виділення тих сторін, елементів, які піддавалися кількісному виміру.

Вирішення поставлених автором завдань вдалося досягти завдяки використанню низки історичних методів. Враховуючи, що період німецької окупації малодосліджений і ряд аспектів теми потребував специфічної уваги, для досягнення поставлених завдань слід було відновити перебіг подій в місті. Вирішення цієї проблеми здійснювалось через використання історико-реконструктивного методу.

Предмет дослідження включив вивчення механізму роботи найважливіших інституцій міста. З огляду на те, що частина будівель, в яких вони розташовувались, збереглася, у нагоді став ретроспективний метод. Він дав змогу визначити окупаційне районування міста, зосередження органів влади і тому подібне. Для прикладу, його використання дало змогу побачити рівень історичних знань лучан про окупаційний період.

Історико-ситуаційний метод дозволив визначити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності політики нацистської Німеччини та наслідки її реалізації на прикладі міста. Застосування історико-порівняльного методу дало змогу побачити відмінності між функціями та повноваженнями органів влади, показати різницю в повсякденному житті різних груп населення, працівників німецьких та

українських адміністративних органів. Вказаний метод був актуальний під час вирішення фактично усіх завдань дослідження. Проаналізувати події і явища, які відбувалися в місті, вдалося завдяки історико-типологічному методу. Його використання було доцільним у ході вивчення німецької окупаційної політики, соціальних та етнічних взаємин, економічних процесів.

Шляхом використання проблемно-хронологічного та історико-описового методів вдалося прослідкувати специфіку і комплексні характеристики явищ, які виникли внаслідок реалізації нацистської окупаційної політики в місті. Використання цих способів пізнання дало змогу сформувати необхідну базу для методу статистичного моделювання, який допоміг визначити межі повноважень інститутів влади, показати вплив осередків культурного життя на повсякдення лучан.

У дисертації розглянуто сукупність і визначено періодизацію процесів, які відбувалися в місті. Завдяки хронологічному, синхронному і діахронному методам вдалося показати спільні й відмінні ознаки подій та явищ на окремій території у визначений час. Спираючись на згадані шляхи пізнання, визначено етапи становлення і розвитку інституцій влади, руху Опору, репресивної політики нацистів, соціально-економічного і культурно-освітнього життя міста.

У матеріалах дослідження розглянуто персоналії багатьох відомих лучан, подано їх короткі біографічні дані. Застосування просопографічного методу дозволило показати, яким чином окупаційний режим впливав на зміни в житті рядових громадян і чиновників Луцька. Вдалося прослідкувати подальший життєвий шлях окремих посадовців і громадських діячів міста.

Робота над дисертацією включала опрацювання музейних фондів. Вивчення вказаних джерел вимагало застосування спеціальних методик роботи з музейними експонатами. До цих джерел увійшли не лише писемні пам'ятки, але й фотографії, які були зроблені в Луцьку під час німецької окупації. Використовуючи відповідну методику для їхнього опрацювання, вдалося почерпнути цінну інформацію з історії міста.

Складовою джерельної бази дослідження стали свідчення очевидців. Опрацювання цих матеріалів проводилось із застосуванням методу усної історії. Використані в роботі спогади потребували відповідного аналізу і систематизації. У значній кількості свідчень є фактологічні помилки, неточності в хронології. Окреслені проблеми доводилося вирішувати шляхом використання альтернативних джерел та інших методів історичного пізнання.

Складовою частиною теоретично-методологічних засад дослідження є відповідна термінологія, властива для означення складових частин і характерних явищ періоду Другої світової війни. До найбільш уживаних в роботі відносяться терміни: нацистська окупація, генеральний округ, фельдкомендатура, гебітскомісаріат, Голокост, гетто, юденрат, міська управа, посадник, українська допоміжна поліція, рух Опору.

Вивчаючи повсякдення лучан в умовах німецької окупації, з'явилась потреба запозичити методи дослідження інших гуманітарних наук. Враховуючи, що ця тема охоплює багато аспектів людського життя, у дослідженні було використано ряд теоретичних схем і категорій із суспільних наук – соціології, демографії, антропології, культурології, психології. Це дало можливість виразніше показати рівень життя в місті, проблеми і першочергові потреби лучан.

Результати наукового пошуку, висновки і концептуальні положення дисертації побудовані на принципах наукового плюралізму, цілісності й всебічності оцінок подій та явищ. Обрані методи дослідження були використані відповідно до поставленої мети і завдань роботи. Автор прагнув дати комплексну характеристику Луцька у період німецької окупації, використовуючи як загальні, так і спеціальні історичні методи дослідження. Предмет дисертації зумовив застосування методології суміжних гуманітарних наук. Опрацювання різних видів джерел вимагало орієнтації на спеціальні історичні дисципліни та методіку роботи з архівними документами.

Висновок до розділу 1

Луцьк у роки нацистської окупації не став об'єктом окремого вивчення. У своїх роботах дослідники на прикладі міста показували окремі факти тих чи інших явищ і подій. Передусім це дослідження, які присвячені бойовим діям 1941 р. і 1944 р., Голокосту, польсько-українському конфлікту, руху Опору. При цьому науковці звертали увагу не на місто, а на прилеглі населені пункти. Авторами означених робіт були як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники.

Характерною ознакою праць, які побачили світ до 1991 р., став тенденційний підхід, продиктований радянською ідеологією. Автори не завжди об'єктивно висвітлювали перебіг бойових дій, діяльність радянського підпілля, негативно оцінювали український визвольний рух. Головний акцент указаних робіт полягав у характеристиці злочинів нацистських окупантів.

Із здобуттям Україною незалежності відкрилися нові джерела, дослідники отримали змогу використовувати досягнення зарубіжних істориків. Під час вивчення діяльності ОУН і УПА особливо актуальними стали видання української діаспори. Праці зарубіжних дослідників останнього часу, які дотично стосуються теми дисертації, переважно присвячені подіям Голокосту, польсько-українського конфлікту та діяльності польського підпілля.

Джерельна база дослідження включила документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Волинської і Рівненської областей, архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області. Значна кількість архівних справ була вперше уведена до наукового обігу. Автор опрацював місцеві періодичні видання часу нацистської окупації, які дозволили прослідкувати поетапний перебіг подій. У роботі використано колекцію експонатів із фондів Волинського краєзнавчого музею, які до цього часу залишалися поза увагою інших дослідників.

Значний інтерес становлять збірники документів і матеріалів та свідчення очевидців. Опубліковані архівні колекції, які були використані автором, умовно поділяються на радянські видання, періоду української незалежності і

документальні збірки діаспори. Радянські збірники документів укомплектовані матеріалами, які повністю відповідали компартійній ідеології про Велику Вітчизняну війну. У період незалежності з'явилося багато збірників документів і матеріалів, де порушена тема становища українських земель у період Другої світової війни. Колективами вітчизняних і зарубіжних авторів було видано не тільки узагальнюючі, але й тематичні колекції документів, присвячених переважною мірою ОУН і УПА та подіям польсько-українського конфлікту. Старанням української діаспори підготовлено багатотомне видання «Літопис УПА», в якому зібрані документальні матеріали не тільки про український визвольний рух, але й німецький окупаційний режим. Свідчення очевидців, опрацьовані під час підготовки дисертації, дають змогу охарактеризувати окупаційне повсякдення, показують оцінки подій та явищ безпосередніми свідками. Це дозволяє підтвердити або ж спростувати усталені факти.

Методи дослідження використовувалися в залежності від мети і поставлених завдань роботи. Окрім загальнонаукових принципів і методів історичного пізнання, застосовувались спеціальні історичні методи, що дало змогу розкрити тему дослідження. Різний характер джерел зумовив використання відповідних методичних підходів роботи з документами, свідченнями очевидців, фотографіями, музейними матеріалами. У дисертації порушено теми, які частково стосуються пізнання інших суміжних дисциплін, що відповідно зумовило і запозичення їхньої методологічної бази.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ

2.1. Встановлення і функціонування органів окупаційної влади

Початок бойових дій на території Волинської області 22 червня 1941 р. вплинув на перебіг подальших подій, які відбувалися в Луцьку. Дотримуючись принципу причинно-наслідкових зв'язків, варто бодай коротко охарактеризувати становище в місті до приходу німецьких військ. Це дасть змогу комплексно охарактеризувати процеси і явища окупаційного життя, в тому числі формування інституцій окупаційного режиму.

У Луцьку як адміністративному центрі Волинської області зосереджувались органи радянської влади, а також перебували підрозділи Червоної армії. Серед останніх: штаб 5-ї армії генерал-майора М. Потапова, який розташовувався у нинішньому приміщенні Волинського краєзнавчого музею [284, с. 11], і 14-ої змішаної авіадивізії полковника І. Зиканова. Із військових частин в Луцьку дислокувалися 374-й зенітно-артилерійський дивізіон протиповітряної оборони і 22-й окремий батальйон протиповітряного спостереження, повідомлення і зв'язку. Поблизу міста також знаходився військовий аеродром [293, с. 110]. Вказані фактори вплинули на те, що місто стало об'єктом німецьких авіаударів.

Незадовільна робота радянської зенітної артилерії [473, арк. 5] дала змогу авіації противника активно діяти у небі над обласним центром. Зранку і впродовж дня 22 червня літаки люфтваффе декілька разів бомбардували аеродром і саме місто [474, арк. 10]. У Луцьку спалахнули пожежі, найбільших руйнувань зазнала центральна частина. З ладу були виведені системи зв'язку, водопостачання, електроосвітлення. Місцеві радянські і партійні органи не встигли провести евакуацію [327, с. 125]. Бомбардування міста авіацією систематично продовжувалось і 23 червня [304, с. 127]. У цей день співробітники НКВС і НКДБ розстріляли в'язнів Луцької тюрми. Серед арештантів знаходилися не лише засуджені, але й ті, хто перебував під слідством. Джерела повідомляють про різну кількість загиблих від 2 тис. [16, с. 235–237] до 4 тис. [291, с. 61] осіб. Більш

аргументованою дослідники вважають цифру у 2 тис. загиблих [298, с. 126]. До цього переліку увійшли як кримінальні злочинці, так і представники національно-свідомої української інтелігенції, члени ОУН. У майбутньому тему розстрілу в'язнів Луцької тюрми німецька влада активно використовувала у своїх пропагандистських цілях.

Війська вермахту швидко просувались від кордону у напрямку Луцька. У другій половині дня 25 червня була захоплена західна частина міста. Бої тривали впродовж цілого дня, однак радянські війська були змушені залишити Луцьк [293, с. 110–111], підриваючи мости [304, с. 135]. Фотографії, які опублікував В. Літевчук (див. дод. А), свідчать: однією з вулиць, через яку входили війська вермахту до міста, стала вул. Шосейна – нині Лесі Українки [413, с. 106]. На цих світлинах зображено не тільки колони ворожих солдатів, але й пошкоджену радянську техніку (див. дод. В), зокрема танки Т-26 і БТ [307, с. 273]. У свою чергу це може бути доказом того, що в місті проходили вуличні бої. Під час Другої світової війни Шосейна втратила половину своїх будинків [413, с. 109].

Очевидці свідчать, що в місті найзначніших руйнувань зазнали вулиці Болеслава Хороброго і Ягеллонська (нині просп. Волі і вул. Винниченка – див. дод. Г) [411, с. 381; 413, с. 63]. У перші дні після приходу німців усюди на вулицях можна було побачити тіла людей, ще більше їх було під завалами будинків. Проти Братської церкви стояла спалена радянська техніка, а в ній тіла тих, хто не встиг покинути її під час авіанальоту. Лучани намагались врятуватися від хвороб і закопували трупи в неглибоких ямах на подвір'ях, площах і понад шляхами [226, с. 72]. Траплялися випадки мародерства [97, с. 97]. За спогадами Л. Долинського, Червона армія після свого відходу ще впродовж 10 днів обстрілювала Луцьк ночами з ківерцівських лісів. Тоді було пошкоджено дзвіницю св. Троїцького собору, куди в підвальну церкву німці зігнали полонених [226, с. 72]. Як бачимо, місто зазнало руйнувань не лише від німецької авіації, але й радянської артилерії (див. дод. Б).

Слова очевидців підтверджуються рапортом начальника технічного відділу міської управи С. Забродського від 25 серпня 1941 р. Згідно з документом у

результаті військових дій знищено близько 60 % міста. За період 5 липня – 25 серпня було розчищено дороги і тротуари на 21 вулиці. Окрім того, слід було провести розчищення у спалених районах міста і розібрати будівлі, які загрожували заваленню на вулицях Закопінської, Шопена, Коперника, Сталіна, Червоної армії, Костюшка. Для цього було необхідно щоденно 10 автомобілів або 30 підвід в пару коней. Технічний відділ просив залучити ще 500 полонених або 1000 євреїв у якості робітників, виділити 500 візників, 500 лопат, 150 кирок, 200 шуфель, 50 грабелів і 50 ломів. За надані транспортні послуги і працю людей управи необхідно було сплатити аванс і виділити кошти на закупівлю вищезгаданого інвентаря [117, арк. 29].

Із приходом німецької армії 25 червня, у місті розпочався процес утворення інституцій окупаційної влади. Органами управління стали фельд- (польові) і ортс- (місцеві) комендатури вермахту. Ці органи перебували в безпосередньому управлінні тилового командування групи армії «Південь». Під управлінням фельдкомендатур перебували великі території, які досягали розмірів області. В управлінні ж ортскомендатур перебувало декілька районів. Так, фельдкомендатурі № 579, яка станом на 25 липня 1941 р. дислокувалась у Луцьку, були підпорядковані ортскомендатури № 1/835 Ковель, № 2/908 Броди, № 2/909 Дубно, а також охоронна дивізія № 213 [92, с. 119].

Органи військового управління контролювали утворення українських допоміжних інституцій. В інструкції щодо громадського управління тилу армії «Південь» від 12 липня 1941 р. йшла мова про те, що у Львові, Дрогобичі і Луцьку необхідно призначити місцевими керівниками німецьких комісарів – бургомістрів. Вони перебували у підпорядкуванні командувачу тиловою територією армії. У випадку, якщо у містах вже були українські бургомістри, вони залишались на службі, але мали перебувати під контролем німецьких бургомістрів [452, с. 174].

Варто зазначити, що тема місцевих адміністрацій часів нацистської окупації продовжує зберігати свою актуальність, тим більше, коли мова йде про регіональний аспект. Оскільки не вирішеною залишається проблема розподілу

повноважень, компетенцій і відносин між різними органами українського управління з одного боку, і німецькими окупаційними органами влади – з іншого. Істориків продовжують також цікавити політичні орієнтири і менталітет українських службовців у часи окупації. Більше того, не визначеною залишається навіть сама назва місцевих органів управління. Інколи дослідники їх називають «органами місцевого самоуправління» або ж «українськими допоміжними органами влади» [91, с. 343]. Автор буде вживати термін «українська допоміжна адміністрація» з огляду на те, що саме так у загальному було названо органи українського управління в окупаційній газеті «Український голос» за 18 червня 1942 р. [385, с. 2].

Таким чином, після приходу німецьких військ Луцьк опинився під контролем військового управління – фельдкомендатури, яка розташувалась на вул. Сенкевича. Її очолив польовий комендант підполковник Гойк [63; 199, арк. 5], який 2 липня 1941 р. призначив посадником Луцька інженера М. Єрмолаєва [143, арк. 35; 221, арк. 3 зв.]. Згідно з дослідженнями П. Рекотова, українські керівники міст підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому знаходилися під наглядом цих та інших німецьких органів. Таким був порядок як у зоні військової адміністрації, так і в райхскомісаріаті «Україна». До уваги бралось й те, чим займалися кандидати на посаду до війни [417, с. 95].

Реконструкцію подій в місті дозволяють зробити свідчення начальника земельного відділу Волинської обласної управи, а за іншими даними – начальника господарського відділу [203, арк. 6] А. Коха. За його словами, після окупації міста до Луцька прибув колишній посол польського сейму С. Скрипник. Він провів збори у приміщенні колишнього міського виконавчого комітету, де були присутніми 60–70 осіб. С. Скрипник закликав створювати українські органи влади. Там же посадником міста обрали М. Єрмолаєва [10, арк. 19–24]. Його кандидатура вочевидь і була затверджена німецьким комендантом.

Варто зазначити, що місцеві органи влади перебували під повним контролем військових управлінь. Так, у наказі від 10 липня 1941 р. по охоронній

дивізії, розквартированої в Луцьку, вказувалось на необхідність перевірки листівок і відозв, ухвалених українськими органами влади. Перевірка проводилась VII відділом комендатури. Водночас такі заходи мали проводитись обережно, щоб не викликати занепокоєння в місцевого населення [92, с. 162].

Уже на той час в місті відкрито діяла ОУН. Як доказ Б. Кох твердить, що 25 червня 1941 р. його старший брат Юрій прибув до Луцька разом із С. Бандерою, Я. Стецьком і М. Лебедем. Після тригодинного відпочинку гості вирушили до Львова, а Ю. Кох залишився в місті. Напередодні війни він навчався у Берлінському і Познанському політехнічних інститутах. Прибувши до Луцька, Юрій обійняв посаду референта пропаганди в обласній управі, а також завідував друкарнею. Саме він 19 липня 1941 р. поблизу св. Троїцького собору організував проголошення «Акту відновлення Української держави» [10, арк. 94а; 231, с. 3].

Ймовірно, що підполковник Гойк недовго очолював луцьку фельдкомендатуру [199, арк. 5]. Оскільки у розпорядженнях окупаційної влади вже за серпень 1941 р. стоїть підпис капітана Вольфа – виконувача обов'язків польового коменданта [221, арк. 14–16 зв.]. Як уже згадувалось, доки Луцьк перебував під контролем військових тут діяв, окрім українського посадника, також німецький бургомістр. Доказом цього є розпорядження окупаційної влади за липень–серпень 1941 р., під якими стоять підписи одночасно двох осіб – посадника міста доктора Люкаса і голови М. Єрмолаєва [219, арк. 4–36]. Власне і в донесенні поліції безпеки і СД від 12 серпня 1941 р. повідомлялося, що в Луцьку призначено німецького бургомістра і німецького керівника області. Останній мав підготувати область до передачі в цивільне управління [450, с. 404].

17 липня 1941 р. з'явився наказ А. Гітлера про запровадження цивільного управління окупованими територіями Радянського Союзу, нової системи адміністративного поділу та органів державної влади [91, с. 325]. Дещо пізніше, 20 серпня було утворено РКУ [303, с. 165]. Згідно з новим адміністративним поділом, Волинська область входила до округу «Волинь-Поділля», який також охоплював територію Ровенської, Кам'янець-Подільської областей УРСР та південну частину Брестської і Пінської областей БРСР. У свою чергу, він

поділявся на 24 округи – гебітскомісаріати, його площа становила 80 508 км², кількість мешканців сягала 4212 тис. осіб. Очолив генеральний округ «Волинь–Поділля» обергрупенфюрер СА Шене [91, с. 336]. Варто зауважити, що восени 1941 р. у структурі органів управління генерального округу існували комісаріати «Волинь» із центром у Луцьку та «Поділля» з центром у Кам'янці-Подільському. Причиною створення цієї проміжної управлінської ланки став факт перебування генерального комісара Волині та Поділля у Брест-Литовську. Тобто віддаленість від областей, якими він керував. Із часом місце перебування генерального комісара Волині та Поділля було переведено до Луцька. У зв'язку з цим вказані комісаріати були ліквідовані, а влада в округах передана гебітскомісарам [90, с. 27]. Серед 24 останніх було утворено Луцький, який, у свою чергу, об'єднав наступні довоєнні райони Волинської області: Луцький, Ківерцівський, Рожищенський, Колківський, Олицький, Піддубцівський, Сенкевичівський, Торчинський і Цуманський [469, арк. 12].

Від військових управлінські функції перейшли до луцького гебітскомісара підполковника Лінднера 11 вересня 1941 р. [217, арк. 3]. З цього часу він сконцентрував у свої руках всю повноту цивільної влади, яка поширювалась не тільки на Луцьк, але й на всі згадані вище райони. Гебітскомісаріат розташовувався на вул. повстання Листопадового, 8 (після перейменування вул. Штабова) [106, арк. 190; 141, арк. 19]. Нині це приміщення Волинського краєзнавчого музею на вул. Шопена, 20 [413, с. 162].

Згідно з джерелами, посада німецького бургомистра залишалась і надалі, однак він тепер іменувався міським комісаром або ж уповноваженим окружного комісара для Луцька. Відомо, що у 1942–1943 рр. цю посаду обіймали Шток [363, с. 8], Кольгоф, заступником якого був Бернер [122, арк. 42; 127, арк. 15].

Отримавши дозвіл німецької влади, М. Єрмолаєв почав формувати управу міста. Від початку вона розташовувалась на вул. Північній, 11 (нині вул. Винниченка) [146, арк. 20; 413, с. 64], однак 7 жовтня 1943 р. газета «Український голос» інформувала, що управа перейшла в нове приміщення на вул. Лесі Українки, 39 (нині вул. Богдана Хмельницького) [391, с. 4; 413, с. 152].

Уже 2 липня 1941 р. М. Єрмолаєв призначив начальників відділів управи, керівників підприємств, що їй підпорядковувались, а також трьох своїх заступників. Ними стали: М. Олійник – керівник справами апровізаційними і транспорту, Є. Тиравський – керівник промислово-фінансового відділу і В. Поліщук – керівник технічного і житлового відділу. Місячний оклад заступників посадика складав 1100 руб, начальників відділів – 600 руб. Дещо більшу заробітну плату отримувач завідувач відділу охорони здоров'я Ф. Білобран – 900 руб, його заступник А. Омельчук – 750 руб., директор друкарні Ю. Константинів – 850 руб, директор водоканального відділу С. Гігель – 750 руб і директор електростанції В. Галушка – 800 руб [142, арк. 1–1зв.].

Очевидно, що структура міської управи могла змінюватися. Так, станом на 21 жовтня 1941 р. вона складалася із 10 відділів, а також підпорядковувала собі 15 підприємств і 15 самостійних закладів. Управа поділялася на наступні відділи: загальний, фінансовий, апровізаційний, земельно-господарський, технічний, охорони здоров'я, реєстраційний, суспільної опіки, житловий і адміністративно-карний. До підприємств управи зараховувались: саночистка, водоканали, електростанція, друкарня, міський театр, редакція (мається на увазі газета «Український голос» – авт.), цегельні № 1–5 і аптеки № 1–4. Самостійними закладами управи були: пожежна охорона, нотаріат, I хірургічна лікарня, II міська лікарня, III міська лікарня, епідемічна лікарня, туберкульозна лікарня, I поліклініка, II поліклініка, III поліклініка, дитяча поліклініка, амбулаторія при III лікарні, амбулаторія при залізничній станції, швидка допомога і санбаклабораторія [142, арк. 24].

Варто зазначити, що найбільшим відділом управи був житловий (див. дод. З), який об'єднував 174 працівники. Це може пояснюватись тим, що до свого штату він включав 110 дворників, які обслуговували місто. Останні отримували від 15 до 22, 5 німецьких марок, які по курсу прирівнювались до 150–225 руб. У цей час місячна платня посадика М. Єрмолаєва складала 150 марок або ж 1500 руб [142, арк. 32–41].

У Луцьку, окрім міської управи, розташовувалися також інші органи української допоміжної адміністрації, які мали окрему територіальну компетенцію. Зокрема, Луцька районна і вже згадана Волинська обласна управи. Остання була фактично сформована із представників ОУН і почала роботу 10 липня 1941 р. [345, с. 29]. Вона складалася із наступних відділів: адміністративно-політичного, сільськогосподарського, земельних і лісових справ, торговельно-промислового, опіки і здоров'я, шкільної освіти, фінансового, шляхів і загального секретаріату [156, арк. 1 зв.]. Відомо, що головою управи став А. Марченко, а начальником адміністративного відділу – Є. Тиравський [140, арк. 2; 180, арк. 1]. Останній був звільнений із міської управи 12 липня 1941 р. [180, арк. 2 зв.].

Теза про те, що Волинська обласна управа контролювалася представниками ОУН, підтверджується рядом документів. Зокрема, про створення обласної управи в Луцьку повідомлялося у звіті про діяльність ОУН у справі організації державної адміністрації на західноукраїнських землях від 22 липня 1941 р. [374, с. 358]. Те, що обласна управа була організована членами ОУН, у своїх спогадах підтвердив і редактор «Українського голосу» А. Дублянський [421, с. 732]. Керівник північної похідної групи ОУН(б) М. Климишин розповідав, що маршрут просування його людей пролягав саме через Луцьк. У місті він затримався на деякий час для вирішення організаційних питань [280, с. 323]. Цю інформацію знаходимо в одному із звітів ОУН(б) від 16 липня 1941 р. У ньому повідомлялося, що в Луцьку зупинилось 38 членів групи М. Климишина, за якими він відправив машину [373, с. 329]. Таким чином, документи засвідчують, що через Луцьк пролягали маршрути похідних груп ОУН, які рухались на схід. Відтак їхні члени брали активну участь в організації української адміністрації на території Волині, зокрема в Луцьку.

Варто зазначити, що на Волині підпільна мережа ОУН була доволі чисельною. Очевидно, що це дало змогу обласній управі у липні 1941 р. створити військовий курінь, який отримав назву «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця». Його очолив лідер однієї із похідних груп ОУН – М. Мелешко («Вірлик»). Заступником останнього став С. Коваль («Рубашенко») [309, с. 98].

Курінь розташовувався на території міського району «Красне» у будинку військового госпіталю і в скорому часі вже нараховував понад 100 чоловік (див. дод. У).

Вірогідно, що відділ спочатку існував на правах народної міліції, про що 19 липня 1941 р. у донесенні членам Проводу ОУН(б) у Львові доповідав голова обласної управи А. Марченко. Створення воєнізованого формування дало змогу стежити за громадським порядком, а також посилювало вплив ОУН у місті, в тому числі й під час організації органів влади. Однак у вересні 1941 р. окупаційна влада перетворила відділ у сільськогосподарську школу, до якої оголосили додатковий набір курсантів [335, с. 29–30].

Початком формування місцевих силових органів у Луцьку, очевидно, стала постанова окружної управи від 22 липня 1941 р. «Про організацію міліції». Згідно з нею, передбачалось утворення народної міліції та її органів у такому складі: окружна команда міліції в Луцьку; міська команда народної міліції в Луцьку; районні команди народної міліції в Луцьку, Піддубцях, Олиці, Цумані, Ківерцях, Колках, Рожищах, Торчині і Сенкевичівці; станиці народної міліції в громадах [180, арк. 1].

Проте вже незабаром польова комендатура в Луцьку видала наказ про здачу зброї місцевим населенням і народною міліцією до 12 години 18 серпня. Окрім того, вона вимагала списки 50 кандидатів з районів для постійної служби у допоміжній поліції [179, арк. 25]. Таким чином, остання, відома також як і служба порядку, перебирала на себе функції народної міліції.

Деякий час обов'язки коменданта поліції Луцька виконував 26-річний М. Ковтонюк – уродженець с. Піддубці колишнього Луцького повіту [181, арк. 46]. Проте 25 серпня 1941 р. комендантом став В. Троїцький. Із його особових даних відомо, що він народився 28 квітня 1896 р. у Тирасполі, православний українець, був одружений, закінчив 3 класи школи (записаний як самоук), зріст дорівнював 173 см. Напередодні свого призначення 26 липня – 9 серпня 1941 р., В. Троїцький стояв на чолі кримінально-слідчого відділу при окружній міліції в Луцьку [181, арк. 1–17; 204, арк. 273]. Згідно з окремими

даними, у період німецької окупації одним із комендантів поліції в Луцьку був і Ф. Заборовець, впродовж 1944–1945 рр. – провідник Холмської та Луцької округ Північно-західного краю [313, с. 364]. Варто зазначити, що масове прийняття до поліції міста, очевидно, розпочалося 26 серпня 1941 р. [204, арк. 2–25], а останній запис про вступ датується 20 грудням 1943 р. [204, арк. 273]. Якщо на початку окупації служба порядку перебувала на балансі міської управи, то з 1 березня 1942 р. це питання стало компетенцією жандармерії [108, арк. 132].

Охарактеризувати особовий склад української допоміжної поліції Луцька допомагають персональні анкети 273 її співробітників. Станом на травень 1943 р. у поліції міста нараховувалось 150 осіб [74, с. 406]. Використовуючи статистичний метод дослідження, можна з упевненістю сказати, що вона була укомплектована не з міщан, а з представників навколишніх сіл. При цьому на службу могли вступати цілі групи із окремих сіл. Найбільше – 19 осіб було із с. Жидичин, 9 із с. Озеро Ківерцівського району. Інші поліцейські були вихідцями із Луцька. Хоча траплялися представники із інших волинських міст – Колок, Рожищ, Ківерець, Костополя. По одному представнику було навіть з Краснодару [204, арк. 258] і Ворошиловська [204, арк. 270].

Характеризуючи соціальний статус поліцейських (шущманів) і місце у суспільстві, яке вони займали до вступу у поліцію, варто зазначити, що більшість із них мала власні родини: 194 були одруженими, а в окремих сім'ях виховувалось по п'ятеро [204, арк. 43], шестеро [204, арк. 77] і навіть семеро дітей [204, арк. 107]. До початку війни родини трьох поліцейських були вивезені радянською владою до Сибіру і Казахстану.

Початкову або неповну початкову освіту мав 181 поліцейський – тобто переважна більшість. На службі у поліції траплялися неписьменні [204, арк. 190], а також ті, хто здобував ази освіти самотужки [204, арк. 187]. Середню і неповну середню освіту мало 52 співробітники. Лише окремі представники закінчили ремісничі училища [204, арк. 18], учительські семінарії [204, арк. 157] і фельдшерські школи або навчалися в них [204, арк. 22]. За своїм попереднім фахом шущмани були у переважній більшості рільниками, а також гончарами

[204, арк. 6], канцеляристами [204, арк. 9], учителями [204, арк. 40], музикантами [204, арк. 273], реставраторами [204, арк. 267] і навіть артистами [204, арк. 271].

Окремо варто зупинитися на звільненнях із поліції та їх причинах. З лютого 1943 р. по січень 1944 р., з роботи звільнилось 22 особи, з них 13 по хворобі, один через виїзд до Німеччини, ще у 8 причина не зазначена. Останньою датою звільнення двох шуцманів є 15 січня 1944 р. [204, арк. 212, 263], фактично ці записи є найпізнішими в анкетних даних луцької міської поліції. Варто також зауважити, що відтік кадрів зі служби порядку міг бути пов'язаний з наближенням лінії фронту, оскільки 2 лютого 1944 р. німецькі війська були вибиті з Луцька і відкинуті за р. Стир [253, с. 488].

Джерельна база дозволяє визначити ступінь небезпеки, яка загрожувала особовому складу міської поліції під час несення служби. Згідно з підрахунками статистичних даних, упродовж березня–листопада 1943 р. загинуло 6 поліцейських, 2 були зняті з поста партизанами (не уточнюється, чи загинули), один поранений. Таким чином, з огляду на воєнний час, можна говорити про те, що луцька служба порядку не зазнавала серйозних втрат під час виконання своїх професійних обов'язків. У випадку гибелі поліцейського його родина мала право на пенсію [470, арк. 21; 471, арк. 17 зв.].

Процес комплектування української адміністрації проходив не тільки за участю ОУН, але й «Союзу українських комбатантів» Луцька, головою якого був М. Швидун. Останній звертався до міської управи з пропозицією прислати свого представника на збори, які були заплановані на 19 липня 1941 р. з метою створення кваліфікаційної комісії для розподілу посад в державних установах і міському самоуправлінні. Рішення про створення такої комісії було прийнято на попередніх зборах 13 липня 1941 р., які проходили за участю представників українських націоналістів [143, арк. 23].

Між міською і обласною управою траплялися непорозуміння через розподіл сфер впливу. Так, 3 вересня 1941 р. посадник М. Єрмолаєв скаржився, що обласна управа без погодження з ним декілька разів використовувала приміщення театру, яке належало міській управі. Він вимагав від обласної управи наперед вносити

кошти за користування театром, а також використовувати приміщення за попередньою згодою міської управи [143, арк. 173]. У відповідь 4 вересня 1941 р., від начальника відділу народної освіти до посадника надійшов лист, у якому він говорив, що відносини між обома управами ще не усталені остаточно, а тому не потрібно впадати у шкідливу для української справи істерію [143, арк. 181]. Варто зауважити і той факт, що, відповідно до звіту шефа поліції безпеки і СД від 16 серпня 1941 р., у Луцьку був гострий конфлікт між бандерівцями і мельниківцями, яких не допускали до керівних посад. Так, бандерівці перешкодили централізувати міліцію полковнику П. Дяченку [310, с. 180–181]. Останній у серпні 1941 р. очолював штаб «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця [370, с. 85]. За деякими даними, до фракції ОУН(м) входили такі представники української адміністрації, як А. Кох, Б. Білецький, О. Редько, Я. Галан, Є. Тиравський, В. Поліщук, М. Залеський [10, арк. 46–48], В. Постригач, С. Волощак [10, арк. 95], М. Шармопольський [10, арк. 98–100] та інші. Вказані особи були представниками унерівського покоління української інтелігенції.

Про розкол в ОУН у своїх спогадах говорить священник с. Романів Луцького району М. Федорчук: «Всі українські хлопці, що повернулися з Німеччини, сваряться взаємно. Поділилися на партії: одні вважають себе мельниківцями, а другі бандерівцями... Наш нарід проявив дуже поганий організаційний хист. Майже в кожному уряді немає належного порядку, сваряться за стільці, пошанування своїх провідників і т. д. Німці поступово самі налагоджують справи» [97, с. 100]. Таким чином, можна припустити, що міська та обласна управи перебували під впливом різних течій ОУН, а тому між ними нерідко виникали суперечності.

Проукраїнська позиція обласної управи не відповідала німецькій окупаційній політиці. Як наслідок – у грудні 1941 р. гестапо арештувало багатьох членів ОУН з української допоміжної адміністрації. Серед них були вже згадувані А. Марченко і Ю. Кох [374, с. 573]. Як свідчить брат останнього, Юрій був арештований СД у 1942 р. і відправлений до концтабору Освенцім [231, с. 3]. З

лютого 1942 р., відповідно до розпорядження райхскомісара, обласні управи були ліквідовані, а їх працівники перейшли на роботу до гебітскомісаріатів [368, с. 41].

Можна припустити, що посадник М. Єрмолаєв не зовсім задовольняв німецьку владу, у зв'язку з чим він був звільнений зі своєї посади. На його місце 4 грудня 1941 р. гебітскомісар призначив Є. Тиравського. Передача повноважень проходила 6 грудня у присутності представника гебітскомісара – начальника української адміністрації С. Волощака [141, арк. 60]. До цього він був завідувачем фінансового відділу міської управи [142, арк. 1 зв.]. Цікаво також зауважити, що станом на 6 грудня в касі управи знаходилось 928 319 крб [141, арк. 62]. Зміна посадника може пояснюватися й тим фактом, що військове управління, яке йшло за армією, а тим більше німецька цивільна адміністрація, часто звільняли людей, призначених спочатку. Посадників призначало військове командування після захоплення населених пунктів, вони не мали достатньо часу для їх перевірки [417, с. 95].

Дещо змінилася й структура самої управи. Так, за розпорядженням гебітскомісара, посадник Є. Тиравський ліквідував два відділи – реєстраційний і суспільної опіки, включивши їх до адміністративного відділу. У ході реорганізації, було скорочено штати і звільнено 248 працівників. Таким чином, станом на 1 січня 1942 р. у міській управі і на її підприємствах залишилося 782 працівники, а саме: у міській управі 117 осіб, на підпорядкованих підприємствах – 310, у самостійних закладах – 355 [396, с. 6].

Посадник Є. Тиравський також недовго перебував на посаді. У статті «Українського голосу» від 13 серпня 1942 р. повідомлялося, що в будинку міської управи розпочав роботу Уряд громадянського стану, до обов'язків якого входила реєстрація шлюбів. Під цим оголошенням стояв підпис П. Скоробогатова – виконувача обов'язків посадника Луцька [364, с. 4]. Інший варіант такого оголошення датується ще 7 серпням [56].

Завдяки доробку краєзнавців про останнього можна розповісти дещо більше. До початку Другої світової війни П. Скоробогатов працював у луцькому магістраті. У 1940 р. був арештований радянською владою, врятувався під час

розстрілу в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р., після чого тривалий час лікувався [367, с. 8]. Починаючи з 29 вересня 1941 р. він обійняв посаду інспектора міського господарства з окладом 600 руб [142, арк. 15 зв.].

Якщо попередні посадники не задовольняли німецьку владу, то у випадку із П. Скоробогатовим, очевидно, було навпаки. На початку вересня 1943 р. на нього було скоєно невдалий замах, коли він повертався додому з управи. Його поранили у ноги чотирма револьверними кулями. Винуватця так і не знайшли, однак саме через цю акцію, імовірно, 8 вересня німці розстріляли 18 чоловік. Після замаху П. Скоробогатов був нагороджений медаллю «За завоювання України» [367, с. 8].

Коли фронт наближався до Луцька, 18 грудня 1943 р. у приміщенні міського театру були проведені громадські збори, які відкрив посадник П. Скоробогатов. У своєму завершальному виступі він засудив «московський жидо-більшевизм», провокації партизан у тилу фронту, вбивства представників влади, а також висловив підтримку Німеччині [93, с. 3]. Це був далеко не єдиний знак підтримки окупаційного режиму. Так, на перший день Різдва посадник відвідав поранених німецьких вояків у луцькому госпіталі, для яких була організована урочиста програма [393, с. 8].

Цікаво також, що 24 грудня 1943 р. П. Скоробогатов отримав уже третю нагороду від окупаційної влади за свою віддану і сумлінну працю на користь населення міста і за взірцеве керування міською господаркою. Це був золотий хрест «За заслуги» другого класу [392, с. 8]. Посадник продовжував виконувати свої обов'язки до останніх днів окупації і залишив місто разом з німцями. У 1947 р. його арештували на території Польщі [367, с. 8]. Про долю попередників П. Скоробогатова відомостей небагато. Скажімо Є. Тиравський після звільнення працював приватним адвокатом [348, с. 4], а згодом емігрував закордон, помер в Австралії [420, с. 432].

Функціонування інституцій влади забезпечувала судова система. Вона включала в себе німецькі й місцеві українські мирові та кримінальні суди. Мировий суддя – шліхтер розглядав цивільні справи, а кримінальні стали компетенцією шефенів. Однак через нестачу кваліфікованих кадрів, які могли

обійняти усі вакантні посади, на території райхскомісаріату постали об'єднані суди – так звані «камери шефенів-шліхтерів». Як результат, спеціалізація судів скасовувалася, а комбіновані «камери шефенів-шліхтерів» розглядали як цивільні, так і кримінальні справи [90, с. 69].

Німецький суд у Луцьку, який розташовувався на вул. Штабовій [390, с. 4], мав значно більше повноважень порівняно з українським. Останній почав свою роботу 7 вересня 1942 р. у будинку міської управи на вул. Північній, 11 [351, с. 4]. До його компетенції належали справи з предметом спору до 5000 крб. Український суд у вигляді покарання міг накладати кару арешту до двох років позбавлення волі або грошовий штраф у розмірі до 10 тис. крб із заміною на позбавлення волі до трьох місяців [428, с. 8].

Німецький суд розглядав справи у випадку, якщо один із суб'єктів процесу не був колишнім радянським чи польським громадянином, спір стосувався стану подружжя, походження від законного шлюбу, права на землю. Цивільні справи, участь у яких брали євреї, розглядалися виключно в адміністративному порядку [92, с. 301].

Мирові і кримінальні суди підлягали правничому відділу гебітскомісаріату [394, с. 4], засідання відбувалися українською мовою [200, арк. 38 зв.]. В усіх карних справах гебітскомісар користувався правом помилування [200, арк. 36]. Відомо, що мировими суддями в Луцьку працювали М. Яковенко і М. Топачевський [362, с. 4]. Для прикладу, український суд Луцька у 1943 р. розглянув 113 цивільних, 69 кримінальних і 19 справ запобіжного судочинства, які торкалися питань особистого, родинного і спадкового права [428, с. 8].

У будинку міської управи від 6 серпня 1942 р. почав працювати Уряд громадського стану. До його компетенції відносились реєстрація шлюбів [364, с. 4], новонароджених і випадків смерті. При цьому про народжених дітей потрібно було повідомити упродовж тижня, померлих – не пізніше наступного дня. У липні 1943 р. штраф за порушення вказаного терміну сягав 1500 крб [219, арк.18].

Ще одним засобом регулювання соціальних відносин стало створення місцевого нотаріату. З середини лютого 1942 р. у райхскомісаріаті почало діяти

розпорядження, що визначало порядок роботи вказаної структури. Цим нормативним актом встановлювалося, що українські нотаріуси мали право виконувати свої повноваження лише стосовно місцевого населення [90, с. 73]. У місті Уряд українського нотаря на Луцьку округу почав роботу на підставі розпорядження генерал-комісара від 27 серпня 1942 р. Він також розташовувався у будинку міської управи [365, с. 4].

Таким чином, після приходу військ вермахту у місті постало військове управління і були створені органи української допоміжної адміністрації. Останні формувались під впливом ОУН із перспективою відновлення української державності у майбутньому. Проте це абсолютно не збіглося із планами А. Гітлера стосовно окупованих східних територій. Нацистський окупаційний режим почав жорстоко розправлятися з оунівським інакодумством, особливо після того, як влада перейшла від військових управлінь до німецьких цивільних чиновників. Після ряду арештів, органи української допоміжної адміністрації фактично повинні були лише виконувати волю німецької окупаційної влади. Однак, незважаючи на утиски і обмежену компетенцію, управа Луцька намагалася працювати на користь міста, вирішуючи широкий спектр нагальних проблем.

2.2. Знищення єврейської громади і радянських військовополонених

Розпочавши війну з Радянським Союзом, А. Гітлер прагнув створити життєвий простір для арійської раси. Реалізуючи свої плани, німецьке керівництво почало докладати зусиль для так званого вирішення єврейського питання. В історії окупаційного Луцька Голокост став непоправною трагедією, тому що євреї становили фактично більшу частину жителів міста. До приходу вермахту з Луцька було евакуйовано лише 1,5 % євреїв [447, с. 76]. Станом на 10 жовтня 1941 р. у Луцьку було зареєстровано 37 144 особи (див. дод. Е). З них 17 052 євреїв, 11 128 поляків, 6313 українців, 1823 росіяни і 828 представників інших національностей [117, арк. 69].

У Луцьку були зосереджені органи влади, численні представництва німецьких організацій. Тому дуже важливо показати перебіг Голокосту в центрі,

який видавав розпорядження для багатьох інших містечок згаданого генерал-комісаріату. До того ж Луцьк був одним із міст Західної України, де впродовж століть проживала і формувалася єврейська громада. Окрім євреїв, нацистська політика позначилася на військовополонених червоноармійцях луцького табору «Шталаг № 360». З огляду на величезний рівень смертності серед солдатів, дана тема також буде розглянута у цьому підрозділі.

Реалізація нацистської расової політики щодо євреїв розпочалась фактично з перших днів окупації міста. Відповідно до звіту поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р. [450, с. 376], зондеркоманда 4а, що входила до складу айнзацгрупи «С» [265, с. 116], 27 червня 1941 р. прибула в Луцьк і застала більшу частину міста у вогні. Комендант гарнізону стверджував, що у підпалі винні тільки євреї. У зв'язку з цим було арештовано 300 євреїв і 20 мародерів, усі вони були розстріляні 30 червня [450, с. 376]. За свідченням лейтенанта А. Янсена, три сотні арештованих євреїв належали до числа політично неблагодійних. Їхні адреси начебто надали місцеві українці [489, с. 76].

2 липня 1941 р. було видане оголошення про явку чоловіків єврейської національності з лопатами віком від 16 до 60 років на територію замку Любарта для чищення дренажних систем. Після того, як вони викопали рів, їх почали розстрілювати групами по 10–30 осіб. Упродовж чотирьох годин було вбито 1160 осіб. Розстріл здійснювала зондеркоманда 4а, представники поліції охорони порядку і добровольці вермахту. Після цієї акції було повідомлено, що розстріл – це відплата за знищення в'язнів луцької тюрми і вбитих напередодні 10 німецьких солдатів [265, с. 240; 490, с. 1412]. Водночас дослідник О. Круглов говорить, що цей розстріл проходив 3 липня 1941 р. [290, с. 10]. Учасник вказаних подій майор вермахту у листі додому говорив, що євреї помирали «не видавши жодного звуку». З моральної точки зору він жалів цих людей, однак страта мала застерегти населення від спротиву і мародерства [235, с. 152]. Згідно з радянськими документами, на другий день окупації було видано наказ про явку євреїв-чоловіків з лопатами на територію замку. На цей заклик прийшло більше

тисячі осіб, того ж дня всі вони були розстріляні поблизу східного боку тюрми [323, с. 58].

Про ще масштабнішу акцію знищення євреїв у перші дні окупації розповідає С. Спектор. Зранку 1 липня було оголошено про явку на роботу 4 тис. чоловіків. Із цієї групи відібрали близько 1 тис. майстрів, яких відпустили додому. Інші 3 тис. були розстріляні 3 липня [489, с. 76]. Можна припустити, що вказані джерела розповідають про дві події: розправу, проведену зондеркомандою 4а 26–30 червня над трьома сотнями євреїв, і розстріл 2–3 липня у результаті якого загинуло від 1 тис. до 3 тис. чоловіків.

Нацистська влада вжила ряд заходів, щоб відокремити євреїв від представників інших національностей. Все почалося з того, що 2 липня 1941 р. комендант Луцька підполковник Гойк наказав усім особам, які належали до єврейської раси, при вступі на вулицю або інші публічні місця носити на правому рамені білу опаску з синьою зіркою Давида [221, арк. 3 зв.]. У розпорядженні від 5 серпня цей наказ уточнили: опаска мала бути чистою, виразно написаною, щоб її можна було розпізнати; скручена або забруднена пов'язка розглядалася як неприпустима. Носити відзнаку зобов'язувалися євреї, чоловіки та жінки, які досягли 16-річного віку. Це повідомлення інформувало також, що всі єврейські заклади і крамниці на видному місці мусять мати вивіску з написом «жидівський склеп» або «жидівський заклад» поряд із синьою зіркою Давида [218, арк. 1–2]. У пізнішому наказі йшла мова про те, що єврейські підприємства зобов'язувались працювати в суботу. У неділю і в церковні свята всі торгівельні та промислові підприємства мали бути зачиненими [219, арк. 30].

Генеральний комісар Шане 6 вересня 1941 р. вкотре змінив систему відзнак, які мали носити євреї. Згідно з його розпорядженням, знак Давида на рукаві замінювався жовтим кругом діаметром 8 см. Його потрібно було прикріпити на лівій частині грудей і на середині спини. Знак мав бути виготовлений із матерії або цупкого паперу. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом у 1 тис. руб [423, с. 4], але якщо особа вдруге затримувалася без опаски, їй загрожувала смертна кара [261, с. 54].

Одночасно нацистське керівництво прагнуло забрати у євреїв усі матеріальні цінності, а також максимально використати їх у якості безкоштовної робочої сили. Тому аби полегшити собі завдання, єврейську громаду міста зобов'язали створити власний керівний орган – юденрат (єврейську раду). Остання була свого роду посередником між окупаційною владою і представниками громади та одночасно відповідала за виконання всіх німецьких розпоряджень.

На вимогу польової комендатури Луцька єврейська рада постала 12 липня 1941 р. [143, арк. 194]. Спочатку до її складу увійшло 15 осіб. Серед них: старший ради – аптекар Л. Даль, лікарі Ф. Пемов, В. Розенкранц, референт палати ремісників І. Вагнер, агент товариства страхування М. Елькін, млинарський фахівець І. Пінчук, адвокат Я. Геніг, бухгалтер А. Гофман, комісіонер Л. Равіч, власники млинів І. Корчемний, Г. Гольдштейн, М. Гехт, пекар М. Бляк і м'ясник А. Зігельбойм.

У силу різноманітних обставин склад ради змінювався. Так, за розпорядженням комендатури від 24 липня 1941 р. Л. Даль був звільнений з посади. Старшим ради 14 серпня комендатура призначила І. Корчемного. Тим же рішенням зі складу юденрату виключили Ф. Пемова. Його місце зайняв К. Фрішберг, який був обраний заступником старшого ради [141, арк. 8]. У певний період до складу юденрату входила жінка – Охманівна. Згодом вона була вбита німцями у якості заручника. Як бачимо, члени ради також не мали імунітету перед терором влади. Очевидці стверджують, що вони зазнавали побоїв від представників гестапо. Власне, через це Л. Даль подав у відставку. Юденрат залишив також В. Розенкранц, згодом він став директором єврейської лікарні на території гетто [261, с. 55].

Варто зазначити, що склад юденрату формувався з відомих та авторитетних представників єврейської громади Луцька міжвоєнного періоду. Скажімо, Л. Даль обирався до польського сенату [224, с. 32–33], К. Фрішберг представляв «Єврейський господарський блок» у міській раді Луцька [209, арк. 163] і входив

до складу правління Єврейської релігійної гміни в місті [194, арк. 4]. У списках багатьох виборчих комісій фігурував також А. Гофман [209, арк. 175].

Реалізація нацистської расової політики проходила у рамках тотальних заборон і обмежень. Так, 7 липня 1941 р. підполковник Гойк наказав євреям здати до комендатури банкноти, цінні папери і шляхетні метали [221, арк. 5 зв.]. Уже 11 серпня 1941 р. польова комендатура в Луцьку заборонила проводити будь-які релігійні обряди. Предмети культу, виготовлені з благородних металів (золота, срібла, платини), потрібно було здати до місцевої комендатури. Вказане розпорядження поширювалось не тільки на місто, але й на увесь гебітскомісаріат [179, арк. 65]. У короткий термін ця вимога була виконана, 27 серпня 1941 р. голова єврейської ради інформував, що шляхетні метали доставлені до луцької комендатури [141, арк. 7].

Політика обмежень стосувалася усіх сфер життя, навіть особистого. Було заборонено не лише шлюби між євреями і неєвреями [200, арк. 43 зв.], але навіть і напів-євреями. На шлюб із особою, яка мала одну четверту єврейського походження, вимагався дозвіл гебітскомісара. Він надавався лише тоді, коли вказана особа не належала до юдейської віри [466, арк. 36]. Євреям заборонили відправляти поштою посилки один одному [354, с. 1], їхні будинки відключали від електроенергії. Наприклад, у жовтні 1941 р. від мережі від'єднали 250 єврейських будинків [260, с. 4]. До цього всього варто додати, що на сторінках місцевої преси була розгорнута масштабна антиєврейська кампанія. У луцьких газетах «Українських голос» і «Клич» публікувалися пропагандистські статті, у яких йшла мова про негативний вплив євреїв не тільки на регіон, але й на мешканців усієї Землі [336, с. 77].

У перші дні війни Луцьк зазнав серйозних руйнувань внаслідок авіаударів. До процесу відновлення інфраструктури міста німецька влада і українська допоміжна адміністрація активно залучали єврейське населення. Координувала роботу німецька Біржа праці в Луцьку. Її начальник Неуманн 20 жовтня 1941 р. видав розпорядження, згідно з яким його установа мала регулювати використання робітників через єврейську раду [216, арк. 4]. У цьому плані остання змушена

була інтенсивно співпрацювати з міською управою, яка постійно вимагала як некваліфікованих робітників так і спеціалістів. Зокрема, 22 серпня 1941 р. технічний відділ управи звертався до юденрату про направлення відповідних фахівців для написання номерів на кріслах і різного роду інших написів у міському кінотеатрі на вул. Траугутта [158, арк. 150].

Попит на робочу силу інколи міг перевищувати людські ресурси єврейської громади. Так, 11 серпня 1941 р. старший єврейської ради повідомляв управу, що вони не можуть надіслати брукарів, оскільки останні зайняті на будівництві доріг Луцьк – Забороль і Луцьк – Рівне. Інших 60 звичайних робітників рада обіцяла надати, але без лопат і ломів, бо робітники їх не мали [143, арк. 85]. В іншому випадку замість 167 потрібних робітників на 19–20 вересня 1941 р. юденрат надіслав лише 43 особи [158, арк. 1–3]. Не варто також виключати і той факт, що рада намагалася допомогти членам громади уникнути трудової повинності.

Відчуваючи навислу загрозу, дехто з євреїв приймав хрещення. Цьому сприяв сам архієпископ Полікарп. Джерела повідомляють, що за його згодою євреї приймали хрещення у св. Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей І. Давидович [185, арк. 52], і Чесно-Хресній церкві Луцька, де служив священник І. Карась [185, арк. 43]. Охрестившись, євреї могли опинитись у незрозумілій і суперечливій ситуації. Наприклад, у жовтні 1941 р. до посадника звернулася Л. Дубчак, яка повідомляла: її родині у вересні були видані посвідки як українцям. Проте 2 жовтня міська поліція повідомила, що вони мусять носити спеціальні єврейські відзнаки на грудях і спині. Дубчак прийняла хрещення і тепер її не приймають ні до єврейської громади, ні до християнської. Жінка просила посадника, аби той звернувся до гебітскомісара, щоб її сім'ї дозволили зняти єврейські відзнаки [185, арк. 1–1 зв.].

Політика щодо євреїв ставала дедалі жорсткішою, що можна побачити і на прикладі видачі продуктових карток. У серпні 1941 р. євреї їх отримувати 6–8-го числа, українці і росіяни – 1–2-го, поляки – 4–5-го, представники інших національностей – 9-го. Видача проходила у будинку міської управи на вул. Пілсудського, 11 [219, арк. 36]. Як бачимо, євреям виділялось найбільше

днів, що опосередковано свідчило про їхнє чисельне домінування в місті, а питання, пов'язані із продуктовим забезпеченням, належали до компетенції управи. Однак у розпорядженні про видачу продуктових карток на листопад уже йшла мова про те, що євреї мусять звертатися не до міської управи, а до єврейської ради [219, арк. 22].

Система наказів і розпоряджень нацистської влади не тільки у всьому обмежила громаду міста, але й створила ефект відчутної ізоляції. У цій ситуації єврейська рада опинилася сам на сам із рядом невідкладних питань. Певні проблеми вдавалось розв'язувати завдяки міській управі, звичайно ж, виходячи із можливостей останньої. Наприклад, начальник відділу охорони здоров'я Луцька Ф. Білобран у липні 1941 р. підтвердив, що довідки про бідність, видані юденратом, прирівнюються до таких же довідок міської управи на безкоштовне лікування [117, арк. 12].

Варто зазначити, що 19 жовтня 1941 р. було створено тимчасовий табір на вул. Львівській у районі Красного, де проходив відбір єврейських фахівців за певними спеціальностями. У результаті було зібрано близько 500 осіб, яких перевели до трудового табору на території єврейської гімназії (нині Луцький педагогічний коледж). Усі вони утримувалися в жалюгідних умовах [490, с. 1412]. Той, хто не потрапив до цього табору, опинявся в гетто.

Офіційною датою створення останнього вважається 11 грудня 1941 р. [210, арк. 6]. Воно знаходилось на території Старого міста і було оточене річками Стир та Глушець [338, с. 18]. За результатами досліджень В. Пясецького, межа гетто проходила східною стороною вул. Кредиторської (сучасні вулиці Данила Братковського, Домініканська та в північному кінці – вул. Караїмською) [414, с. 205]. Ця територія була обнесена стіною з колючим дротом [338, с. 19], фінансувати будівництво якої зобов'язали єврейську раду [125, арк. 120]. Для підтримання порядку і виконання директив окупаційної влади у гетто було створено єврейську поліцію [337, с. 90]. Натомість зовні табір охороняла німецька жандармерія і українська допоміжна поліція [490, с. 1413].

Згідно зі свідченнями Т. Куниці, у гетто дозволялося брати лише те, що можна нести в руках. Залишені будинки одразу опечатувались. Виселення в гетто відбувалось під контролем німецької та української поліції. Той, хто спотикався на дорозі одразу розстрілювався. Дуже тяжко було взимку. Не вистачало житла, дров, мила. Серед мешканців гетто поширився плямистий тиф. Особливо нестерпним був постійний голод. За словами Ж. Герштейн, денна норма видачі хліба для євреїв, які працювали поза межами гетто, складала 150 г, а для дітей і непрацюючих – 70 г [261, с. 61]. Щоб уникнути голодної смерті, євреї обмінювали власні речі на продукти харчування. Відомо, що такий «бартер» можна було здійснити на вул. Омелянській у торговця Мікульського [186, арк. 48]. Однак таку можливість мав далеко не кожний.

Життя у таборі також регламентувалося. Гебітскомісар Лінднер 13 грудня 1941 р. заборонив виходити за межі гетто. Виняток робили лише для євреїв, які мали відповідні посвідки. У такому випадку їм дозволялось проходити бічними вулиця з 6.30 до 8.30, з 12.00 до 14.00 і від 17.00 до 18 год. 30 хв. Ходити головними вулицями (Ковельською, Головною, Північною, Київською) дозволялось тільки до найближчої бічної вулиці. Єврейські робітничі колони могли проходити вказаними вулицями протягом цілого дня. При цьому їм заборонялось зупинятися. Порушення розпорядження каралося смертю [217, арк. 8].

Межі гетто німецька влада не погоджувала з місцевою громадою, внаслідок чого виникали конфліктні ситуації. Так, 14 січня 1942 р. настоятель і парафіяни св. Покровської церкви Луцька звертались до гебітскомісара із проханням виділити з території гетто садибу згаданого храму і дві церковні будівлі. У зверненні повідомлялося, що вказані об'єкти відгороджені від гетто мурованою стіною і мають доступ із міста через вулиці Шевченка, Ринок, Хлібну і Караїмську [112, арк. 55].

Доля дітей була не менш драматичнішою. Вони не мали права записуватись на навчання до початкових шкіл, що було зрозуміло із оголошення голови міста М. Єрмолаєва 1 жовтня 1941 р. [44]. Дитинство у гетто було дуже жорстоким. Про

це у своїх спогадах говорить Ш. Шкіль: «Не з усіма дітьми я зустрічався в гетто. Ми були розпорошені, розділені один від одного. Один, втративши батька і матір, залишився сиротою. Другий після смерті батька став годувальником в сім'ї. Третій був розстріляний за спробу переступити межу гетто. І так кожен був зі своєю долею. А було нам в той час 12–13 років» [338, с. 20]. Тому, щоб врятувати своє життя, євреї прагнули у якийсь спосіб здобути арійські документи, що було під силу далеко не кожному. Та й взагалі придбати щось у гетто перешкоджали через міру високі ціни. Хто наважувався тікати, мусив змінити свій зовнішній вигляд, щоб не мати виразних єврейських рис. Скажімо, жінки змінювали колір волосся і тому подібне [490, с. 1413].

Згідно з місячним звітом міської управи, у січні 1942 р. для потреб юденрату була передана III міська лікарня [113, арк. 9] разом із усіма її відділами [112, арк. 27]. Вона мала обслуговувати виключно євреїв. З цією метою було розпочато роботу з перетворення божниці на Шпитальній площі у відділ внутрішніх хвороб. До гетто в аптеку № I було перенесено III міську аптеку, розпочато організацію санітарного пропуску до лазні, що знаходився при Шпитальній площі. Для гетто створили санітарну службу, яка складалася з 3 лікарів і дезінфекційного загону [113, арк. 9], передали рентгенівський апарат [113, арк. 46]. У зв'язку з цим голова міста Є. Тиравський 16 березня 1942 р. звертався до юденрату з наказом, щоб III міська лікарня після передачі офіційно стала називатися «лікарня жидівська». Тому необхідно було змінити усі вивіски, печатки, написи і тому подібне [112, арк. 217]. Медичний заклад складався з 10 палат для хворих, де було 141 ліжка. Зокрема, у відділі внутрішніх хвороб – 66, пологово-гінекологічному – 5, інфекційному – 40 місць. Пропускна здатність двох дезінфекційних камер становила 25 осіб на годину. Усього в лікарні нараховувалось 14 лікарів, 2 акушерки і 26 медсестер [132, арк. 13–14].

Передача лікарні, очевидно, не могла суттєво задовольнити потреби у медичному обслуговуванні. Доказом цього може бути звіт відділу охорони здоров'я за лютий 1942 р., де йшла мова про збільшення кількості випадків захворювання висипним тифом у гетто. Тому в юденрату вимагали забрати

посвідки «аусвайси» у всіх хворих до закінчення карантину з метою забезпечення арійського населення міста [113, арк. 59].

Місячний звіт управи за 20 лютого 1942 р. повідомляє, що з гетто було вивезено 129 тіл померлих на єврейське кладовище [113, арк. 78]. Одне з них розташовувалося в районі вул. Київської. У документах міської управи від 9 листопада 1941 р. повідомлялося про єврейський цвинтар на згаданій вулиці, який вже був заповнений. У зв'язку з цим дозволялось використовувати на нові могили ту частину кладовища, термін давності поховань якої перевищував 30 років [112, арк. 152]. У березні 1942 р. євреям також передали цвинтар по вул. Цегельній, поблизу цегельні № 3 [125, арк. 50].

Високий рівень смертності в таборі підтверджує звіт голови юденрату від 13 березня 1942 р. Згідно з ним, у гетто знаходилося 14 870 осіб, з них: 7860 жінок, 3150 чоловіків, 3860 дітей до 14 років. Однак вказані дані були наближеними, тому що не встигли відрахувати померлих [113, арк. 95]. Євреїв позбавили навіть елементарних гігієнічних норм. Представник гебітскомісара в Луцьку Кольгоф 13 травня 1942 р. під загрозою смерті заборонив їм прати білизну і купатися у р. Стир [193, арк. 34].

Незважаючи на все це, євреїв продовжували використовувати на різноманітних роботах аж до часу ліквідації гетто. У зв'язку з кадровим дефіцитом, вони працювали і в органах влади. Станом на 25 березня 1942 р. в міській управі та її відділах налічувалось 152 євреї [157, арк. 147]. Однак директиви окупаційної влади зобов'язували звільняти євреїв, навіть незважаючи на відсутність можливості замінити їх представниками інших національностей. Такі заходи деструктивно позначувались на роботі установ і підприємств. У першу чергу погіршився і без того складний стан медичного забезпечення. Так, у лютому – березні 1942 р. було звільнено з посад 14 євреїв лікарів і 1 зубного техника [113, арк. 46 зв.].

Звільнення жодним чином не позначилися на інтенсивності використання робітничих команд із гетто. Так, посадник Є. Тиравський звертався до Біржі праці в Луцьку, щоб на 6 січня 1942 р. було призначено на два тижні єврейських

робітників для пошиття теплих речей німецькій армії, а саме: 3 кравців, 3 шапочників і 1 кушніра [112, арк. 32]. Очевидно, що міська управа в окремих випадках оплачувала надані послуги. Для прикладу, остання повідомляла Волинський сільськогосподарський банк, що перерахувала 306 марок на рахунок фірми «Дойтше Вертштеттен» за роботу євреїв з 21 по 31 січня 1942 р. [108, арк. 107]. Німецька жандармерія також оплачувала працю євреїв, які були направлені технічним відділом міської управи. У червні 1942 р. на ремонті будинків жандармерії та інших роботах працювало 22 особи. Їхня заробітна плата залежала від кваліфікації і займаної посади. Бригадир отримував 17,5 крб денно, столяр – 8–10 крб [150, арк. 90]. До цього варто зазначити, що, згідно з постановою гебітскомісара від 25 вересня 1941 р., євреї мали одержувати тільки 80 % заробітної плати і позбавлялися будь-яких надбавок [139, арк. 20].

Інколи робота окремих організацій суттєво залежала від єврейських робітників. У червні 1942 р. керівник Луцького збіжжевого пункту Рафальський скаржився Біржі праці, що юденрат невчасно відправляє робітників. Так, 18 червня на роботу не прийшло 18 чоловік. Це все перешкоджало стабільній діяльності збіжжевого пункту. Рафальський вимагав повернути 14 аусвайсів працівників, яких у майбутньому не рекомендувалось брати на будь-яку іншу роботу [157, арк. 217–218]. Луцьких євреїв могли направляти на працю і далеко за межі Волині. За даним О. Круглова, 18 березня 1942 р. із Луцька в район Вінниці на будівництво ставки А. Гітлера було відправлено кількост євреїв [290, с. 89].

Незважаючи на те, що нацистський режим використовував ресурси єврейської громади, було прийнято рішення перейти до її фізичного знищення. Цей період тривав упродовж літа 1942 р. За даними О. Круглова, «єврейська акція» у Луцьку розпочалась 19 червня. За два дні було розстріляно 2 тис. євреїв [290, с. 108–109]. Знаючи, яка доля очікувала гетто, німецька окупаційна влада прагнула конфіскувати всі матеріальні цінності, якими ще могли володіти євреї. За вказівкою гебітскомісара юденрат до 30 червня 1942 р. мав здати до каси міської управи російські гроші й золото царської Росії. У разі невиконання наказу передбачались жорстокі покарання [125, арк. 45].

Остаточна ліквідація луцького гетто почалася 20 серпня 1942 р. Розстріли проводились в урочищі Пречицизна поблизу с. Гірка Полонка Луцького району. Згідно з даними радянської комісії з підрахунку втрат у роки війни, окрім євреїв Луцька, тут було знищено також 5 тис. євреїв із навколишніх територій. Загальна кількість розстріляних сягла 25 658 осіб [210, арк. 6]. У той же час дослідник О. Круглов стверджує, що 20 серпня і в наступні кілька днів команда СД при сприянні німецької та української поліції розстріляла до 16 тис. євреїв [290, с. 119]. З огляду на кількість жителів гетто станом на 13 березня 1942 р. та враховуючи високий рівень смертності, дані О. Круглова видаються більш об'єктивними. На користь цього свідчать також його відомості, що з Луцька у 1942 р. під час ліквідації єврейських общин до лісів втекло 2 тис. осіб. Однак, якщо брати єврейську громаду в цілому, О. Круглов стверджує, що у місті загинуло 25 тис. євреїв [289, с. 31–32]. До цього числа дослідник, очевидно, включив 5 тис. осіб із навколишніх районів [475, арк.1]. На нашу думку, доцільно стверджувати, що за час окупації в місті загинуло близько 20 тис. євреїв – фактично уся громада Луцька. Після окупації в місті залишилось лише 150 євреїв [415, с. 56; 442, с. 26].

Під час проведення розстрілів євреїв 29–31 серпня 1942 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскоісарів округу «Волинь-Поділля». Головним питанням зборів було знищення євреїв. Після проведення з'їзду канцелярія генерального комісара підготувала лист, у якому йшла мова про те, що акції з ліквідації мають закінчитись упродовж п'яти тижнів. Голова управління райхскомісаріату П. Даргель повідомив гебітскоісарів, що стовідсоткове очищення території є особистим бажанням Е. Коха [265, с. 387]. Проведення з'їзду в Луцьку під час масових розстрілів мало слугувати прикладом «вирішення» єврейського питання для гебітскоісарів всього округу.

Ліквідувавши гетто, німецька влада на деякий час зберегла функціонування трудового табору на території колишньої єврейської гімназії. Після того, як робітники отримали повідомлення про знищення табору, вони вирішили оборонятися. На той час там нараховувалося близько 500 осіб, які підняли

повстання 12 грудня 1942 р. Чоловіки створили барикади зі зруйнованих стін, озброїлися пляшками з сірчаною кислотою, ніжками від столів та стільців [18, с. 12]. За словами старшого табору А. Савицького у них також був один пістолет і кілька самопалів. Організаторами повстання стали бляхар Моше, Шульман і Газ. Повсталим вдалося відбити дві атаки, незважаючи на те, що німці використали бронетранспортер. Бій тривав до полудня, а за іншими даними – до 4–5 год. ранку наступного дня [489, с. 219]. Як згадують свідки, після цього вони розділилися на чотири групи і пішли на прорив: одні співали молитви, інші – «Інтернаціонал». Одну з груп повністю знищили, іншим вдалось прорватись. Вони вступили до партизанського загону Лозовського у Ківерцівському районі [18, с. 12]. Певною мірою про повстання у таборі повідомляє звіт луцької пожежної команди за 12 грудня 1942 р. У цей день вогнеборці у повному складі з 22 осіб на трьох автомобілях прибули на місце займання – вул. Київську, 110 – територію єврейського табору. Головним завданням було локалізувати пожежу й не допустити, щоб полум'я охопило склади. Пожежники успішно справились із завданням, вогонь знищив лише 2 кімнати в одному з будинків [122, арк. 56].

Після знищення гетто у місті ще залишилась значна кількість єврейського майна, яке було передане у розпорядження міської управи [113, арк. 10]. Остання відкрила п'ять крамниць, щоб дозволити бідному міському населенню придбати меблі, які раніше належали євреям. Згідно зі звітом управи, до 21 січня 1942 р. було продано речей на загальну суму 141 502 крб і, окрім того, в кредит – 30 тис. крб [113, арк. 77]. Власністю управи ставали і залишені єврейські будинки. У документі від 31 березня 1942 р. повідомлялося, що міська управа прийняла на свій баланс 150 будинків. За прізвищами власників можна сказати, що вони належали євреям [129, арк. 1–6].

Отримавши єврейське нерухоме майно, управа розпочала його продаж. Це було дуже на часі, оскільки в місті відчувався дефіцит житла. Скажімо, до 25 березня 1942 р. управа пропонувала на продаж 34 будинки для їх подальшої розбірки. Найбільше з них – 11 – знаходилось на вул. Коперника. Ціна коливалась від 220 до 5560 крб [125, арк. 134]. Загалом станом на 1 вересня 1942 р. до каси

міської управи з продажу єврейських будинків надійшло 312 267 крб 60 коп. [192, арк. 39 зв.], а до 1 листопада було продано 268 таких будинків [192, арк. 35].

Територія гетто, після вбивства його жителів, мала відійти під конторль управи міста 12 листопада 1942 р. Про це інформував інспектор міського господарства П. Скоробогатов. За його словами, десятки селян з підводами незаконно розбирали залишені там будинки. Від вул. Кармеліцької до Гнідавського мосту майже не залишилось жодної вцілілої дерев'яної будівлі. У зв'язку з цим П. Скоробогатов звертався до міського комісара Кольгофа з проханням на два тижні призначити трьох поліцейських на вул. Мирну, Василіанський і Гнідавські мости для контролю над вивезенням матеріалів і дров з гетто [122, арк. 42]. Варто зазначити, що у кінцевому результаті управа так і не змогла використати вказані кошти для своїх потреб. Підтвердженням цього є розпорядження гебітскомісара від 22 жовтня 1942 р. про те, що всі суми від продажу старих державних і єврейських будинків мали бути перераховані до його каси [192, арк. 34].

Отримати бодай щось від майна своїх колишніх сусідів прагнули всі, навіть шляхом не зовсім легальним. Це підтверджують спогади очевидців. Зокрема, М. Федорчук стверджував, що в залишені єврейські помешкання почали вриватися шукачі легкого заробітку, за що німці розстріляли чимало поляків і українців під час затримання на місці злочину [97, с. 115–116]. Міська управа всіляко боролася з цими проявами. Для прикладу, 26 березня 1942 р. посадник Є. Тиравський повідомляв, що самовільне займання садиб під городи, як націоналізованих, так і єврейських, каратиметься штрафом до 200 крб або примусовими роботами упродовж 14 днів. Оренду городів потрібно було оформляти у міській управі [357, с. 6].

Єврейське майно було об'єктом збагачення і для німецької окупаційної влади, через що остання свідомо йшла на порушення власних службових приписів. Так, 9 лютого 1942 р. адміністрація III району Луцька скаржилась житловому відділу, що на вулицях Київській і Коперника євреї у супроводі поодиноких жандармів і німецьких військових позривали плакати міської управи

з будинків, у яких знаходилось єврейське майно. Вони розбирали підлогу, били печі та шукали цінних речей [112, арк. 143]. Адміністрація того ж району 3 березня 1942 р. скаржилася посаднику, що німецька поліція, замість того щоб передавати єврейські будинки разом із речами міській управі, віддає помешкання громадянам, котрі звертаються до них з ордером [112, арк. 61].

У роботах дослідників проаналізовано ставлення місцевого населення до подій Голокосту. Скажімо, В. Лауер розрізняє чотири типи реакції: від відстороненого спостереження за долею жертв, пасивного співпереживання, допомоги приреченим, до активного сприяння окупантам [299, с. 12]. Якщо в останньому випадку можна було взяти якусь користь для себе, то передостанній загрожував смертю. У зв'язку з цим варто звернути увагу на Праведників світу, які жертвували собою, рятуючи євреїв. Чи не найбільше відомо про В. Хоменка. У час окупації Луцька він був співвласником перукарні на вул. Північній, 22 [133, арк. 11–13], у якій давав роботу євреям. До гетто В. Хоменко постачав продукти харчування і дрова, а найголовніше – забезпечував євреїв арійськими документами. Для втікачів він орендував будинок, декого з них селив у своїх друзів. Загалом, В. Хоменко врятував десятки євреїв, однак вижило лише 36 із них [489, с. 245].

Луцький поліцейський П. Кратюк врятував єврейське немовля, народжене в гетто на початку 1942 р. Дівчинку назвали Надія, її виховала дружина Кратюка Марія [337, с. 139–141]. Д. Приталь з Луцька переховувався у с. Піддубці у чеха Я. Зигмунда, а потім – в сім'ї баптистів Миронюків [337, с. 124]. Я. Субікіна (Штефіц) врятувала двох хлопчиків, які йшли з матір'ю в гетто [414, с. 295]. Місцеві українці врятували пораненого єврейського юнака, який дивом вцілів під час розстрілу в урочищі Пречищизна [337, с. 147–148]. Зрозуміло, що такі випадки були далеко не поодинокими.

Однією з проблем висвітлення історії єврейської громади Луцька періоду німецької окупації є обмежена джерельна база. Насамперед це стосується механізму функціонування юденрату і єврейської поліції. Невивченим залишається питання відносин між вказаними структурами і рядовими

мешканцями гетто. У подальшому варто також звернути увагу на повсякдення євреїв, яким пощастило уникнути фізичної розправи. При висвітленні цієї теми потрібно обов'язково звернути увагу на Праведників світу і умови, в яких вони опинялися. Наведені факти у черговий раз доводять, що одним із завдань нацистської політики було знищення єврейського народу.

Німецький окупаційний режим в Луцьку знищив також тисячі радянських військовополонених. Ця тема, безпосередньо стосується нацистської політики, а відтак потребує окремої уваги. Тривалий час на неї було накладене табу з ідеологічних міркувань. У роботах інколи звертали увагу лише на жахливі умови утримання і на знищення червоноармійців у німецькому полоні. З розпадом СРСР ця проблема стала активно розроблятися. Історики почали висвітлювати масштаби втрат Червоної армії та говорити про причини, які спонукали червоноармійців здаватися в полон. Комплексне дослідження окремих таборів дозволить встановити імена жертв, сприятиме історичній пам'яті, а в окремих випадках – їх подальшій реабілітації. Дуже важливо показати умови проживання полонених, прослідкувати взаємовідносини між місцевим населенням і українською допоміжною адміністрацією. Окрім того, варто також висвітлити міжетнічні стосунки у таборі та показати подальшу долю військовополонених.

Перші місяці боїв перетворились у справжню трагедію для Червоної армії. За підрахунками істориків, до 20 грудня 1941 р. майже 3,35 млн солдатів та офіцерів були взяті в полон [300, с. 349]. Дослідники називають різні причини цієї проблеми, починаючи від негативних характеристик боєздатності до небажання воювати. Останнє можна пояснити словами Ф. Пігідо-Правобережного: «Ніхто, власне, німців не хотів і великого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження советського режиму – народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження "советської родини", за збереження колгоспного устрою» [387, с. 93].

Війська вермахту стрімко просувались територією Волині. У результаті перших боїв червоноармійці почали потрапляти до німецького полону. Після окупації Луцька у місті було створено табір для військовополонених, відомий під

назвою «Шталаг № 360» (стаціонарний табір військовополонених рядового та сержантського складу) [225, с. 16]. За словами А. Дублянського, перших полонених німці розмістили у нижньому храмі св. Троїцького собору, де вони ушкодили іконостас, який потім домальовував його батько [420, с. 432]. Це приміщення не було розраховане на значну кількість полонених, число яких постійно зростало. Відтак їх почали розташовувати на території замку Любарта, в приміщеннях початкової школи № 8 і пожежної частини [112, арк. 39]. У якості табірної лазарету використовувалися келії костелу св. Петра і Павла [321, с. 449]. Ймовірно, що у серпні 1941 р. військовополонені перебували і на території фабрики з виробництва содової води [182, арк. 10] на вул. Королеви Ядвіги, 14. Її власником був Х. Скірч [143, арк. 194–196].

21 липня 1941 р. німецька комендатура Луцька дала дозвіл на повернення пожежної охорони до замку [143, арк. 37]. Підставою для цього, очевидно, стало переведення полонених до міської тюрми [321, с. 449]. Місце розташування останніх фігурує і в спогадах М. Куделі про урочисте перепоховання розстріляних в'язнів луцької тюрми, яке відбулося 24 серпня 1941 р. Він писав: «Німці пропустили процесію крізь браму на східне подвір'я, де була найменша могила. Тут німецькі наглядачі створили кордон. За ним на частині подвір'я, прилеглого до стін тюрми, завітали совєцькі полонені – худі, виснажені, без шапок, вони сумними поглядами дивилися на процесію і уважно слухали панахиду. Декотрі з них час від часу хрестилися. До найбільшої могили, що на західному подвір'ї, німці не пустили нікого, там все було заповнене людьми, які не хотіли воювати за Сталіна і внаслідок методичного обману вибрали голодну смерть у таборах Гітлера, такого самого ката, як і Сталін. Це був трагічний парадокс долі» [291, с. 62–63]. Варто зазначити, що військовополонені червоноармійці зображені на фотографії із цієї панахиди, яка зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею [71].

Опис табірної життя у своїх спогадах зробив колишній військовополонений В. Унрау. До цього часу його рукопис залишався поза увагою дослідників. З початком бойових дій, полк В. Унрау був змушений

відступати на схід малими групами, у складі однієї із них він потрапив до німецького полону. Спочатку червоноармійців відправили у табір військовополонених в Дубному. Через кілька днів близько 1 тис. червоноармійців перевели до Луцька і розмістили у колишній в'язниці. Згодом під табір забрали також католицьку семінарію і замок Любарта. Кількість військовополонених сягала близько 12 тис. осіб. У таборі була дуже висока смертність, яка компенсувалася прибуттям нових полонених. Становище ускладнювалося з кожним днем [72, арк. 1–5].

Як бачимо, В. Унрау дещо по-інакшому говорить про послідовність об'єктів, у яких розташовувались військовополонені. Разом із тим варто сказати, що за матеріалами радянських комісій з вивчення втрат під час війни, загальна кількість військовополонених у луцькому таборі сягала 14 тис. осіб [195, арк. 3].

У шталазі В. Унрау потрапив до групи з 35–40 осіб різних національностей, які володіли німецькою мовою. Оскільки полонені перебували на повному самообслуговуванні, усіх їх призначили старшими в окремих блоках. Старшим перекладачем групи був Вукерт, який, за словами В. Унрау, вирізнявся особливою жорстокістю, власне, як і сам комендант табору. У цей час полонених організовували в групи для розчищення міста від наслідків бомбардування.

Представником абверу у таборі був оберфельдфебель Грімм. Унрау характеризує його, як хабарника та мародера, який проводив обшуки, виявляв серед полонених політпрацівників і євреїв. За словами Унрау, комендант і старший перекладач Вукерт були переведені, а на чолі табору став обер-лейтенант Арлт. Він призначив Унрау старшим перекладачем. Новий комендант вирізнявся лояльністю. Він покращив харчування і санітарний стан табору, приділяв більше уваги пораненим, припинив фізичні знущання. Між полоненими навіть ходили чутки, що Арлт – німецький більшовик [72, арк. 5–6].

Зі спогадів можна зрозуміти, що полонені харчувалися з польових кухонь, камери у яких вони перебували, не зачинялися, принаймні у перший період. Начальником охорони табору був Шульц, спроби втечі полонених карались розстрілом [72, арк. 8–10]. На місці, де стояв пам'ятник П. Савельєвої (нині

вул. Кафедральна, площа поблизу тюрми) [413, с. 54], знаходився пересильний пункт, де могло розміщуватись близько 1 тис. полонених для відправки на захід.

За словами В. Унрау, наприкінці вересня 1941 р. у шталаг надійшов наказ про звільнення полонених українців, а також представників держав, які перебували у союзі з Німеччиною [72, арк. 13]. Це було пов'язано з тим, що 25 липня 1941 р. був виданий наказ генерал-квартирмейстера Е. Вагнера про звільнення з полону представників «дружніх» національностей – німців Поволжя, прибалтів, кавказьких і мусульманських народів, українців і білорусів [300, с. 350]. Більше того, 8 вересня 1941 р. німецьке верховне головнокомандування постановило, що полонених українців, білорусів і балтійців можна відпускати відразу, а 29 вересня сам А. Гітлер особисто висловився на користь того, щоб відпускати велику кількість українців [15, с. 113]. Однак 13 листопада дія цього наказу була припинена [345, с. 83]. У результаті впродовж 1941 р. із звільнених 318 770 радянських полонених – 277 716 були українцями [325, с. 86]. Дещо інші цифри наводить американська дослідниця В. Лавер, яка стверджує, що із 280 180 відпущених у 1941 р. радянських військовополонених було 270 095 українців [300, с. 351].

У який спосіб проходила реєстрація українців у шталазі розповів А. Дублянський: «Основну масу полонених помістили у великих будинках біля католицького костелу. Там вони з недоїдання й пошестей вмирали як мухи. Український комітет допомоги отримав дозвіл у німців іти і спорядити списки українців. Зголосився я і ще один молодий вчитель. Входячи до того будинку, ми побачили, як вивозили вози з трупами. Мій супутник хотів тікати, й я його ледве затримав, і ми вже в середині почали переписувати в'язнів, яких нам привозили чи властиве приводили якісь цивільні люди – фольксдойчі, як їх таких пізніше називали. Тут ледве вдалося мені втримати мого супутника, якого нерви не витримували побаченого, бо на коритах лежали трупи» [420, с. 432].

Процес звільнення полонених українців із луцького шталагу у своїх спогадах описує В. Унрау. За його словами, із Рівного прибула спеціальна комісія, до складу якої, окрім німців, входило і 10 українців. Оскільки у солдатів не було

документів, то кожного полоненого перевіряли на знання української мови і за місцем народження. Останнє звірялося за картою. Той, хто проходив перевірку, отримував документ із позначенням маршруту, по якому він мав дістатися додому. Комісія відбирала полонених, які проживали на території Західної України. Тому В. Унрау, зібравши чималу суму грошей з полонених, запросив голову комісії і його заступника до німецького ресторану. Там вони домовилися про те, що до складу комісії включать також кількох полонених. Як стверджує В. Унрау, перед перевіркою полоненим змінювали прізвища на українські, давали їм запам'ятати карту, мовляв, звідки вони родом. Таким чином, окрім українців, кожного дня впродовж місяця вдавалося звільнити 15–20 інших полонених. Через це траплялися конфлікти з українцями, які працювали у комісії. Загалом, за словами В. Унрау із табору було звільнено близько 3 тис. полонених [72, арк. 13–15 зв.]. У той час, згідно з матеріалами радянської комісії по вивченню втрат у роки німецької окупації, упродовж жовтня 1941 р. було звільнено 3400 осіб [195, арк. 3].

Згідно з повідомленням луцької газети «Український голос», за період 16–18 жовтня з луцького табору вийшло 730 червоноармійців, переважно із Кам'янець-Подільської, Житомирської та Вінницької областей. Частина звільнених відправили на лікування. Міська управа надала роботу 100 особам на будівництві шпиталю, ще 15 роз'їхалося по селах. Після погодження з Українським допомоговим комітетом, селяни мали право брати звільнених українців до себе на господарські роботи [256, с. 6]. Так, на території Торчинського району проживало 12 [191, арк. 31] колишніх полонених, у Піддубцівському районі – 7 осіб [191, арк. 39]. За своїм фахом це були як вчителі, так і представники робітничих спеціальностей.

Дехто зі звільнених полонених залишався у Луцьку. Завдяки їхнім реєстраційним документам можна провести деякі узагальнення. Так, із переліку 95 військовополонених, які проживали у Луцьку, ми бачимо, що це були чоловіки 1897–1921 років народження. Винятком хіба що була жінка медсестра. До війни ці полонені працювали в різних республіках СРСР. Тут були вихідці з Житомира,

Новгорода, Архангельська, Баку і т. д. За фахом – учителі, лікарі, бухгалтери, агрономи, теслярі, фермери. У Луцьку вони працювали в «Молочному союзі», фельдкомендатурі, гебінтскомісаріаті, районній поліції, «Шталазі № 360», «Українфільмі», мармеладній фабриці, дитячому садок та ін. [190, арк. 43–43а].

Схожі відомості простежуються у переліку військовополонених інвалідів, які були звільнені у квітні 1942 р. і залишились проживати в Луцьку. Цей список складається з 7 осіб 1916–1921 років народження. У переважній більшості причиною інвалідності стали нерухомі кінцівки і ампутації. Місцем їхнього попереднього проживання були: Полтава, Сталінабад (нині Душанбе, Таджикистан), Баку (Азербайджан), Бухарська область (Узбекистан), Красноярський край (Російська Федерація), Ростовська і Калінінська області (нині Тверська область) СРСР [148, арк. 38].

За словами В. Унрау, зима 1941–1942 рр. видалась суворою, у таборі почалась епідемія тифу. Від недоїдання, холоду і хвороб помирало до 100 полонених у день. Жодної реєстрації не проводилося. Померлих кожного дня вивозили до Гнідави упряжкою міцних коней у французькому високому фургоні [72, арк. 18 а]. Унаслідок до весни 1942 р. померло понад 9 тис. осіб [72, арк. 16]. Епідемія пішла на спад у лютому. У зв'язку з цим відділ охорони здоров'я забрав дизенфекційну апаратуру, яка була позичена табору [113, арк. 59].

Згідно з висновком комісії з підрахунку втрат у роки окупації, станом на червень 1942 р. у таборі залишилось тільки 270 осіб, решта 10 530 протягом 8 місяців були розстріляні чи померли з голоду. Могили полонених розташовувались навколо південної і західної стін луцької тюрми, частина могил – у с. Гнідава [195, арк. 3; 475, арк.1].

Високий рівень смертності був не лише у луцькому шталазі, але й в інших таборах. Так, 14 грудня 1941 р. А. Роземберг доповів А. Гітлеру про повідомлення генерал-лейтенанта Кітцінгера: в результаті виснаження у таборах його зони щоденно помирало близько 2500 полонених. Упродовж грудня смертність зросла: за даними Мансфельда, у лютому померло 134 тис. полонених, в день по 4300 осіб [481, с. 141]. Трагічну гибель радянських полонених у середині 1941 –

наприкінці 1942 рр. бельгійський історик К. Беркгоф назвав «вимищенням геноцидного характеру» [15, с. 98].

Захворів і сам автор спогадів В. Унрау. Його за згодою коменданта Арлта перенесли на квартиру до М. Галушко, яка належала до радянського підпілля. Невдовзі він був звільнений з табору і отримав дозвіл на проживання у Луцьку. В. Унрау зумів улаштуватися на роботу до гебітскомісаріату в сільськогосподарській відділ. Комендант табору Арлт також захворів і змушений був залишити посаду. За словами В. Унрау, з призначенням нового коменданта до табору повернулися старі порядки – встановився жорстокий режим. Тому В. Унрау піддає критиці документальну повість Т. Гладкова і О. Лукіна «Дівчина з Ржева» [72, арк. 16–16 зв.], де негативно характеризувався комендант Арлт [86, с. 25].

Спостерігаючи за групами полонених і виснажених солдатів, які працювали в місті, лучани намагалися допомогти їм, аби врятувати чиєсь життя. Не залишалися осторонь навіть діти. Про це свідчать спогади лучанки Ф. Базилюк 1923 року народження: «В ту пору багато радянських полонених німці утримували на Замковій площі. Обгородили її. Ми бачили полонених через вікна школи, переживали, що вони голодні. Бачили, як уранці трупи померлих тачками вивозили і спалювали. Ми ходили збирали для них продукти по ближніх селах – Гнідава і Рованці. Зносити все це нам дозволяли на кухню табору. Чи доходило до полонених – не знаємо. Були при них росіяни-перекладачі, може, – до них. Нам до школи треба було на дев'яту годину, а полонених виводили на роботи о восьмій, то ми виходили рано і свій сніданок – усе, що взяли з дому – розкладали по дорозі, якою мали йти полонені. Німці з патруля цього ніби не помічали. А полонені почали здогадуватися. Ті, хто йшов у першому ряду, брали покладене, ділилися з іншими. Але якось інші, нові, що йшли спереду, накинулися, стали битися. Німці взялися стріляти – і не тільки вгору. Одного ніби забили чи затоптали. Після того німець із патруля нас попередив: якщо ще будемо розкладати, то нас постріляють. Ми вже більше так не робили» [411, с. 402].

Такі вчинки лучан були далеко не поодиноким явищем. Доказом є розпорядження гебітскомісара, опубліковане у місцевій пресі 4 грудня 1941 р. Комісар Лінднер заборонив складати продукти для полонених біля місця їхньої праці, а також кидати і давати до рук, коли вони йдуть вулицею. Особи, які бажали давати продукти, повинні були занести їх до табору полонених [360, с. 5].

Полонених українців підтримували не лише окремі лучани, але й громадські організації. Так, як 4 жовтня 1941 р. гебітскомісар Лінднер дозволив Українському допомоговому комітету збирати продукти харчування для полонених українців, що знаходилися у луцькому таборі. Це мала бути їжа за винятком м'яса, молока, жирів, оливи і збіжжя [353, с. 6]. Український допомоговий комітет Луцька виступив також із пропозицією улаштувати для полонених різдвяну ялинку з подарунками. Усі бажаючі повинні були принести речі в комітет на вул. Північна, 9 не пізніше 6 січня 1942 р. Цю ініціативу підтримав і владика Полікарп [247, с. 6].

У лютому 1942 р. допомоговий комітет звітував про виконану роботу. На коляду для полонених з міста і околиць було зібрано 22 953 крб, 2154 буханки хліба та інші продукти. На різдвяні свята солдатам було роздано 1750 пакунків з продуктами (білий хліб, пироги, яблука), а до лікарень, де вони знаходились, надіслано ще 100 таких пакунків. Окрім того, на закупівлю продуктів харчування для полонених було видано 10 501 крб [458, с. 3].

Окрім Українського допомогового комітету, полонених підтримував також луцький театр. Зокрема, 27 грудня 1941 р. у ньому була поставлена п'єса «Мартин Боруля». Зібрані кошти призначали полоненим українцям, що знаходились в таборі [386, с. 6]. Для того, щоб допомогти родичам розшукати своїх близьких, на сторінках луцької газети «Український голос» постійно друкувалася колонка з іменами червоноармійців під назвою «Розшукуються військовополонені» [429, с. 10; 430, с. 6].

Міська управа Луцька своїм коштом лікувала звільнених полонених, хворих на тиф [260, с. 4]. У зв'язку з цим 2 січня 1942 р. виконувач обов'язків начальника відділу охорони здоров'я доктор Омельчук дав розпорядження утворити для

військовополонених лікарню на вул. Хлібній, щоб у такий спосіб передати цілу III лікарню в розпорядження юденрату [112, арк. 27]. Між табірними керівництвом і місцевою адміністрацією виникали суперечки стосовно витрат на лікування червоноармійців. Так, посадник Луцька Є. Тиравський звернувся до гебітскомісаріату з проханням пояснити, хто має компенсувати гроші, витрачені на лікування полонених. Оскільки комендант табору 10 березня 1942 р. вимагав у міської управи повернути йому 9140 крб витрачених на лікування червоноармійців. Посадник стверджував, що полонені переважно лікувалися у III міській лікарні [112, арк. 200]. В кінцевому підсумку, медичні витрати було покладено на шталаг. Зокрема, у відповідь на прохання I міської лікарні перерахувати 600 крб за лікування полоненого, посадник Є. Тиравський 16 липня 1942 р. твердив, що допомогу військовополоненим надає тільки Український допомогивий комітет [125, арк. 36]. Проте подібні звернення до міської управи надходили й далі. Підтвердженням цього є лист I хірургічної лікарні від 6 серпня 1942 р. про перерахування коштів за лікування колишніх військовополонених. У документі наводяться дані про хворих і суми витрат на них. Один день перебування у лікарні оцінювався у 20 крб, а терміни лікування хворих становили від 142 до 153 днів [105, арк. 7].

Варто звернути увагу на те, що навіть пасивна допомога військовополоненим могла мати фатальні наслідки. У червні 1942 р. райхскомісар видав розпорядження про заборону допомагати членам банд, саботажникам і військовополоненим втікачам. Той, хто надавав житло, продукти харчування або вбрання цим особам, підлягав смертній карі. У такий самий спосіб карали і тих, хто своєчасно не повідомив органи влади про появу вказаної категорії людей. У менш тяжких випадках передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі [468, арк. 14].

Намагаючись здійснити реконструкцію подій, які відбувались у луцькому таборі, варто згадати і про пожежу, яка сталася 12 березня 1942 р. Причиною займання стало перегрівання труб з водою. Принаймні, такий висновок зробила місцева пожежна команда. Вогонь загасили 2 протипожежні машини із 7

пожежниками під керівництвом заступника начальника частини І. Березовського [112, арк. 207]. Це був далеко не єдиний спалах вогню у таборі. Так, 3 січня 1942 р. у приміщенні епідемічного лазарету загорілась дерев'яна рама на комині [112, арк. 37]. Вочевидь, правила техніки безпеки залишалися поза увагою табірної адміністрації.

Дехто з полонених продовжував працювати у селах аж до 1943 р. Доказом цього є звернення в жандармерію Луцька жительки с. Озеро Ківерцівського району. Вона просила звільнити військовополоненого, який працював у неї з 26 жовтня 1941 р. до 16 березня 1943 р. Своє прохання вона мотивувала тим, що є вдовою, виховує чотирьох дітей, має господарство, яке не в змозі утримувати самотійно. Завдяки полоненому вона зуміла виконати завдання з поставки зерна і вивезення лісу. Це звернення підтвердив голова Озерської управи, давши одночасно позитивну характеристику полоненому [188, арк. 13].

Знищення радянських полонених підтверджується сучасними археологічними дослідженнями. Так, у листопаді 2007 р. на вул. Гнідавській, на території колишньої птахофабрики була виявлена братська могила, в якій було поховано 370 осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років. На останках простежено ознаки смерті від насильницьких дій, хвороб, голоду. За супровідним інвентарем було зроблено висновок, що вони могли бути військовослужбовцями Червоної армії. У 2009 р. під час розкопок на вул. Кафедральній, 16, на території східного подвір'я колишньої луцької в'язниці також було виявлено невідому братську могилу військовополонених. За висновком працівників обласного бюро судово-медичної експертизи, тут було поховано 314 осіб чоловічої статі віком від 18 до 50 років. У 114 випадках було відмічено прижиттєві травматичні пошкодження (112 з них були вогнепальними). За супровідним інвентарем зроблено висновок, що вони могли бути військовослужбовцями Червоної армії [321, с. 449–451]. За словами Ю. Мазурика, на цей час вдалося встановити прізвища 115 червоноармійців, які загинули протягом 2 жовтня – 26 листопада 1941 р., поховані в основному (45 осіб) біля східної стіни в'язниці [322, с. 397]. Перспективою майбутніх досліджень має стати опрацювання картотеки колишніх

радянських військовополонених у Державному архіві Волинської області, яка нараховує 6063 одиниці зберігання [6, с. 128].

«Шталаг № 360» був утворений відразу після окупації Луцька. Згідно з матеріалами дослідження, у ньому розміщувалось від 12 до 14 тис. полонених червоноармійців. Солдатів використовували на різноманітних роботах. Після наказу про звільнення полонених українців у жовтні 1941 р. табір залишили понад 3000 осіб. Найбільших втрат шталаг зазнав через епідемію тифу, яка спалахнула внаслідок антисанітарії, незадовільного харчування і зимових морозів. Загальні втрати сягнули понад 10 тис. осіб. З огляду на скрутне становище полонених, українська допоміжна адміністрація і лучани намагалися допомогти табору. Зокрема, було організовано збір продуктів харчування, надавалось медичне обслуговування, звільнених полонених влаштовували на роботу і тому подібне. В окремих випадках за дозволом німецької влади полонені продовжували працювати в індивідуальних селянських господарствах.

2.3. Розгортання руху Опору

Українське і польське організоване підпілля в Луцьку діяло ще до початку німецько-радянської війни. Із приходом військ вермахту обидві сторони намагалися реалізувати свої програмні документи, які засадничо суперечили один одному. Незважаючи на те, що в Луцьку проживало набагато більше поляків, ОУН відразу активізувала свою діяльність і вже у перші дні війни почала брати місто під свій контроль. Значну роль у цьому процесі відігравали так звані похідні групи.

Українське підпілля зазнало відчутних втрат у результаті радянських репресій, а також розстрілів у тюрмах на початку війни. Однак організація зуміла зберегти кадровий резерв. Так, відповідно до звіту крайового провідника І. Климів («Легенди») у липні 1941 р. на території Волинської області нараховувалось до 2000 членів ОУН [374, с. 365]. Останні почали мобільно реалізовувати план державотворення. Підтвердженням цього є дані поліції безпеки і СД від 17 липня 1941 р. про те, що в Луцьку була проведена

демонстрація на підтримку Акта 30 червня 1941 р. [450, с. 378]. Окрім того, згідно зі звітом шефа поліції безпеки і СД від 9 вересня 1941 р., під час панахиди по жертвах більшовизму у Луцьку відбулась прилюдна присяга С. Бандері [310, с. 181]. Очевидно, мова йде про 24 серпня 1941 р., коли пройшло освячення могил розстріляних в'язнів луцької тюрми [97, с. 100–101]. Варто також зазначити, що в руки СБ ОУН потрапила частина архіву з пошкодженого вибухом обласного УНКДБ, яке знаходилося поблизу св. Троїцького собору Луцька [5, с. 39]. Це дозволило підпільникам значно посилити свою роботу.

Працюючих в органах української допоміжної адміністрації і поліції, члени ОУН одночасно могли обіймати посади і в підпіллі. Ймовірно, що на початку окупації провідником обласного проводу ОУН був голова обласної управи А. Марченко («Бурий») [5, с. 448]. Член похідної групи ОУН В. Бондарчук («Гордий», «Гордій», «Палій», «Пилип»), працюючи в місцевій поліції, був керівником луцького підпілля до осені 1943 р. [5, с. 137–138]. Уродженець с. Гірка Полонка Луцького району Ф. Затовканюк («Матрос», «Микита», «Мирон») в літку 1941 р. був заступником коменданта луцької української допоміжної поліції і водночас – співробітником референтури СБ ОУН Луцького надрайонного проводу [2, с. 195]. А. Мельничук («Гриць», «Лис») працював завідуючим булочних і разом з тим у 1942–1944 рр. був референтом пропаганди юнацької ланки Луцького окружного проводу ОУН [5, с. 462]. Характеризуючи керівний склад луцького підпілля, варто сказати, що провідником жіночої лінії ОУН в місті була Л. Ковалинська («Зелена»), яка наприкінці 1942 р. виїхала в Ровно [5, с. 330].

Після того, як відділ ім. Є. Коновальця було перетворено в Луцьку сільськогосподарську школу, ОУН зберігала свій вплив у ній і надалі. Курсанти вивчали фахові предмети і проходили військовий вишкіл, яким завідував колишній полковник армії УНР Д. Жупинас [335, с. 29]. Підбір курсантів здійснював В. Рафальський («Дід», «Сизий») – референт СБ ОУН Волинського обласного проводу [2, с. 563]. Цивільні предмети викладали професори Іваненко, Богуславський. Останній у свій час був послом польського сейму [335, с. 29].

Школа фігурує і в радянських документах. Зокрема, у доповідній записці штабу партизанських загонів Ровенської області від 28 травня 1943 р. повідомлялось, що українські націоналісти використовували усі легальні можливості для підготовки військових кадрів. У Луцьку діяла школа, буцімто для підготовки спеціалістів у галузі сільського господарства. Насправді ж націоналісти використовували її для вишколу молодшого командного складу. В ній навчалося до 600 осіб віком від 18 до 24 років [40, с. 103].

Активна діяльність ОУН ішла врозрід німецькій окупаційній політиці. Так, 25 листопада 1941 р. до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано документ, в якому вказувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники» [384, с. 398–399]. У грудні 1941 р. в Луцьку гестапо арештувало багатьох членів ОУН з української допоміжної адміністрації. Серед них були вже згадувані А. Марченко і Ю. Кох [374, с. 573]. Такі обставини змушували оунівців переходити на нелегальне становище. Наприклад, підпільну мережу посилив М. Гаврилюк («Аркадій», «Борис», «Федось», «Чорнота») – комендант луцької районної поліції з листопада 1941 р., уродженець с. Гірка Полонка Луцького району. У березні 1942 р. він перейшов на нелегальне становище, а незабаром став командиром боївки СБ ОУН Луцького надрайонного проводу [2, с. 190–191].

Незважаючи на хвилю арештів, які пройшли після проголошення Акта 30 червня і в грудні 1941 р., ОУН не послабила свого впливу у місті. Згідно з даними радянської розвідки від 16 січня 1942 р., оунівці відродили в Луцьку молодіжну організацію «Січовий курінь». Серед її членів було багато українських поліцейських. Представники організації вивчали програмні документи ОУН і вели виховання у дусі боротьби за самостійну Україну [476, арк. 91]. У донесенні СД від 4 лютого 1942 р. згадана організація характеризувалася наступним чином: «У цьому спортивному об'єднанні, яке має дуже багато відгалужень, менше займаються спортом, а більше політичним вишколом з виразною

націоналістичною тенденцією» [5, с. 42]. Військовим референтом обласної молодіжної організації «Січ» з серпня по вересень 1941 р. був Ю. Стельмащук («Грім», «Кайдаш», «Рудий») [5, с. 630–631]. Одна з таких «Січей» була створена у с. Ставок Теремнівського району [9, арк. 12]. За свідченням її членів, в організації молодь вивчала військову справу, історію України, «Декалог», а також іншу націоналістичну літературу. Організація «Січ» існувала впродовж трьох місяців, після чого була заборонена німцями [9, арк. 23].

Варто також зазначити, що завдяки агентурі серед німецької адміністрації із в'язниці вдалося звільнити обласного провідника ОУН А. Закоштуя, арештованого в Луцьку у 1942 р. [3, с. 41]. Співробітники СБ ОУН таємно вивезли із луцького гетто лікаря М. Білобрана («Гнат»), який у подальшому працював у військових шпиталях УПА-Північ [5, с. 127]. За деякими даними, в обласній друкарні наприкінці 1942 р. – початку 1943 р. видавався інформаційний бюлетень ОУН «Інформатор» і журнал «До зброї» [451, с. 16].

Для боротьби з підпіллям, німецька влада прагнула використати місцеве населення, застосовуючи практику «батоба і пряника». У місцевій пресі 2 липня 1942 р. було опубліковано розпорядження райхскомісара «України» про кару смерті всім, хто допомагатиме бандам і полоненим. Разом із тим, той хто своїм повідомленням допоможе затримати банду, одержить 1000 крб або першочергове право придбання продуктів, а також і право отримати чи збільшити присадибну ділянку [427, с. 1].

Особливо відчутно українське підпілля дало про себе знати у 1943 р., коли було створено перші збройні відділи УПА. Вважається, що наприкінці лютого – на початку березня 1943 р. у Луцьку відбулися дві таємні старшинські наради ОУН, на яких доповідав Р. Шухевич. Темою нарад була оборона українського населення від винищення німцями й радянськими партизанами [309, с. 101].

Українське підпілля, як і представники інших течій руху Опору, мало у своєму розпорядженні помешкання, які призначались для передачі повідомлень. Наприклад, одна з таких явочних квартир ОУН знаходилась в приміському с. Вишків (нині район міста – авт.). Її власником був підпільник «Сливка» [320, с.

81]. Останній тісно співпрацював із розвідницею Н. Петрук («Грізна», «Ліда», «Олена») [5, с. 534]. За її участю відбулась успішна операція з вивезення поранених командирів горохівської старшинської школи, які лікувались у лікарні Білобрана [320, с. 84–85]. Окрім того, «Грізна» за участю шуцманів і працівників залізничної станції вивезла з Луцька 5 возів із німецьким озброєнням [320, с. 105–106].

Згідно з таємним наказом Центрального проводу ОУН(б) від 20 березня 1943 р. поліційні підрозділи Волині і Полісся мали негайно перейти у лісові масиви та приєднатися до загонів УПА [303, с. 216]. У той же ж день місто залишила Луцька сільськогосподарська школа, яка вже нараховувала близько 320 курсантів [309, с. 103]. Під час відходу вони зруйнували табір військовополонених і вчинили напад на пункт тимчасового утримання робітників. У результаті цієї акції було звільнено близько 40 осіб [332, с. 61–62]. Наступного тижня Луцьк залишили районна та частина обласної поліції – разом 182 особи зі зброєю [303, с. 216].

Створення УПА всерйоз занепокоїло чиновників німецької цивільної адміністрації. На це були об'єктивні причини. Наприклад, навесні 1943 р. в 5 км від міста було знищено авто луцького гебітскомісара, якому пощастило втекти [308, с. 23]. Український визвольний рух у цей час був настільки сильним, що на нараді в Рівному, де був присутній райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг, комісар Луцької округи заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює» [384, с. 407]. Генерал-комісар Волині і Поділля також повідомляв про загострення ситуації та активізацію дій українських і радянських партизанів. За його словами, справа дійшла так далеко, що в окремих районах Волині, зокрема в Луцьку, можна говорити про підготовку збройного повстання [472, арк. 1–2].

Значна кількість бойових сутичок між німцями і УПА відбулася у навколишніх селах, особливо в тих, через які проходили транспортні комунікації.

Так, 2 червня 1943 р. поблизу с. Гірка Полонка пройшов бій за участю рою повстанців з поляками і німцями, які здійснювали реквізиції у місцевих жителів. Упівці не зазнали втрат [400, с. 209–210]. У той же час втрати німців у Луцькій окрузі з 9 по 15 червня склали: 25 військових, три цивільних члени адміністрації і один працівник організації «Тодт» [287, с. 615].

У липні 1943 р. поблизу с. Гірка Полонка німці потрапили в засідку, організовану УПА, і понесли значні втрати. У полон до повстанців потрапило 10 осіб [98, с. 290]. На початку серпня 1943 р. у бою із загоном УПА в с. Гнідава (нині частина Луцька) німці втратили 17 чоловік. Про втрати повстанців відомості відсутні [311, с. 51]. Влітку 1943 р. в с. Боголюби поблизу Луцька розташовувалась одна з груп УПА [9, арк. 13]. Її зв'язковою по Луцькому району була А. Бондарук («Смерть», «Текля», «Марія», «Оля», «Рая») [9, арк. 18].

У відповідь на дії УПА німці вдалися до репресій. Ще у травні 1943 р. в Луцьку арештували близько 90 представників української інтелігенції [10, арк. 115]. У період 13–14 липня 1943 р. в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи знищено авіацією 35 українських і чеських сіл, у яких загинуло 624 чехи і 634 українці. Особливою жорстокістю під час так званих пацифікаційних акцій відзначилися угорські війська й польська поліція [382, с. 254]. Особливо сильних авіаударів зазнали села на південь від Луцька, що поблизу річок Стир і Полонка – Несвіч, Лаврів, Радомшль, Ставрів та інші. Навіть людей, які працювали в полі, обстрілювали кулеметами з літаків [274, с. 525]. Німецькі удари пояснювалися й тим, що в цьому районі знаходились бази УПА. Так, згідно з розвідувальним зведенням Українського штабу партизанського руху від 29 липня 1943 р., краєві та обласні керівні органи націоналістів знаходились у лісах південніше Ковеля і в районі Луцька [434, с. 171].

Уповноважений райхсфюрера з питань поборювання банд, обергрупенфюрер СС й генерал поліції Ерїх фон дем Бах наказав провести чергові арешти серед інтелігенції. У ніч з 15 на 16 липня на Волині затримали понад 2000 українців, зокрема 160 осіб у Луцьку [274, с. 524]. В серпні 1943 р. до міста прибули відділи Російської визвольної армії (РВА) генерала А. Власова і СД

з Рівного [312, с. 94]. Німці змінили тактику і почали арештовувати поляків. Щоб показати свою лояльність до українців, вони передали поляків для допитів українській поліції, однак згодом забирали і відвозили до Рівного [312, с. 96]. Арешти пройшли і в інших містах Волині, в тому числі у вересні 1943 р. у Володимир-Волинську. Всіх арештованих поляків на автобусах відправляли до Луцька [308, с. 192].

Підпільна газета «Вільна Україна» за вересень 1943 р. повідомляла, що в Луцьку німці провели масові арешти серед духовенства, інтелігенції та частково робітників. Було затримано понад 100 українців і 200 поляків. У місті чути щораз менше української мови. Причина цього – німецький терор. Літаки майже щодня скидали бомби на Садівський і Лаврівський райони, УПА безперестанно вела бої з окупантами [308, с. 136]. Як бачимо, восени 1943 р. із наближення фронту німці почали знову арештовувати українців. Вживаючи заходів для нейтралізації політичних опонентів, 16 жовтня 1943 р. у Луцькій тюрмі вони розстріли 23 українців, а з 31 жовтня почали масово знищувати у волинських тюрмах українських політв'язнів [308, с. 184].

Дещо менший вплив у Луцьку мали мельниківці. Відносини між обома течіями ОУН складались по-різному. Ми вже згадували про гострий конфлікт між ними на початку німецької окупації. Незважаючи на втрачені позиції, ОУН(м), продовжувала свою діяльність. Восени 1941 р. у Луцьку видавалися брошури «Сталінізм» М. Сціборського і «Віки говорять» О. Штуля [350, с. 4]. Після лютневих арештів 1942 р. у Києві, мельниківський провід направив О. Штуля до Луцька з метою налагодження організаційної роботи [288, с. 82]. До весни 1943 р. він працював у складі Волинського інспекторату ОУН(м), згодом був направлений представником А. Мельника до «Поліської січі» Т. Бульби-Боровця [237, с. 13]. Відомо, що в районі Луцька перебував мельниківський підрозділ «Арійця», а неподалік Ківерців діяла мобільна група «Волинця» [19, с. 24].

У Луцьку мельниківці значно посилили свої позиції восени 1943 р. після створення Українського легіону самооборони. На православне свято Водохреще 1944 р. загін пройшов парадним маршем через увесь Луцьк. У процесії з

священиками легіону о. Паладієм і о. Іовом брало участь православне духовенство міста [278, с. 130]. Під час організованого мельниківцями звільнення частини політв'язнів із луцької тюрми, політичний провідник легіону М. Солтис («Черкас») переконав німців, аби ті також звільнили бандерівського есбіста «Азіата» [3, с. 56].

Із наближенням фронту ситуація в місті також ставала доволі напруженою. Німецька влада намагалась показати, як її підтримують авторитетні лучани і представники знаних організацій. Так, 18 грудня 1943 р. у приміщенні міського театру відбулися збори, на яких посадник П. Скоробогатов від імені громади засудив провокації партизанів, убивства представників німецької влади і висловив підтримку Німеччині [93, с. 3]. Про дальше нагнітання ситуації в місті свідчить звернення гебітскомісара Лінднера до населення Луцької округи від 19 січня 1944 р. У ньому наказувалось залишатися на місцях роботи, дотримуватись спокою і дисципліни. Розповсюдження більшовицьких чуток розцінювалось як акт саботажу [228, с. 1].

Окрім українського, в місті діяло також польське націоналістичне підпілля. Відомо, що 6 липня 1941 р. зондеркоманда 4а виявила і ліквідувала 50 польських «агентів-провокаторів» [450, с. 376]. У адміністративній структурі підпілля АК існував Волинський округ. Від 1 листопада 1942 р. він був виділений із Львівської області і підпорядковувався безпосередньо головній команді АК. Округ поділявся на 4 інспекторати: Ковельський, Луцький, Рівненський, Дубнівський і самостійну область Сарни [488, с. 34–35].

Керівник Луцького інспекторату капітан Л. Свікла («Адам») призначив комендантом обводу «Лан» (територія Луцька) поручика Й. Войціковського («Згжид»). Станом на літо 1943 р. до підпільного штабу обводу входили наступні особи: поручик Й. Войцік – комендант, підпоручики А. Ожеховський («Степан») і Й. Гузнічак («Федя») – заступники коменданта, сержант Й. Войнарович («Федор») – ад'ютант, капітан С. Нановські («Неон») – інформаційний керівник, поручик М. Косовський («Радван») – керівник господарчий, капрал Я. Зінкевіч («Макіавеллі») – відповідальний за озброєння, Т. Рогульський («Фадей») – шеф

ліквідаційної команди, Б. Кульчицька («Баска») – шеф конспіративного зв'язку, лікарі Ковальській, Томалевіч, Махневській – санітарна служба. Сюди входили медсестри М. Рейхарт («Віктор») і В. Мірота («Дизьо»). До штабу також входили: Я. Бачинська, Людовіч-Гладовська («Зоя»), а також підпільники під псевдами «Орач», «Жчапа», «Суліма», «Грот».

Обвід «Лан» структурно поділяв місто на 4 відтинки: Північ, Середмістя, Красне і Схід, які у свою чергу складались із менших підрозділів. У Луцьку були організовані окремі загони для виконання диверсійних завдань. До них входило близько 130 осіб. Загалом Луцький обвід – «Лан» нараховував близько 800 підпільників із можливістю мобілізації до 3000 осіб. У своєму розпорядженні поляки мали 203 карабіни, 12 ручних кулеметів, 1 станковий кулемет, 103 пістолети різних систем, 1 автоматичний пістолет і 207 гранат [487, с. 32–33].

Польське підпілля Луцька побудувало агентуру у структурах окупаційної влади. Одним з членів Польського корпусу безпеки (ПКБ) в Луцьку був залізничник Ф. Гаєвський («Грім») [12, арк. 21]. Він отримав завдання створити загін із поляків і під час відступу німців взяти під охорону будівлі, склади та місцеве польське населення [12, арк. 30]. Для купівлі зброї у своєму розпорядженні, організація мала німецькі марки і золото. Однак Гаєвському так і не вдалося створити збройний відділ, а деякі члени ПКБ були арештовані разом із керівником [12, арк. 34 зв.]. Агентом АК у луцькому гестапо був також М. Степанський («Фляха»), який надавав особливо цінні відомості керівництву інспекторату [487, с. 34]. У донесенні начальника поліції безпеки і СД від 25 березня 1942 р. повідомлялося, що в Луцьку ліквідовано польський осередок руху Опору. Відбувся арешт 14 осіб, які спільно здійснювали підготовку повстання, проводили зібрання, військовий вишкіл і володіли забороненою зброєю [453, с. 149].

Не дивлячись на чисельний склад підпілля, про який говорять польські дослідники, у червні 1943 р. Луцький інспекторат АК в районі Торчина і Антонівки створив партизанський відділ, до складу якого входило лише 30 осіб. Його очолив поручик Я. Рерутко («Джазга»). Він діяв поблизу Пшебража,

Рафалівки і Волі Котовської. Згодом особовий склад збільшився до 170 осіб [488, с. 41].

Про діяльність польського підпілля збереглися свідчення очевидців. Зокрема, М. Федорчук у своєму щоденнику 12 серпня 1943 р. зробив наступний запис: «Є заклик від польської військової організації. Поляки засуджують своїх, які пішли на службу до німецького гестапо, закликають українців до співпраці. Вказують на хитру політику німців, які все роблять, аби між двома народами не було миру. Правда цих слів, і так уже всі бачили, але поляки українцям і українці полякам вже накоїли стільки лиха, що співпраці між ними вже важко дійти». У записі від 19 серпня 1943 р. він стверджував наступне: «Німці у Луцьку переключилися з українців на поляків. Заарештували навіть ксьондзів. Кажуть, що викрили польську військову організацію» [97, с. 174–175].

Ретроспективно про діяльність польського підпілля в окупаційному Луцьку свідчать звіти радянських спецслужб. Ліквідація Луцького інспекторату тривала в лютому–квітні 1944 р. На той час він вів активну розвідувально-диверсійну роботу, мав підготовлені бойові кадри, склади зброї, нелегальні друкарні та радіостанції. Був виявлений зв'язок польського підпілля з англійською розвідкою [271, с. 69].

Згідно з довідкою про морально-політичний стан польського населення Волині від 2 червня 1944 р., у Луцьку після приходу Червоної армії проживало 10 тис. польських біженців [101, арк. 38]. Органами УНКДБ було арештовано 67 поляків, із них членів Польського зв'язку повстанського (ПЗП) – 44 особи, агентів німецької розвідки – 6, поліцейських та активних посібників німців – 17 осіб. Загальна кількість арештованих поляків до арештованих українців склала 9 %. По лінії УНКВС арештовано 8 поляків, що склало по відношенню до росіян 50 %, а по відношенню до українців – 1,2 % [101, арк. 41].

Негативною стороною діяльності українського і польського руху Опору став відкритий конфлікт між ними. Підґрунтям для цього були не лише різні ідеологічні погляди, але й німецька кадрова політика. Так, якщо допоміжна адміністрація комплектувалась з українців, то в німецькому владному апараті

працювали переважно поляки. У своїх спогадах про це говорить І. Левчанівська: «Майже при кожному німцеві перекладачем був поляк. Це було зроблено організовано. Ксьондзи в костелах наказували жінкам іти за господинь до німецьких начальників, які позаймали найкращі квартири, хлопцям – іти перекладачами, щоб біля кожного німця був поляк, відповідно настроював його проти українців» [411, с. 372].

Згідно з документами ОУН про становище в Луцьку у травні 1943 р., поляки домінували в німецьких органах влади. В генерал-комісаріаті їх працювало понад 80 %, гебітскомісаріаті – 60 %, Центральній установі для торгівлі зі Сходом – 60 %, Господарському банку – 30 %. Ще більше поляків було в німецьких споживчих і м'ясних крамницях, їдальнях, ресторанах, готелях і т. п. Власниками усіх перукарень були поляки. З усіх урядів вони систематично витискували українців і вели проти них ідеологічну роботу [309, с. 24].

Попри це, за розпорядження А. Розенберга урядовими мовами райхскомісаріату «Україна» мали бути німецька та українська. Гебітскомісар Лінднер 9 травня 1942 р. навіть скаржився посаднику, що серед кореспонденції трапляється переписка польською мовою [147, арк. 45]. Окружний комісар також наказав негайно припинити викладання польської мови в школах і на освітніх курсах. Навчання мало відбуватися лише українською [407, с. 5], хоча після утворення гетто поляки становили переважну більшість жителів міста.

Така незбалансована політика породжувала ворожнечу, яка дедалі більше набирала відкритих форм. Особливо відчутно польсько-український конфлікт дався в знаки у березні 1943 р. У цей час до Луцька почало масово прибувати польське населення з навколишніх сіл [411, с. 394]. Новоприбулі стверджували, що боялися розправ з боку українців. Натомість траплялося таке, що на запитання, скільки вбито поляків, вони відповідали, що нікого. Одні стверджували, що українці наказали їм вибиратися, інші говорили: коли всі тікають, мусять тікати і вони [74, с. 408]. За деякими даними, у травні 1943 р. в Луцьку нараховувалось до 4 тис. польських біженців [309, с. 24]. З них лише 320 дістали формальний дозвіл гебітскомісаріату на проживання в місті [74, с. 405].

Про масове прибуття поляків до Луцька повідомляв у своєму листі від 29 травня 1943 р. і єпископ А. Шельонжек. Він говорив про пожежі навколо міста і твердив, що до Луцька очікується прибуття нової хвилі біженців [483, с. 196].

На цю проблему звернула увагу німецька влада. Гебітскомісар Лінднер наказував зареєструватися всім полякам, які з 1 квітня 1943 р. прибули до Луцька. Вони мали йти до табору на вул. Кафедральній. Під загрозою конфіскації власникам помешкань заборонялося приймати до себе польських утікачів. У всіх, хто винаймав помешкання без дозволу, могло бути конфісковане усе майно [119, арк. 139]. Окрім того, ще 29 січня 1942 р. було опубліковано розпорядження про те, що кожний, хто даватиме їжу, житло і допомогу місцевим мешканцям без документів, буде розстріляний. Така ж доля очікувала тих, хто робив брехливі доноси, але це виявилось брехнею [229, с. 8].

Посадник П. Скоробогатов 26 травня 1943 р. скаржився, що родини польських біженців не виконують розпорядження про заселення до табору на вул. Кафедральній. Без дозволу гебітскомісара і без належної реєстрації вони проживали у приватних помешканнях. У зв'язку з цим він просив комісара наказати українській поліції примусово переселити біженців до табору [119, арк. 52].

Шукаючи притулку в місті, польські селяни разом із собою намагались брати не тільки найцінніші речі, але й худобу. Зокрема, посадник П. Скоробогатов стверджував, що з прибуттям біженців до Луцька у місті опинилося понад 1 тис. корів, із них зареєстрованих – лише 508. Разом із цим, було видано лише 282 дозволи на випас. Посадник пропонував гебітскомісару забирати на рахунок міського контингенту всіх корів, які випасаються без дозволу. В іншому разі могла зірватись заготівля сіна для німецьких установ.

Влада намагалася використовувати прибулих поляків на різних роботах. Однак це не завжди вдавалось. Так, із 25 зголошених на роботу до технічного відділу управи 30 червня 1943 р. з'явилося лише 4 особи. Неявка могла загрожувати полякам табором примусових робіт [119, арк. 156–158 зв.]. Варто зауважити, що в Луцьку шукали притулку не лише поляки, але й українці.

Зокрема, 7 липня 1943 р. посадник П. Скоробогатов повідомляв окружного комісара, що в місті, переважно на Красному, проживають українські селяни-погорілці із Забороля, Омеляника Великого і Омеляника Малого. Посадник просив окремого рішення гебітскомісара у цій справі [119, арк. 177]. Ймовірно вказані особи стали жертвами польського терору.

У реєстраційному бюро Луцька, не враховуючи нелегалів, станом на травень 1943 р. (див. дод. Ж) було обліковано 19 669 жителів. За етнічною ознакою поляки становили 10 838 осіб, українці – 6277 осіб, росіяни – 1584 особи, чехи – 526 осіб, місцеві німці – 108 осіб, мешканців інших національностей – 338 осіб. [74, с. 405]. Та навіть за таких умов, у Луцьку між українцями та поляками не спостерігалось актів відкритої агресії [74, с. 408]. Ситуація змінилась після того, як навесні 1943 р. до міста прибув польський 202-й шуцбатальйон. За словами одного із його бійців, співвітчизники прийняли їх в Луцьку зі справжнім ентузіазмом, розповідали про терор українців. Повідомляли, що німці численним делегаціям поляків, які скаржаться на українців, відповідали: «Прийдуть ваші, будуть вас захищати» [250, с. 301].

У травні 1943 р. військові формування Луцька мали наступне співвідношення: Українська допоміжна поліція Луцька – 150 осіб, районна українська допоміжна поліція – 40–50, український шуцбатальйон – 80–100, польський шуцбатальйон – 300, стягнені до міста жандарми поляки – 900–1000, поляки, мобілізовані до поліції – 390, німецька жандармерія – 17, моторизована жандармерія – 100, оберфельдкомендатура – 20, фельд – і ортскомендатура – 30, солдатів у казармах – 300 осіб [309, с. 25]. Збільшення чисельності польських формувань було пов'язане з переходом української поліції на бік УПА. Користуючись своєю перевагою в чисельності, поляки розпочали наступ на українське підпілля.

Згідно зі спогадами, траплялися випадки, коли поляки виловлювали колишніх офіцерів петлюрівської армії, тягли до підворітень і розстрілювали [411, с. 358]. У серпні 1943 р. спеціальний військовий суд АК у Луцьку виніс смертний вирок шістьом «головним українським націоналістам» [411, с. 428–429]. До цього

переліку потрапив посадник П. Скоробогатов, якого звинувачували у тому, що він надавав гестапо листи з переліком поляків для арештів і депортацій. Другим був лікар Залевський, провина якого полягала у тому, що він начебто видав німцям 40 поляків і євреїв, у тому числі ксьондза Хмельницького з Луцької кафедри та ще кількох лікарів. За антипольську діяльність смертні вироки отримали адвокат Ю. Черевко, архієпископ Полікарп і комендант української поліції Луцька [487, с. 34]. Відомо, що серед згаданих людей біля свого будинку по вул. Тринітарській (нині вул. Сенаторки Левчанівської) був вбитий адвокат Ю. Черевко, а на посадника П. Скоробогатова вчинено невдалий замах. Від виконання вироку щодо владики Полікарпа відмовилися з огляду на його поважний вік [332, с. 102].

Між українською і польською поліцією неодноразово траплялися сутички. Так, польська поліція вимагала, щоб українські шуцмани віддавали їм честь, що часто закінчувалось бійками. Коли поблизу районної поліції поляки зачепили вартового шуцмана українця, той покликав на допомогу. Українські поліцейські схопили одного поляка і за наказом коменданта Білогуба кинули його до льоху. Пізніше через це Білогуб був розстріляний німцями [74, с. 406–407]. Попри це, ані поляки, ані українці не мали об'єктивних причин для збройного міжнаціонального конфлікту. Однак подальші події набрали протилежного характеру.

Перші відкриті акції проти цивільного населення були здійснені поляками за участю німців на околицях Луцька. У с. Забороль 23 червня 1943 р. польська поліція за підтримки німців спалила Соборо-Богородичну церкву і Миколаївську каплицю. Священника Сибіковського кинули у вогонь. Це була свого роду відплатна акція за напад боївки ОУН(б) на місцеве державне господарство [4, с. 160]. Наступного дня у с. Гірка Полонка разом з 30 будинками, польськими поліцейськими на чолі з ляндрівтом Ампелем було спалено Воскресенську церкву в помсту за знищений вояками УПА дерев'яний міст через р. Черногузку [4, с. 158].

Як розповідали очевидці, у неділю 27 червня 1943 р. вчинено напад на с. Кичкарівку (зараз перебуває у складі Луцька), в результаті якого загинуло 16

осіб. У той самий день проведено каральну операцію і в с. Черчичі (нині район вул. Чернишевського в місті) [78, с. 7; 411, с. 406], наслідком якої стала загибель 78 людей [411, с. 410]. Убивці не чіпали поляків і чехів, вони ж згодом зносили і ховали убитих. Живими залишилися і дві українські сім'ї, члени яких служили у польській армії та були одруженими з поляками [411, с. 412]. За іншими даними, напередодні трагедії у четвер із Черчичів до с. Антонівка виїхало 5 сімей поляків [78, с. 7], які, очевидно, були поінформовані про можливий хід подій.

Окупаційна влада створювала такі умови, щоб Луцьк не знаходився під контролем ні поляків, ні українців. Тому польських жандармів почали переводити у район і держмаєтки, а частину вислали до Горохова та інших повітових міст. Згодом в самому Луцьку їх залишилося не більше 100 осіб [309, с. 26]. Згідно з даними польських дослідників, 5 серпня 1943 р. німці арештували за доносом українських націоналістів 50 представників польської інтелігенції і луцького єпископа А. Шельонжека [491, с. 117]. Намагаючись послабити вплив поляків, у жовтні 1943 р. відділи СС і СД, що прибули зі Сходу до Луцька, наказали вивезти до Німеччини усіх польських втікачів, що знаходилися в кафедральних будинках. Усе їхнє майно було конфісковане [308, с. 191].

У результаті перебігу польсько-українського конфлікту продовжувало страждати цивільне населення. Польські автори пишуть, що в листопаді 1943 р. у передмісті Луцька, – Гнідаві, українські націоналісти вбили 16 поляків, на вул. Рівненській – ще 7 осіб [487, с. 36; 491, с. 147]. Як стверджує М. Федорчук, 24 грудня 1943 р. українські партизани напали на передмістя Луцька і спалили близько 10 польських хат разом із людьми. Дорогою назад у Теремному (нині частина Луцька) їм трапилася ще одна польська хата, яку спалили разом із 8 особами [97, с. 210–211]. Польський дослідник А. Перетяткович стверджує, що цього дня у передмісті Луцька – Вільці упівці вбили 20 поляків [487, с. 36]. За даними Ґ. Мотики, повстанці 24 грудня здійснили напади на Красне, Вільку, Гнідаву, Барбаровщину і вул. Рівненську, в результаті чого загинуло понад 100 поляків [486, с. 354].

Ці дані заперечують свідчення очевидців, які зібрав І. Пушук. Вони говорять, що напередодні католицького Різдва на Вільку взагалі не було вчинено жодного нападу, а в Гнідаві вбили одну полячку [411, с. 404–405]. Якщо вірити спогадам, 24 грудня 1943 р. на окраїнах Луцька загинуло 6 осіб, серед них українка і чешка [411, с. 433]. Відтак, можна припустити, що ця акція за своїм характером не планувалась як протипольська. Більше того, це могла бути невдала антинімецька диверсія з боку радянських партизанів, оскільки фронт наближався до Луцька.

У якості відплатної акції 28 грудня 1943 р. заарештовано багато українців. Поляки напали на Теремне, Олику і Сапогів. Якщо вірити спогадам у Сапогові загинула одна родина, в Теремному замордовано 8 осіб [97, с. 211]. Згідно з польськими даними, 7 лютого 1944 р. на Красному українська поліція арештувала і вбила 4 поляків, які їхали з Антонівки до Луцька [487, с. 36; 491, с. 153]. Однак це не відповідає дійсності, оскільки 2 лютого 1944 р. Червона армія вже вступила до Луцька [253, с. 488].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що польсько-українське протистояння у Луцьку не набуло рис постійно діючого радикального конфлікту. Це пояснюється присутністю поліції та військових формувань, під постійним контролем яких перебувало місто. У той час в Луцьку була відчутна конфронтація між польським і українським чиновництвом, поліцією та допоміжними військовими формуваннями. Натомість на околицях міста як поляки, так і українці вдавалися до каральних акцій щодо місцевих жителів. У зв'язку із відсутністю переконливих джерел, недоцільно робити висновки про кількість жертв і про те, хто першим розпочав терор. Наразі варто висвітлити реальні причини польсько-українського конфлікту, щоб у майбутньому унеможливити повторення схожих подій, не лише між обома націями, але й іншими народами. Лише правильні висновки, які побудовані на об'єктивних дослідженнях, сприятимуть подальшій співпраці та розбудові обох держав.

Третьою течією руху Опору в Луцьку було радянське підпілля. Тривалий час вважалося, що воно було єдиним у місті. Проте з розпадом СРСР виявилось,

що про радянське підпілля не збереглося достовірних джерел або ж вони так і не були введені до наукового обігу через гриф секретності. У зв'язку з цим виникло багато версій і так званих альтернативних історій, які також не характеризувалися належною джерельною базою. Ідеологічні міфи залишили після себе лише так звану «біля пляму» в історії.

Згідно з офіційною версією, яка була затверджена компартією, радянське підпілля Луцька з'явилося фактично відразу після окупації міста. Його організаторами стали В. Ізмайлов і П. Савельєва. На початку підпільники, влаштувавшись в Український допомоговий комітет, брали участь у звільненні військовополонених, виробляли їм документами, влаштовували на роботу, шукали житло. Бажаючих направляли у партизанські загони [327, с. 128]. Наразі тяжко сказати, яким чином була організована вказана група. З метою подальшої роботи підпільники могли залишитися в місті після відступу Червоної армії. Право на існування має також версія, що група була створена за власною ініціативою окремих осіб.

Улітку 1943 р. підпільники налагодили зв'язок із партизанським загonom спеціального призначення М. Прокопюка «Мисливці». Після того, як 7 липня 1943 р. оунівці вбили В. Ізмайлова в районі Ківерців, підпільну групу очолила П. Савельєва. Отримавши інформацію, що на залізничній станції Луцька знаходяться німецькі секретні хімічні снаряди, підпільникам вдалося викрасти один з них. Його доставили у партизанський загін Д. Медведєва, а звідти через лінію фронту – в Москву [319, с. 145–146]. У грудні 1943 р. група П. Савельєвої була викрита, її членів арештувало гестапо. Вважалося, що П. Савельєва була живцем спалена на вогнищі. Від рук гестапо загинули також інші члени групи: М. Дунаєва, П. Калінкін, Ф. Головань, Г. Таран, П. Ботвінкін (Болдирєв) і М. Колощенко [327, с. 129].

У період незалежності були опубліковані свідчення розвідниці ОУН Н. Петрук (Омельчук) – «Грізної», які абсолютно заперечували офіційну радянську версію про луцьке підпілля. За її словами, у травні 1943 р. секретні снаряди опинилися в руках ОУН. Після цього їх обміняли в радянських партизан

на 3 підводи з кулеметами. Більше того, Н. Петрук стверджувала, що П. Савельєва виїхала за кордон із німецьким офіцером, і що вона навіть спілкувалась у США з її сином [96, с. 7]. Ці свідчення викликали гостру дискусію, але так і не були ні доведені, ні спростовані.

Частково проливають світло на цю проблему матеріали післявоєнних слідчих справ, фігурантами яких були учасники луцького підпілля. Вони підтверджують той факт, що в жовтні 1941 р. окремі представники групи брали участь у переписі полонених українців, яких мали звільняти з луцького табору [7, арк. 57 зв.]. Завдяки підпільникам німці звільняли і кадрових офіцерів Червоної армії російської національності, які успішно видавали себе за українців [72, арк. 15–16]. У числі таких був О. Абалмасов – начальник паспортного відділення міліції Луцька у 1939–1941 рр. [7, арк. 14–15 зв.], льотчик М. Пономарьов, П. Ботвінкін, М. Колощенко і десятки інших. Полонених намагалися забезпечити житлом, роботою, допомагали з документами. Часто вони жили під чужими іменами [319, с. 144–145]. Про організацію і діяльність луцького підпілля в 1941–1942 рр. відомо дуже мало. У 1942 р. член групи Н. Косяченко начебто установила зв'язок із командиром партизанського загону Д. Медведєвим [7, арк. 89 зв.]. Підпільники працювали в органах окупаційної влади і надавати цінну інформацію про стан справ у місті. Влітку 1943 р. група встановила зв'язок із партизанським загonom спецпризначення М. Прокопюка, який дислокувався у лісах навколо урочища Лопатень, що неподалік с. Берестяне Ківерцівського району [7, арк. 164]. Підпільники, а особливо колишні міліціонери, почали вступати до його лав [8, арк. 69]. У ролі розвідника М. Прокопюка в Луцьку виступав О. Абалмасов [7, арк. 164]. Окрім збору інформації, на його покладались завдання диверсійного характеру, зокрема підірвати гебітскомісаріат [7, арк. 89 зв.]. Проте йому так і не вдалося це зробити.

Варто відзначити, що підпільники доволі негативно характеризували особисті якості О. Абалмасова, що, на думку багатьох, призвело до викриття луцького підпілля органами СД. Так, 22–23 грудня 1943 р. німці арештували П. Савельєву, М. Дунаєву, П. Ботвінкіна (Болдирєва), М. Харламова, В. Унрау,

Ф. Голованя, О. Ткаченка, М. Колощенко та інших [7, арк. 37]. Загалом близько 32 осіб [7, арк. 140 зв.]. У результаті було страчено близько 25 підпільників, серед них П. Савельєва і М. Дунаєва. Після розстрілу їхні тіла були облиті бензином і спалені [7, арк. 65 зв.]. За свідченнями очевидців, 12–13 січня 1944 р. у луцькій тюрмі розстріляли 315 чоловік, від тіл позбавились у такий самий спосіб [475, арк. 1].

У своїх спогадах учасники луцького підпілля жодним словом не згадували про те, що П. Савельєву спалили живцем і що перед стратою вона залишила напис на стіні тюремної камери: «Наближається чорна, страшна хвилина! Все тіло понівечене – ні рук, ні ніг... Але вмираю мовчки. Страшно вмирати у 25 років. Як хотілося жити! В ім'я життя майбутніх після нас людей, в ім'я тебе, Батьківщино, відходимо ми... Розквітай, будь прекрасна, рідна, і прощай. Твоя Паша» [89, с. 352]. Цитуючи ці слова у своїх наукових роботах [270, с. 73; 327, с. 129], радянські історики, посилались на публіцистичну статтю О. Лукіна і М. Мара, опубліковану у періодичному виданні «Литературная газета» за 2 червня 1960 р. Розповідаючи про луцьке радянське підпілля і описуючи страту П. Савельєвої, автори не посилались ні на спогади, ні на будь-які інші джерела [314, с. 2].

Означену ситуацію характеризують слова О. Стяжкіної про те, що в радянській історії окупації, а особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріли малих дітей, насильство над молодими жінками. Однак ці кричущі факти часто подавалися не як специфічно жіночі, а специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці [445, с. 43].

Згідно з довідкою МДБ СРСР, П. Савельєва, М. Дунаєва, В. Унрау, Ф. Головань, О. Ткаченко не були виявлені серед списків членів партизанського загону спецпризначення М. Прокопюка «Мисливці» [8, арк. 194 зв.]. Очевидці називають керівником луцького підпілля О. Абалмасова, а П. Савельєву і М. Дунаєву лише зв'язковими [8, арк. 172 зв.]. У результаті слідства було висунуто версію, що ймовірним зрадником луцької групи став В. Сорокін, який

працював у 629-му транспортному полку вермахту. Після вербування німецькими спецслужбами, 30 грудня 1943 р. його зарахували стрільцем партизанського загону М. Прокопюка. Однак 8 січня 1944 р. він був розстріляний за антирадянську роботу і підрив дисципліни. Вказана довідка МДБ коротко повідомляє і про долю деяких інших учасників підпілля. Скажімо, згадуваний П. Ботвінкін після арешту у грудні 1943 р. був повішений німцями. Згідно з цією версією, його видав М. Колощенко. У такий самий спосіб був страчений і сам М. Колощенко. Зв'язковий загону М. Прокопюка – О. Абалмасов загинув у бою з німцями 1 липня 1944 р. на території Львівської області [8, арк. 194–194 зв.]. За співпрацю з партизанами у луцькій тюрмі був розстріляний і П. Сєдих [8, арк. 90].

Окрім агентури М. Прокопюка, в Луцьку діяли розвідники інших партизанських загонів. Як уже згадувалось, у 1942 р. зв'язок із містом налагодила група Д. Медведєва. У складі цього загону діяв відомий розвідник М. Кузнєцов. Є відомості, що він побував у Луцьку під час наради вищого німецького керівництва, яке відбувалося у приміщенні колишнього кінотеатру «Батьківщина» [3, с. 45]. Очевидно, це був далеко не єдиний випадок агентурної роботи М. Кузнєцова в місті.

В особі М. Пищева у Луцьку мала свого розвідника партизанська бригада особливого призначення капітана Аніщенка, яка входила до складу з'єднання А. Бринського. М. Пищев постачав партизан папером, фарбою та іншими матеріалами [69]. У грудні 1943 р. він склав карту Луцька з нанесенням місць розташування військових сил та оборонних рубежів. Її передали до штабу А. Бринського і вона відіграла значну роль під час планування наступу Червоної армії на Луцьк [211, арк. 20].

Через концентрацію органів окупаційної влади до міста направлялося багато розвідників з різних течій руху Опору. Луцьк виступав у ролі зв'язкового центру з конспіративними квартирами. Для прикладу, керівник радянського підпілля в Торчині П. Каспрук співпрацював із луцькими підпільниками, зокрема Г. Веремчуком. Під час однієї з поїздок до Луцька поблизу явочної квартири на

вул. Львівській був затриманий член групи П. Каспрука – С. Гнатюк. У липні 1943 р. його стратили біля стін луцької тюрми [95, с. 180–181].

У процесі дослідження не вдалося виявити будь-яких достовірних джерел, які стосувалися б В. Ізмайлова – одного з керівників радянського підпілля в Луцьку. Джерелом також не можна вважати довідку «Луцьке антифашистське підпілля», затверджену 10 березня 1980 р. Волинським обкомом КПУ [319, с. 143–146]. Відтак, з огляду на наявну джерельну базу, до офіційної версії історії радянського підпілля в Луцьку варто поставитись критично. У процесі дослідження вдалося встановити, що підпільні групи в місті часто діяли незалежно одна від одної. Представники радянського руху Опору виконували окремі завдання, мали різне безпосереднє підпорядкування і канали зв'язку.

Варто зробити припущення, що в місті, окрім української, польської і радянської течії руху Опору, могли діяти інші незалежні підпільні організації. У перспективі варто звернути увагу на взаємовідносини між згаданими групами, ставлення місцевого населення до підпільників, а також з'ясувати, чи зазнавали репресій лучани через діяльність останніх. Поза увагою не варто лишати біографії учасників руху Опору як до вступу у підпілля, так і після припинення його функціонування. Об'єктивне висвітлення вказаних питань сприятиме уникненню конфронтації в середовищі українського суспільства.

Висновки до розділу 2

У перші дні війни Луцьк утратив близько 60 % всіх будівель, загинула значна кількість цивільного населення. Найбільші руйнування були завдані німецькими авіаударами. У цій ситуації 23 червня радянське керівництво прийняло рішення розстріляти в'язнів луцької тюрми. Порушуючи норми закону, представники силових структур стратили понад 2 тис. людей, серед яких знаходились і ті, хто лише перебував під слідством. Такі події призвели до гострого осуду радянської влади як у самому Луцьку, так і по всій Волині. Незадоволення більшовицьким режимом ще більше посилювалось після того, як відступаючі підрозділи Червоної армії здійснювали підриг мостів, а також вели

артилерійський вогонь по місту з району ківерцівських лісів. Згадані обставини німецька влада могла використовувати для власної користі, шляхом дискредитації противника.

У зв'язку з тим, що вже 25 червня до Луцька увійшли підрозділи вермахту, радянська влада не змогла вчасно провести евакуацію. У місті вся повнота влади опинилася у руках німецьких військових. Разом із тим дуже інтенсивно почали формуватись органи української допоміжної адміністрації, у створенні яких брали участь члени похідних груп ОУН, місцевий актив українського підпілля, та авторитетні представники громади. Поміж інституцій української адміністрації траплялися непорозуміння, які можна пояснити належністю їхніх співробітників, як до ОУН(б) так і до ОУН(м). Міська, районна та обласна управи склалися виключно з українців, тоді як в гебітскомісаріаті й генерал-комісаріаті працювало багато поляків. Останні чисельно переважали українців в Луцьку. У такій ситуації між представниками обох народів виникала конфронтація. Особливо відчутно польсько-український конфлікт проявився у 1943 р., коли на окраїнах Луцька і в приміських селах відбулося декілька збройних нападів із обох сторін. У самому місті з'явилося багато польських біженців. Усвідомлюючи можливість розгортання конфлікту, німецька влада повністю контролювала ситуацію в Луцьку.

Проти нацистської політики виступало відразу декілька течій руху Опору, які діяли в місті. Доволі розгалуженою мережею агентури володіли ОУН, польське націоналістичне та радянське підпілля. Виконуючи свої завдання, вказані формації нерідко вступали у конфлікт між собою, який був дуже вигідний німецькій владі. Опрацьовані джерела говорять про значний вплив ОУН у місті, який домінував над іншими течіями руху Опору. У процесі дослідження вдалося показати кардинальні розбіжності між офіційною радянською версією історії луцького підпілля і новими джерелами, які ще не були введені до науково обігу.

Національна політика нацистів на окупованих територіях перетворилася у справжню трагедію для міста. У результаті Голокосту загинула фактично вся єврейська громада, яка становила майже половину населення Луцька. Масові

розстріли відбувалися з перших днів окупації. Запровадивши систему відзнак для євреїв, окупаційна влада змушувала їх сплачувати спеціальні податки, здавати цінності та інші речі. Окрім цього, існувала система фізичної експлуатації, були впроваджені всеохоплюючі заборони та обмеження. Реалізуючи поставлені завдання, німецька влада переселила усіх євреїв Луцька до гетто, яке було утворене на території Старого міста. Умови життя в цьому таборі не відповідали навіть першочерговим потребам людей. Результатом такої політики стало фізичне знищення майже 25 тис. осіб єврейської громади міста і навколишніх населених пунктів у серпні 1942 р.

Ставлення окупаційної влади до поневолених народів можна побачити на прикладі табору радянських військовополонених «Шталаг № 360», який розташовувався в Луцьку. У німецькому полоні опинилися представники багатьох національностей СРСР, шляхи потрапляння до табору також були різними. Луцький «Шталаг № 360» розташовувався на території замку Любарта, в'язниці, а також у прилеглих будівлях костелу Петра і Павла. Умови перебування в таборі нагадували антигуманний експеримент. Восени 1941 р. німецька влада дозволила залишити шталаг близько 3 тис. червоноармійців, переважно української національності, однак цей процес незабаром припинився. Лучани, які намагалися допомогти полоненим, стикалися із багатьма штучними перепонами, які створювала німецька влада. У результаті цього упродовж зими 1941–1942 рр. у шталазі загинуло понад 10 тис. полонених. Таким чином, нацистський окупаційний режим на території міста і в околицях знищив близько 35 тис. луцьких євреїв і радянських військовополонених.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

3.1. Стан міського господарства

Німецька економічна політика стосовно українських земель у 1941–1944 рр. повторювала принципи часів Першої світової війни. У цьому розумінні влучними є слова дослідника означеного періоду М. Ковалю: «Війна Німеччини проти Радянського Союзу в певному розумінні була війною за Україну, її багатющі економічні ресурси, що дозволяли рейхові вести війну "будь-якої тривалості"» [282, с. 230]. Ще напередодні бойових дій збиралися розвідувальні дані про точне розташування, характер продукції, потужності промислових підприємств і сільськогосподарських районів. Управління та експлуатація української економіки здійснювалась як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою за допомогою спеціально створеного військово-економічного та адміністративного апаратів [26, с. 446].

У Луцьку координацією економічних відносин займалась міська управа, зокрема її відділи: фінансовий, земельно-господарський, апровізаційний і технічний [142, арк. 25]. При управі працював також інспектор міського господарства. З 29 вересня 1941 р. цю посаду зайняв П. Скоробогатов [142, арк. 15 зв.]. Проте, як свідчать джерела, всі найважливіші рішення, які стосувалися міської економіки, приймалися лише після погодження із гебітскомісаром.

Луцьк ніколи не був великим промисловим містом. Тут переважно розвивалися торгівля і кустарне виробництво. Варто детальніше зупинитися на характеристиці економічного потенціалу Луцька на початку окупації. У місті нараховувалось понад 60 діючих крамниць. Сфера послуг була представлена 27 фризерами, чистельщиком чобіт і 8 фотосалонами. Серед закладів харчування нараховувалось: цукорень і їдалень – 9, ресторанів – 6, пивно-закусочних – 39. Місто мало 42 шевські майстерні, 6 бляхарських і слюсарських, 4 столярні верстати, майстерню трун, 4 майстерні капелюхів, 12 майстрів годинників, майстерню валізок, щіткарську майстерню, 2 електромеханічних майстерні, 2

майстерні друкарських машинок, механічну, кушнірську і 4 римарських майстерні. Промисловими закладами були: ковбасний цех, 2 молочарні, 8 кузень, фабрика содової води, інтролігарня, оліярня, 2 склярні, 61 кравецький, 3 кошикарські і один стельмаський верстати. Власниками усіх цих закладів і виробничих потуг були переважно євреї [146, арк. 22–32].

У серпні 1941 р. працювали також броварні, які раніше належали відомим пивоварам Земану і Шнайдеру. Вони постачали свою продукцію кільком ресторанам [143, арк. 168]. Наприклад, у жовтні 1943 р. броварня Земана працювала у 2 зміни і після застосування нових технологій виготовляла 28 тис. гектолітрів пива. На ній працювало 70 робітників, які харчувалися у спеціальній їдальні. Броварнею керував директор Малинський [315, с. 4].

Відомо, що станом на 1942 р. в Луцьку існувала фабрика сільськогосподарських машин, яка мала попередню назву «Володимир Свобода і К» [120, арк. 1], а також продовжувала працювати машинно-тракторна станція, яка не зазнала суттєвих пошкоджень на початку війни. Остання мала у своєму розпорядженні токарню, слюсарні відділи, бляхарню, майстерні з ремонту автомобілів і моторів, вулканізаційний відділ, малий тартак, генераторню, кузню, столярню, станцію водяних pomp і склад запасних частин. Під час окупації на станції виготовлялися кухонні плити, деталі до круподерень і запчастини до сільськогосподарських машин. У великій кількості вироблялися букси до возів, яких планувалося поставити 20 тис. одиниць [333, с. 4]. У місті відкривались невеликі фірми, наприклад, «Фотопластик», де в липні 1943 р. працювало 5 осіб [174, арк. 3], та «Енергія», в якій у травні 1942 р. нараховувалось 8 працівників [172, арк. 5].

У липні 1941 р. утворилась міська споживча кооперація на вул. Шевченка, яка об'єднувала 12 крамниць. У липні 1943 р. її обслуговувало 32 службовці й робітники. Кооператив володів 4 кіньми з 2 фургонами. Споживчі товари продавалися виключно лучанам, а галентарея, косметика та інші товари – жителям навколишніх сіл. Під час ревізії, проведеної у липні 1943 р., вистачало хліба, галентареї, косметики і кісток. Інших товарів, у тому числі ярини,

відчувався брак. За 1942 р. чистий дохід підприємства склав 62 747 крб. На рахунок міської управи у Господарський банк було відраховано 80 % податку в сумі 50 197 крб [175, арк. 162–165].

У Луцьку знаходився також Повітовий союз кооператив, який в жовтні 1941 р. запрошував на роботу сторожів, механіка центрального опалення і дольмечера, що володів німецькою мовою. Офіс союзу знаходився на вул. Кооперативній, 4 [345, с. 6]. Ймовірно, що на початку окупації Волинська обласна управа взяла під контроль довоєнну мережу кооператив. Як приклад, 14 серпня 1941 р. в Луцьку керівником торгівлі в Головнянському, Любомльському і Шацькому районах призначили В. Вишневського [11, арк. 30 зв.]. Це у свою чергу говорить про те, що місто продовжувало залишатись свого роду адміністративно-економічним центром в межах колишньої області.

Суттєво покращувала роботу промислових об'єктів і повсякденне життя лучан міська електростанція. У жовтні 1943 р. на ній працював 61 робітник. Заробітна плата директора складала 1860 крб, техніка – 648 крб, електромонтера – 576 крб, паляча – 480–576 крб [183, арк. 7–7 зв.]. Однак у зв'язку з нестачею палива було запроваджено обмеження у використанні електроенергії. Так, у листопаді 1941 р. для освітлення помешкань та інших закладів дозволялось використовувати лише одну лампочку на кімнату від 15 до 40 Ватт в залежності від площі. Заборонялося користуватись електроприладами з 16 год. вечора до 8 год. ранку [402, с. 6]. Споживала струм і німецька армія. Проте, вона зловживала своїм становищем. На 1 січня 1942 р. військові заборгували електростанції 320 тис. руб [113, арк. 11].

У схожій ситуації знаходився міський водоканал. Станом на 1 липня 1942 р. німецькі військові заборгували йому 407 869 руб. Окрім того, відповідно до розпорядження райхскомісара від 21 жовтня 1941 р., податок із його доходів складав 81 %. Таким чином, маючи дохід в 140 440 руб, у 1942 р. потрібно було сплатити 120 236 руб податку. Кількість поданої води до квартир вимірювалася за лічильниками. У випадку їх відсутні платня виплачувалась від кожної особи, яка проживала в будинку. Вартість 1 м³ води складала 5 руб, а після 1 січня 1942 р. –

4,50 руб для всього населення, військових частин і німецьких установ. Оплата за каналізацію складала 50 % від суми платні за воду. Роботу водоканалу ускладнювала відсутність необхідних матеріалів. Зокрема, у вересні 1942 р. запас паливно-мастильних матеріалів був розрахований лише на один місяць [171, арк. 2–4].

У місті як центрі округу «Волинь-Поділля» зосереджувався банківський капітал, який зазнав численних реорганізацій. За розпорядженням райхскомісара 2 січня 1942 р. Волинський сільськогосподарський банк було перетворено на Господарський банк. Два інші – Волинський обласний комунальний і Торговельно-промисловий – вливались у Господарський банк [395, с. 10]. Останній проводив обмін радянських рублів на нову грошову одиницю райхскомісаріату – карбованець [257, с. 4], яку з 1 червня почав випускати Центральний емісійний банк України у Рівному. При цьому 1 руб прирівнювався до 1 крб, а одна німецька марка оцінювалася у 10 крб. Обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів наказувалось до 25 липня 1942 р. При обміні суми у понад 20 руб готівка не видавалася, а зараховувалася на так званий безвідсотковий рахунок збережень, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. За словами І. Ветрова, із зданих населенням заощаджень близько 75 % конфісковувалося на користь окупаційної влади, а населення могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве чверть власних коштів [26, с. 454]. Восени 1942 р. на балансі Господарського банку Луцька вже знаходилось 150 млн крб [395, с. 10].

Місто, як і в попередні часи, залишалось центром базарної торгівлі. Для її координації при управі було створено окремий підрозділ – Управління базарів. Проте 2 жовтня 1941 р. посадник ліквідував це управління, а справи наказав передати фінансовому і господарському відділам [142, арк. 16]. За розпорядженням від 13 серпня 1941 р. по понеділках і четвергах у місті відбувалися регулярні торги. Продаж починався після 7 год. ранку, євреям заборонялось купувати до 10 год. ранку. Для міських торгів призначались площі на вул. Інженерійній, Шопена, Костюшки, Гнідавській. Рільничі й городні

продукти можна було продавати тільки на базарі по вул. Костюшки. Продаж м'яса і м'ясних виробів заборонявся через санітарні вимоги. Заборонялось також змінювати встановлені владою ціни, торгувати в будинках та інших місцях [219, арк. 14].

Базарна торгівля зазнавала обмежень з боку окупаційної влади. Наприклад, 27 лютого 1942 р. гебітскомісар зауважував, що при поліційному контролі базару в Луцьку велика частина селян прибула з продуктами, які підлягали заготівлі і які не дозволялося продавати. На цей раз винні не були покарані, конфіскували лише продукти. Дальший непослух загрожував серйозними покараннями [217, арк. 10]. Гебітскомісар 30 вересня 1942 р. у всій окрузі дозволив лише один базарний день – четвер (див. дод. Ф). Торги мали відбуватися на встановлених площах, за вказаними цінами і тільки товарами з дозволеного переліку [217, арк. 14]. При цьому в 1941 р. за разову торгівлю з лавки або столика потрібно було сплатити 1 руб, а з возів – 2 руб і 1 руб за постій [128, арк. 2]. У 1943 р. торгівля з фіри коштувала вже 15 крб, а продаж з рук – 3 крб [115, арк. 13–14 зв.].

Число працюючих на промислових об'єктах і у сфері послуг було відносно невеликим. Так, станом на 1 березня 1942 р. у 15 перукарнях Луцька нараховувалось 59 працівників, у 45 шевських майстернях – 65, у 5 цегельнях – 16, на фабриці машин – 43, мармеладній фабриці – 153, броварні – 48, друкарському лінотипі – 78 осіб [113, арк. 83–84]. Чи не найбільший сектор міської економіки утворювали заклади громадського харчування. Так, головний ветеринар міста М. Краєвський звітував окружному комісару, що на початку 1942 р. у Луцьку нараховувалось 58 ресторанів, їдалень та пивних, 4 ковбасних верстати і 2 молочарні. Більша частина цих підприємств не відповідала санітарним вимогам: погані приміщення, не пристосовані до м'ясних виробів кухні, брак фартухів, сплювачів і тому подібне. Через порушення вимог власники намагалися збільшити свої прибутки. Ресторатори переважно приймали м'ясо з нелегального забою, який здійснювався поза ветеринарним контролем. Унаслідок цього санітарна комісія склала 27 протоколів порушень, а ветеринарно-санітарна – ще 30. Ресторани і ковбасні підприємства, які не виправили порушень, були

зачинені [164, арк. 8]. Надмірний контроль, з одного боку, ускладнював роботу закладів харчування, а з іншого – гарантував захист прав споживачів. Для прикладу, посадник Луцька 9 серпня 1941 р. зазначав, що деякі пекарні випікали хліб неповної ваги. Вона мала складати 0,5 кг 1 кг і 2 кг відповідно. Посадник наказував пильно дотримуватись поставлених вимог [142, арк. 7 зв.].

Нацистський режим увів чітку регламентацію для усіх економічних процесів. Посадник Луцька ще 13 серпня 1941 р. видав промислово-поліційне розпорядження. За ним усі торговельні й промислові підприємства мусли мати вивіску з чітким написом керівника німецькою або ж німецькою і українською мовами. Підприємства, очолювані євреями, зобов'язувались виставити напис «жидівське підприємство». Продаж повинен був тривати з 7 до 19 год. У неділю і церковні свята торговельні та промислові підприємства мали бути зачинені. Єврейські підприємства зобов'язувались працювати в суботу. На видному місці мали розміщуватись цінники товарів [219, арк. 30]. З метою перепису всього майна окружний комісар 29 грудня 1941 р. розпорядився закрити всі приватні крамниці [110, арк. 7].

Промислові об'єкти та установи, які відігравали певне значення для німецької влади, могли перейти на її баланс від міської управи. Так, 15 березня 1942 р. 5 цегельень управи були передані гебітскомісару [122, арк. 1]. Організації «Ост» актом від 16 березня того ж року управа передала міську бойню [127, арк. 2]. Посадник П. Скоробогатов 7 серпня 1943 р. передав міську оранжерею генеральному комісару [114, арк. 12]. Безпосередньо гебітскомісару від 1 січня 1942 р. підпорядковувались всі аптеки та аптечні бази, крамниці оптики Луцька. У зв'язку з цим кошти, які перераховували до вказаних установ надходили на відповідний рахунок Господарського банку в місті [160, арк. 1]. Згодом центральна аптечна база міста від 1 лютого 1943 р. перейшла на баланс фірми з обмеженою відповідальністю «Отто Штумпф» [465, с. 8].

Займатись підприємництвом дозволялось після певних бюрократичних процедур. Однією з них був дозвіл на той чи інший вид діяльності. Завдяки джерелам ми можемо побачити, якою була ціна на право займатися бізнесом.

Посадник М. Єрмолаєв 2 вересня 1941 р. установив наступну оплату за відкриття торгових і промислових підприємств: ресторації – 300 руб, їдальні, пивної, споживчої крамниці, фрізерні – 150 руб, будки із содовою водою – 75 руб, швецької, кравецької та інших майстерень – 50 руб [121, арк. 15]. У пізнішому часі плата стрімко зросла. З лютого 1943 р. дозвіл на відкриття ресторації вартував уже 600 крб, їдальні й перукарні – 500, слюсарської, кравецької майстерень або кузні – 300, адвокатської канцелярії – 400 крб [115, арк. 13–14 зв.]. Як було сказано, на торгівлю постійно накладались певні обмеження. Для прикладу, з 25 вересня 1941 р. (див. дод. И) заборонялось відкривати будь-які крамниці. Це стосувалося і тих, які отримали дозвіл, але ще не почали роботу. Розпорядження мало діяти до зняття заборони [219, арк. 6]. Ймовірно такі заходи були пов'язані з переписом майна та відсутністю налагодженої роботи органів влади на початку окупації.

Незважаючи на перепони, лучани займалися різною підприємницькою діяльністю. Так, 24 вересня 1941 р. у міського нотаря А. Веселовського зареєстрували торгово-промислому спілку з обмеженою відповідальністю «Промінь». Вона мала займатись видавничою діяльністю. Стартовий капітал спілки нараховував 7 тис. руб, засновниками було 7 осіб [184, арк. 106–106 зв.]. Приватну адвокатську практику у місті вели Б. Забродський, Є. Тиравський [346, с. 6], С. Волощак [349, с. 4] і В. Тучак [347, с. 8]. Вони також полагоджували всі канцелярійні справи німецькою мовою. У 1942 р. пропонувало свої послуги будівельне бюро інженерів В. Михайлова та А. Літож-Лотоцького, яке розташовувалось на вул. Шевченка. Фірма запрошувала на роботу малярів, мулярів і пічників [23, с. 10].

Заборона приватної ініціативи і відсутність будь-якого виробництва загрожували економічній стратегії німецької влади на окупованих територіях. Тому остання намагалася налагодити бодай кустарне виготовлення найнеобхідніших речей. Наприклад, 29 грудня 1941 р. окружний комісар інформував про нестачу щоденних предметів вжитку, а тому наказував головам районних управ налагодити виробництво замінних предметів. У першу чергу мова

йшла про гончарство і вироби з деревини [141, арк. 82]. Для виконання поставлених завдань окупаційна влада намагалась мобілізувати й ремісників. Так, газета «Волинь» за 11 червня 1942 р. повідомляла про організацію конференції в Луцьку стосовно нововведень у галузі ремесла. У її роботі взяли участь представники відділу господарства генерального комісаріату, начальник цього відділу в Луцьку і ще близько 50 ремісників різної спеціалізації [418, с. 3].

Політика окупаційної влади щодо приватного сектору не сприяла його розвитку. Наприклад, серйозні обмеження були встановлені щодо сільського господарства, навіть у випадку, коли продукти праці використовувалися лише для власних потреб. Забій всієї худоби для Луцька мав здійснюватись на міській бійні, що по вул. Дубенській, 61. М'ясо тварин мав перевірити і оштампувати ветеринар [219, арк. 4]. Ця послуга входила у загальну вартість забою тварин [467, арк. 57–58]. Ціни сягали наступних значень: забиття корови коштувало 20–30 крб, свині 20–25, теляти 10–15, кози і вівці – 10 крб [166, арк. 68 зв.]. До 16 жовтня 1941 р. гебіткомісар наказав лучанам зареєструвати в міській управі всю худобу, птицю, домашніх тварин і навіть бджолині пні [143, арк. 252]. Це створювало суттєві незручності, оскільки лучани утримували відносно багато худоби і птиці. Станом на 20 жовтня 1941 р. у місті нараховувалося: 1941 кінь, 456 корів і телят, 816 свиней і поросят, 4 вівці, 282 кози, 6178 курей, 277 качок, 61 гусак, 13 індиків, 74 пні бджіл. Серед домашніх тварин – 788 собак і 1279 котів [117, арк. 87]. У місті існували певні обмеження і перепони щодо утримання худоби. Тварин дозволялось випасати лише у спеціально відведених місця. Для прикладу, випас на 1943 р. можна було здійснювати між Красненським мостом і каналом електростанції, Іженерною площею і дорогою, яка з'єднувала вулиці Короля Данила і Замкову, за охоронним валом обабіч єврейського окописька та на узбіччі цегельні на Красному. За рік випасання худоби власники сплачували чималі кошти: 400 крб за корову, 650 за коня, 150 за козу і т. д. Штраф за випас у забороненому місці становив 75 крб [119, арк. 44]. Варто сказати, що оренда 1 га пасовиська і сінокошу на вул. Надбережній коштувала 750 крб за сезон [107, арк. 50].

Особливий контроль встановлювався за роботою пасічників. Для останніх генеральний комісар Волині і Поділля 6 жовтня 1941 р. встановив норми видачі цукру для весняного докормлення бджіл. Кожний пасічник мусив подати відомості про кількість вуликів, видача цукру залежала від кількості проданого меду. Для подання цієї інформації пасічник мав представити збережені квитки з продажу [215, арк. 3]. У Луцьку 26 травня 1942 р. на вул. Шевченка, 73 відкрилась контора Союзу пасічників. Бджолярникам, які не зареєструються у союзі, загрожувала конфіскація вуликів. Віск і штучну вошину можна було переробляти лише в майстернях союзу. Усі приватні майстерні заборонялися. Керівником пасічної контори Луцька став Н. Адольфер [366, с. 4].

Такі ж обмеження стосувалися і виробництва молочних продуктів. Усе молоко з Луцька та навколишніх сіл потрібно було здавати до міської молочарні. Плата залежала від рівня жирності продукту. Для власних потреб дозволялось залишати з 1 листопада до 31 березня чверть літра молока, а з 1 квітня до 31 жовтня – півлітра на особу. Домашнє виготовлення масла і сметани заборонялось. Той, хто здавав молоко, мав право на одержання масла, а саме: від 10 % зданого молока, перерахованого на масло [121, арк. 8]. Були впроваджені навіть обов'язкові мінімуми здачі молока. Так, за розпорядженням райхскомісара від 5 червня 1942 р. у III кварталі (липень–вересень) з однієї корови мало надійти 250 л, а від кожної наступної – по 350 л молока. У IV кварталі (жовтень–грудень) від першої корови потрібно було здати 100 л, а від кожної наступної – 150 л. Здане молоко мало відповідати не менше ніж 3,8 % жирності. Нездача загрожувала реквізицією корови [121, арк. 46]. У той час максимальна ціна на свіже молоко становила не більше 1,30 руб за 1 л, знежиреного – 0,70, масла в залежності від якості – 26–28 за 1 кг, сиру з пісного молока – 5 руб [162, арк. 100; 466, арк. 54]. У Луцьку вирішення вказаних питань координував «Молочарський союз Волині і Поділля» [208, арк. 209].

Розпорядження про здачу молока було не єдиною постановою, яка перешкоджала розвитку домашніх господарств. Власник будинку не міг вільно впорядковувати своє житло. Всі будівельні, в тому числі й ремонтні, роботи в

Луцьку мали здійснюватись за погодженням із технічним відділом міської управи [219, арк. 28]. Генеральний комісар наказав до 1 травня 1942 р. здати всі пили для виготовлення дощок ручним способом. Заборонялася виготовлення пиломатеріалів і подальший їхній продаж без дозволу відповідних інстанцій [426, с. 6]. Пізніше, 29 вересня 1941 р. було заборонено продаж саней, полозів і лиж. Заборонялося також змінювати місця їхнього постійного знаходження і наказувалось зареєструвати ці засоби пересування у міській управі [219, арк. 8]. Окупаційний режим прагнув здійснювати тотальний контроль за всіма сферами життя, щоб у подальшому налагодити механізм експлуатації необхідних ресурсів.

З цією метою було запроваджено понад два десятки податків, які аж ніяк не сприяли розвитку економіки. Відповідно до директиви райхсміністра А. Розенберга 1941 р. про податкову систему в окупованих радянських областях, до державних податків належали: податок із обігу, податок із прибутку, прибутковий податок, у тому числі на заробітну плату, податки на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, з кооперативних підприємств та інших громадських організацій, з колгоспів, сільського господарства, зі спадщини, з печаток, дарчий податок. Крім того, існували ще й місцеві податки та відрахування: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському оподаткуванню, податки на транспортні засоби, худобу, собак, тоталізатори, кіно, промисли, з розваг. Якщо на початку окупації у Райх ішло 24 % цих надходжень, то після 1942 р. – уже половина [26, с. 468–469].

Тимчасове розпорядження Е. Коха від 21 жовтня 1942 р. зберігало радянську податкову систему. Разом із тим від сплати податку звільнялися особи із доходом, який не перевищував 150 крб [147, арк. 6–6 зв.]. Встановлювався фіскальний контроль за погодинною працею. Наприклад, тимчасові заробітки до 25 крб взагалі звільнялись від податку. Сюди входили такі види робіт, як миття підлоги, доставка, колення і пиляння дров. Дохід із оплатою від 25 до 150 крб обкладався податком у розмірі 0,8 % від заробітної плати. З сум понад 150 крб

вираховувався подоходний податок за визначеними ставками таблиць [147, арк. 21] (див. дод. Л).

Серед переліку традиційних податків бачимо й такі, які зовсім не піддаються сьогоднішньому розумінню. Наприклад, посадник М. Єрмолаєв 25 жовтня 1941 р. інформував про тарифи оподаткування власників собак. Право утримання однієї тварини коштувало 100 руб, другої – 150, кожної наступної – 250 руб. Від оподаткування звільнялися німецькі громадяни, собаки до 8 тижнів від народження, а також собаки-поводирі. За тварин, які охороняли сільськогосподарські угіддя та інші підприємства, потрібно було сплачувати три четверти податку [106, арк. 70]. До 20 грудня 1941 р. міська управа планувала зібрати податок із власників собак у сумі 41 350 руб [117, арк. 101].

Серед інших неприйнятних оплат був подушний податок або ж виплата на користь міста. У 1943–1944 рр. його зобов'язувались виплатити усі жителі Луцька, які мали будь-який прибуток. Від сплати звільнялися німці, а також особи до 16 і старше 65 років. Податок у розмірі 100 крб на рік кожний мав сплати у касу міської управи до 31 грудня 1943 р. і до 31 березня 1944 р., інакше застосовувалось примусове стягнення та адміністративне покарання [358, с. 4]. Варто зауважити, що міська управа була уповноважена отримувати заборгованості, які залишилися від польського уряду. Постановою від 6 жовтня 1941 р. усі сплати приймалися за курсом 1 злотий за 5 руб [142, арк. 17 зв.].

Траплялися випадки, коли міська управа встановлювала податки, а гебітскомісар відміняв їх. Постановою від 31 жовтня 1941 р. посадник запроваджував податок на утримання шкільництва й потреби суспільної опіки. Натомість комісар Лінднер 14 листопада скасував цю постанову, але дозволив проводити довоєнний культзбір за тарифами від 18 жовтня 1941 р. [155, арк. 1–6]. Так само сталося з пропозицією посадника щодо збору податку за проживання [155, арк. 10–15] і повідомлення про запізнення сплати податку [155, арк. 19–24]. Окрім податків, обов'язковими стали ще й різні страхові платежі. Наприклад з 1 липня 1942 р. у генеральній окрузі «Волинь–Поділля» запроваджувалось

обов'язкове страхування будівель, коней і корів. Несвоєчасна сплата каралася 0,05 % від вартості суми за кожний день [217, арк. 15].

Традиційною статтею доходів управи став преїскурант її адміністративних послуг. Постановою посадника від 15 січня 1942 р. видача всякого роду довідок коштувала 10 руб, посвідок у справах податкових 20, житлово-реєстраційних – 10, погребінних – 25, ексгумаційних – 100 руб. За кожну заяву потрібно було заплати 5 руб і кожний додаток до неї – 1 руб. Видача номерків для собак коштувала 5 руб, номерів для роверів – 25, мотоциклів – 50, вантажних автомобілів – 100, возів – 50 руб. У залежності від послуг на користь міста перераховувалася частина коштів від нотаріату. Так, засвідчення копії або витягу коштувало 7,50 руб від сторінки, при цьому до каси управи окремо перераховувалось по 2,50 руб за кожну сторінку. Завірення договорів про утворення торговельних спілок, а також інших майнових договорів оцінювалося в 1 % від суми договору, але не менше ніж 50 руб. На потреби міста потрібно було сплатити 0,5 % від суми договору, але не менше 25 руб [166, арк. 5–6].

Підтримку життєдіяльності міста забезпечував бюджет управи. Для прикладу, на 1942 р. він складав 964 195 марок [104, арк. 103]. Окрім інших надходжень, було заплановано отримати 17 838 марок будівельного, 10 тис. оборотного, 7 тис. доходного, – 3242 ґрунтового і 2 тис. марок промислового державного податку [104, арк. 76]. Ці плани майже вдалося виконати. У 1942 р. управа отримала 35 990 марок від різних податків і зборів. Серед них: 7265 марок оборотного податку з продажу товарів, безтоварних операцій – 1714, доходного податку із населення – 6697, збору на підтримку народного здоров'я – 2796, податку із собак – 119, виплат за оренду житла – 10 640, промислового податку – 1699, ґрунтового податку – 96, податку з будівель – 864, відрахувань із заробітної плати євреїв – 752 і 3348 марок податків із платні робітників та службовців [137, арк. 2]. Прибуток каси міської управи з 20 грудня 1941 р. до 20 січня 1942 р. склав 1 558 044 руб., видатки – 790 999 [113, арк. 10]. У 1941 р. на рахунок гебітскомісаріату було перераховано 21 600 руб державних податків, з них

будівельного – 2600, земельної ренти – 2400, промислово-оборотового – 7400, доходного – 2700, із службовців – 6500 руб [168, арк. 9].

Частина бюджету управи формувалась завдяки дотаціям окружного комісаріату. При визначенні цієї суми бралися до уваги зараховані податки. Для прикладу, у вересні 1942 р. дотація склала 131 045 крб [137, арк. 5], а впродовж червня–липня 1943 р. – 219 382 крб. Вказані кошти покривали витрати на утримання адміністративного апарату і догляд за державними та націоналізованими будинками [167, арк. 5–9 зв.]. Таким чином, проблему дефіциту бюджетних коштів у переважній мірі мала вирішувати міська управа.

Всеохоплююча фіскальна політика призводила до зuboжіння громадян, але водночас давала кошти на функціонування міської інфраструктури. Особливо актуально це питання звучало після того, як Луцьк зазнав серйозних руйнувань на початку війни. Місто потребувало швидкого відновлення. У вересні 1941 р. технічний відділ управи розібрав і підготував до подальшого ремонту ряд зруйнованих будинків, почався терміновий ремонт шкіл. Було відновлено електричні лінії на вулицях Кумовській, Плоцькій, Долішній. Поставлено 15 нових стовпів і підключено 501 абонента. Побудовано нову лінію до елеватора та влаштовано спеціальне освітлення моста «Бена» [259, с. 4].

Ця робота активно продовжувалась. Упродовж 1942 р. і в перші місяці 1943 р. міська управа розібрала знищені війною 8 мурованих і 64 дерев'яних будинки. На вулицях Шевченка, Північній і Київській облаштовано 4 площі для постою фірманок. Було відремонтовано 2 пекарні, 2 мурованих будинки, 13 дерев'яних та 214 помешкань в націоналізованих будинках. З цегли викладено 1414 м нового хідника, 1149 м нових бортів і переbrukовано 2815 м² головним чином на центральних вулицях. На 80 % збудовано нову дорогу, що сполучала вулиці Замкову і Короля Данила, на 70 % – дорогу, що сполучала Миргородську з Гімназійною. Також збудовано два дерев'яних мости, закінчено шпиталь на Красному, відремонтовано міський стадіон та інше [76, с. 4].

Міській управі вдавалося відновлювати не тільки попередню інфраструктуру та промислові об'єкти, але й займатися будівництвом нових. За

ініціативою посадинка П. Скоробогатова і за підтримки гебінтскомісара 4 липня 1943 р. для потреб місцевого населення була відкрита міська пристань [35, с. 4]. Газета «Український голос» від 20 серпня 1942 р. повідомляла про відкриття міської пральні на вул. Короля Данила, 3. Білизну у прання та одяг до хімчистки приймали в магазині на вул. Шевченка, 14 [34, с. 4]. Однак з невідомих причин 10 вересня 1942 р. посадник закрив пральню, а її завідувача перевів на посаду постачальника дров із окладом 400 крб місячно [125, арк. 145]. Міська управа, 19 листопада 1943 р. після вимощення передала до вжитку нову вулицю, яка отримала назву Новоміська. Вона розташувалась за генеральним комісаріатом [36, с. 4].

Аби забезпечити лучан продуктами харчування і знизити ринкові ціни на них, за ініціативою міської управи на вул. Дубенській було відкрито міський город площею близько 12 га [1, с. 4]. У зв'язку з цим на 1942 р. з міського бюджету було виділено 116 420 крб [107, арк. 32–33]. Станом на 1 липня 1942 р. з городу вже продали 24 тис. капустин, 2 тис. штук перцю, 22 тис. віток тютюну, 1700 пучків редьки, 4 тис. штук салату і таке інше [1, с. 4]. У вересні того ж року було вирощено ще 3386 кг помідорів, 2083 кг кабачків, 1784 кг огірків і 1178 кг капусти [108, арк. 67].

Окупаційна влада дозволила лучанам утримувати індивідуальні городи. Вони були запорукою уникнення напівголодного існування і давали змогу міщанам покращити свій харчовий раціон. У зв'язку з цим міські городи оподатковувались тільки в тому разі, якщо їхня загальна площа перевищувала 1 га. У випадку якщо їх власники отримували з них окремий прибуток, вони сплачували податок з прибутку. Поряд із цим значна кількість земельних наділів була вищою встановлених норм. Так, у вересні 1942 р. на терені Луцька знаходилось 84 сільських господарства, з них до 2 га – 41, від 2 до 5 га – 28, від 5 до 10 га – 13, від 10 до 15 га – 2 [125, арк. 136]. Одночасно існувала орендна плата за землю, яку надавала міська управа для сільськогосподарського призначення. Її вартість сягала наступних значень: за 1 га під поле – 3 ц жита, від городів на міських луках – 1 пфенінг за м², за ділянку в місті – 2 пфенінги за м² [107, арк. 7].

На балансі управи знаходився гужовий транспорт. Станом на березень 1942 р. вона мала 41 коня, з них 20 працювало при саночистці, 21 використовували для транспортування дров та різних продуктів. Посадник Є. Тиравський звертався до представника гебітскомісара зі скаргою, що Господарська централь в Луцьку виділяла мало фуражу для коней. Тому він просив або збільшити норми видачі, або дозволити купувати фураж за ринковими цінами [112, арк. 214]. Останній факт на прикладі міста свідчить, що німецька централізація управління деструктивно впливала на функціонування господарства.

Місто вимагало значних ресурсів. Затримки у постачанні могли обернутися продовольчою кризою. Масштаби випікання лише одного хліба варті окремої уваги. Наприклад, у січні 1942 р. вони склали 152 207 кг хліба і булок, зокрема для війська – 9076 кг. При цьому через брак дров пекарні шість днів стояли без роботи. Тому, аби покрити дефіцит, їм довелося працювати у 3 зміни. Про попит на м'ясо та обсяг робіт міської бойні говорять дані за той же січень 1942 р. За місяць на бійні було вбито 40 947 кг худоби, в тому числі для війська – 25 840 кг, української міліції – 318 кг, міської управи – 10 731 кг, приватних осіб – 3237 кг, бази «Заготхудоба» – 821 кг [113, арк. 8]. У черговий раз бачимо, що міське господарство було змушено всіляко сприяти окупаційним військам.

У місті зосереджувалось багато центральних офісів і філіалів німецьких комерційних товариств та фірм. Серед них – одна із штаб-квартир будівельної організації «Годт» [368, с. 73], головна філія Центрального управління напоїв України, яка опікувалась спиртзаводами [368, с. 105], філія «Збіжевого підприємства України», якій підпорядковувались млини [368, с. 101], Волинська контора прядильних культур, Дирекція лісів [94, с. 747–748], Рибна контора генерал-комісаріату [205, арк. 13] тощо. Варто також зазначити, що згідно з розпорядженням гебітцтляндвірта від 17 березня 1942 р., млини, які мали в касі зайву готівку, зобов'язувались двічі на тиждень здавати її до Сільськогосподарського банку Луцька [169, арк. 156]. У місті на той час були такі відомі млини, як Птіца, Фрідмана, «Гнідава», «Універсаль» [196, арк. 1 зв.].

Окрім вже згаданих установ, на вул. Театральній розташувалась торгова централь по заготівлі великої рогатої худоби. З 1 січня 1943 р. вона підпорядковувалась централі «ЛБГУ» в Рівному. Луцький офіс об'єднував 16 контор: Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Любомль, Володимир-Волинський, Брест-Литовський, Кобринь, Пінськ, Рівне, Дубно, Костопіль, Крем'янець, Сарни, Здолбунів і Столін. Окрім німецького персоналу, у Луцьку працювало ще 28 місцевих робітників. Станом на 31 липня 1943 р. на рахунку у «Віртшафтсбанку» централь мала 13 741 655 крб [176, арк. 2].

Заготівельні організації в місті володіли окремими базами. Скажімо, волинська головна фірма «Закупівлі та збуту в Україні» розпоряджалась птицебазою, яйцебазою, утильсировинною базою, які мали власний штат обслуговуючого персоналу [206, арк. 1–5]. Окрім того, яйцебаза мала інкубаторну станцію [206, арк. 49], що говорить про наявність певного виробництва створеного заготівельною організацією. Волинська філія відповідала і за транспортування харчової продукції. Наприклад, у серпні 1943 р. головний офіс «Закупівлі та збуту в Україні» дав завдання луцькому філіалу привезти з Бреста 3250 л горілки для видачі премій за доставку меду, овочів та ярини. Для луцького відділу компанії передбачалось 2000 л горілки, горохівського – 750, столинського – 500. Окрім транспортування, волинський офіс мав також потурбуватись про тару для горілки, тому що завод її не надавав [207, арк. 106].

З 1 лютого 1942 р. у місті почала працювати філія будівельної фірми «Г. Новіцький і К», яка була зареєстрована у Бресті. У Луцьку її офіс знаходився на вул. Коперника, 3. Компанія виконувала ремонтні роботи з облаштування приміщень генерального комісаріату, сиротинця, макаронної фабрики та інших об'єктів. Чисельність робітників постійно змінювалась. У травні 1942 р. у ній працювало 7 службовців і 978 робітників, з них 821 єврей. У серпні того ж року – 12 службовців і 153 робітники. Фірма відчувала нестачу як кваліфікованих так і некваліфікованих робітників, що було пов'язано зі знищенням євреїв [163, арк. 1–2].

Двома ресторанами в Луцьку володіла фірма «Німецькі ресторани і казино», організована наприкінці грудня 1941 р. З 5 жовтня 1942 р. її перейняв окружний комісар. Станом на 1943 р. тут працювало 46 осіб, серед яких було 7 музикантів [176, арк. 1]. Узимку 1942 р. у торговельному реєстрі німецького суду Луцька зареєструвалось «Торговельне і транспортне товариство України для потреб лісівних, деревних та сплавних» зі стартовим капіталом 50 тис. марок. Його головний офіс знаходився у Рівному. В якості філіалу в Луцьку зареєструвалось «Товариство замовлень в Україні» з капіталом у 80 тис. крб. Воно виступало у якості посередника під час організації великих промислових замовлень [264, с. 4].

Матеріали радянської комісії з підрахунку втрат у роки війни дають змогу оцінити збитки, завдані господарству міста. Документи описів свідчать, що в Луцьку було знищено 952 житлових будинки і 406 прибудов. Забрано у населення коней – 153, корів – 225, свиней – 162, овець – 4, кіз – 54, птиці – 2627 [195, арк. 1]. Було зруйновано водогін та електростанцію [25, с. 189]. Сума загальних збитків склала – 1 321 227 445 руб [195, арк. 1]. Таким чином, внаслідок німецької окупації була знищена значна частина комунального майна міста, завдано величезних збитків індивідуальним господарствам лучан. Варто припустити, що чимала частина втрат, які понесло місто, була спричинена бойовими діями 1941 і 1944 рр. Тому всю вину не можна покладати виключно на німецьку адміністрацію.

У роки окупації господарство міста перебувало далеко не в хорошому стані. Німецька влада докладала зусиль, аби створити сприятливі умови для викачування необхідних матеріальних ресурсів і сировини. У Луцьку розташовувались центральні офіси організацій і численні філіали представництв, які на практиці реалізовували економічну політику III Райху на окупованих територіях. Окрім підприємств та юридичних осіб, німецька влада фактично займалась конфіскацією коштів у рядових громадян шляхом впровадження все нових і нових податків. Попри це, не можна стверджувати, що міська економіка перебувала в абсолютній стагнації. Багато лучан вело присадибне господарство, у місті працювало декілька невеликих підприємств, налагодилась торгівля. Значну

частину міської економіки формували заклади громадського харчування і сфера послуг. Це було достатнім для невеликого міста.

Тотальний контроль за всіма сферами життя створював серйозні перепони для приватної ініціативи лучан і серйозно обмежував свободу економічних відносин. Незважаючи на ці чинники, українська допоміжна адміністрація намагалася всіляко сприяти розвитку міста. У період окупації проводились ремонти будинків, вулиць та об'єктів інфраструктури. Міська управа не тільки відновлювала зруйноване місто, але й зуміла втілити в життя навіть багато довоєнних планів стосовно зведення будівель, розширення мережі електроосвітлення, брукування доріг і тому подібне.

3.2. Церква і культура

Радянська історіографія породила міф про відсутність будь-якого культурного життя на окупованих землях. На прикладі Луцька ми переконуємось у протилежному. Попри серйозні обмеження з боку влади, у місті діяло декілька різних церков, функціонував музей, існувала «Просвіта», на сцені театру ставились українські вистави. Тогочасний Луцьк був центром освітнього і громадського життя, яке перебувало під пильним контролем нацистських силових структур.

Через зосередження органів окупаційної адміністрації і традицію перебування високих церковних ієрархів, Луцьк став одним із найважливіших осередків релігійного життя всього райхскомісарату «Україна». З огляду на це порушена тема заслуговує глибокого вивчення. Вона є актуальною також тому, що в українському суспільстві присутній гострий дискурс стосовно утворення єдиної помісної Православної церкви.

Релігійна політика нацистів на українських землях передбачала демонстративне протиставлення радянським антицерковним утискам. Міністерство окупованих територій Сходу 3 серпня 1941 р. розробило вказівки воєнним установам стосовно релігійного питання. У них йшла мова про те, що релігія є приватною справою кожного і не потрібно створювати перепони

релігійним потребам населення, дозволяти відкриття церков та інших культових об'єктів. Разом із тим заборонялися організаційні заходи, політична діяльність священників і конфесійних об'єднань [20, с. 141–142]. Зміст релігійної політики виходив також із циркуляру Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р. У ньому виокремилися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі проти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [305, с. 179].

Такі зусилля окупаційної влади давали відчутні результати. Православна церква була роз'єднана. У Почаївській лаврі 18 серпня 1941 р. відбувся собор, який проголосив утворення Автономної церкви в канонічній єдності з Московським патріархатом. Її головою став архієпископ Олексій (Громадський), який згодом був обраний митрополитом [480, с. 441]. Місцем його осідку став Кременець. Натомість інша частина духовенства виступила за відновлення довоєнної Автокефальної православної церкви, яку очолював митрополит Діонісій. У грудні 1941 р. він призначив «тимчасовим адміністратором» на окупованій території України архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) [305, с. 182]. Резиденцією останнього став Луцьк. З огляду на це у дослідженні ключова увага буде звернена на Автокефальну церкву.

Бойові дії негативно позначилися на сакральних спорудах. Однак, незважаючи на це, релігійне життя міста швидко відроджувалось. Поновлювалися богослужіння в храмах, відновлювали свою діяльність духовні організації. Так, у газеті «Український голос» за 23 жовтня 1941 р. священник І. Карась опублікував оголошення про збори членів Чесно-хресного братства у Луцьку 2 листопада. Вони мали відбутися у Чесно-хресній церкві за участю архієпископа Полікарпа [277, с. 6]. Поновила свою роботу богословська секція колишнього товариства імені Петра Могили в Луцьку. Її члени під керівництвом архієпископа Полікарпа зосередили зусилля на видавництві книг і молитовників [20, с. 289]. За словами

В. Рожка, німці не сприяли церковним виданням, які пропонував Полікарп. Лише в 1941 р. у Луцьку вдалося випустити «Псалтир» українською мовою за текстом видання довоєнного Українського наукового інституту у Варшаві [422, с. 200]. У своєму зверненні від 14 листопада 1941 р. Полікарп інформував, що українські богослужбові книжки, молитовники і календар на 1942 р. можна придбати в єпархіальному складі на Василіанській площі, 20 поблизу Чесно-хресної церкви [159, арк. 25]. Як бачимо, німецька військова влада на противагу більшовикам толерантно поставилася до активізації церковного життя. З огляду на таку можливість Автокефальна церква почала відновлювати богослужіння українською мовою.

Налагоджуючи організацію релігійного життя, архієпископ Полікарп створив єпископську раду. До її складу увійшли: посадник Луцька М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Палаш, інженер П. Голубович, Є. Тиравський, інженер Ю. Константи́нів, професори П. Покальчук, М. Тиравський, В. Федоренко, протоієреї Л. Долинський, П. Тимошук і В. Михайлівський. Таким чином, до складу ради, окрім духовенства, увійшли представники української допоміжної адміністрації та інтелігенції, що значною мірою розширювало її вплив. Перше засідання відбулося 28 листопада 1941 р. Після заслуханих доповідей прийнято рішення засудити москвофільську діяльність архієпископа Олексія та наближених до нього єпископів [251, с. 4].

Під час релігійної конфронтації Автономна церква не знайшла підтримки серед лучан. У 1942 р. у місті вона мала лише одного священика з 5 наявних. На цей час у Луцьку було три православні церковні громади, а саме: парафія св. Троїцького собору, куди входила частина прихожан Луцька і с. Великий Омеляник, парафія Чесно-хресної церкви, яка об'єднувала вірян з Луцька, м. Ківерці та с. Вишків, а також парафія Покровської церкви, до якої входили лучани і чехи з с. Милуші [159, арк. 179 зв.]. Лише останній храм підпорядковувався Автономній церкві, його настоятелем був І. Давидович. Власне, через такий дисбаланс німці вимагали по черговості проведення богослужінь обох церков в

кафедральному соборі св. Трійці [422, с. 209]. Варто також зауважити, що восени 1942 р. митрополит Олексій призначив керуючим приходами в Ковелі та однойменному повіті єпископа луцького Іова. Його резиденція знаходилась на вул. Караїмській, 15 в будинку вже згаданій св. Покровської церкви [403, с. 4].

Одним із кроків у формуванні ієрархічної вертикалі Автокефальної церкви було створення Луцької православної духовної консисторії. Вона розпочала свою роботу 1 грудня 1941 р. у будинку Чесно-хресного братства. Однак з 20 грудня консисторія змінила свою адресу і перейшла до відремонтованого єпархіального будинку на вул. Соборній, 3 [316, с. 6]. На той час до її складу входили: кафедральний протоієрей С. Грушко, протоієреї М. Малюжинський і Л. Долинський, інженер Ю. Константинов і секретар – професор М. Тиравський [435, с. 6]. Газета «Волинь» за 5 квітня 1942 р. повідомляла, що в Луцькій консисторії проходив запис бажаючих співати в архієрейському хорі при кафедральному соборі. За рішенням Полікарпа, його диригентом призначили колишнього оперного співака, професора музики К. Максанинова [438, с. 8].

Завдяки джерелам можна охарактеризувати матеріальне забезпечення членів консисторії. У вересні 1942 р. до її складу входило 16 осіб: архієпископ Полікарп (місячна платня 2500 крб), протипресвітери С. Грушко (1235 крб), М. Малюжинський (1235 крб), Л. Долинський (1330 крб), і А. Юцко-Слепина (1045 крб). Окрім них: радник професор І. Власовський (1560 крб), секретар професор М. Тиравський (1740 крб), референт О. Гарбузюк (900 крб), перекладач С. Тарнавський (375 крб), головний бухгалтер А. Кушнірук (975 крб), касир А. Плахтій (780 крб), машиніст А. Переведеньчук (520 крб), особистий секретар владики В. Краснобаїв (440 крб), канцелярист О. Петрова (442 крб), практик Н. Онищук (170 крб) і возний Ф. Лучко (364 крб) [187, арк. 32]. У порівнянні з рівнем інших заробітних плат в Луцьку члени консисторії отримували високий дохід.

Луцьк став центром проведення церковних з'їздів. Так, 26 лютого 1942 р. з метою покращення праці духовенства при адміністрації Автокефальної церкви було проведено Місійний з'їзд за участю владики Полікарпа. На ньому головував

митрофорний протоієрей С. Грушко, обов'язки секретаря виконував благочинний В. Зелинський. Духовенство прагнуло реанімувати стандарти праці, нівельовані радянським режимом протягом 1939–1941 рр. [20, с. 142]. У місті висвячували церковних ієрархів. Зокрема, у січні 1942 р. до Луцька прибув представник Київської церковної ради, настоятель Андріївського собору П. Кас'янчук. Він звернувся до владики Полікарпа з проханням приїхати до Києва, або прислати єпископа-українця [20, с. 200]. У луцькому соборі 24 травня 1942 р. архієпископом Полікарпом і єпископом Мстиславом був висвячений архімандрит Геннадій (Шиприкевич) в єпископа Січеславського (Дніпропетровського). Того ж року 13 вересня архієпископом Полікарпом, єпископами Мстиславом і Платоном висвячений архімандрит В'ячеслав (Лісицький) в єпископа Дубенського [41, с. 229].

Видимою ознакою церковного життя Луцька були спроби національного відродження українства. Відтепер богослужіння часто супроводжували визначні громадські заходи. Так, 12 липня 1941 р. владику Полікарп провів урочисте проголошення Самостійної Соборної України в Луцьку [4, с. 8]. Через місяць – 24 серпня (див. Додаток Д) – він разом із кількома десятками священників брав активну участь в урочистому перепохованні в'язнів луцької тюрми, які були розстріляні НКВС 23 червня 1941 р. [97, с. 101]. Заупокійна служба у соборі та хресна хода до могил пройшли і в першу річницю трагедії 28 червня 1942 р. [234, с. 4]. Після молебню, відправленого С. Грушком, 12 січня 1942 р. відбулося урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок [33, с. 6].

Окрім релігійних свят, церковні богослужіння стали часто присвячуватись визначним подіям української історії. Зокрема, 25 січня 1942 р. в луцькому соборі св. Трійці архієпископ Полікарп разом із духовенством відслужив молебень з нагоди 24-х роковин проголошення IV універсалу Української Центральної Ради [431, с. 7]. Владика Полікарп 1 лютого 1942 р. у кафедральному соборі відправив панахиду по героях Крут [379, с. 7]. У неділю 22 листопада 1942 р. в 21 річницю Базару така ж панахида була проведена за спокій душ розстріляних більшовиками 359 козаків [380, с. 4].

Автокефальна церква періодично вшановувала й українських національних героїв. Наприклад, у неділю 15 березня 1942 р. у луцькому кафедральному соборі відправлено урочисту панахиду за спокій душі Т. Шевченка. Слово перед службою виголосив владика Полікарп. Він відправив панахиду у сослужінні 8 священників та 3 дияконів. Співав хор Українського волинського театру під диригентурою О. Колесниченка [377, с. 6]. З ініціативи молоді й Союзу українських комбатантів 13 квітня 1942 р. на луцькому православному кладовищі була відправлена панахида на могилах двох українських пілотів, генерала О. Алмазова та інших знаних і незнаних учасників визвольних змагань [378, с. 6].

Духовенство Луцька всіляко допомагало нужденним і усім тим, хто потерпав від нацистської расової політики. Так, владика Полікарп закликав складати пожертви для військовополонених червоноармійців луцького табору в Український допомоговий комітет [247, с. 6]. У своїй відозві 14 листопада 1941 р. він звертався до духовенства і вірян з проханням підтримати грошима та продуктами бідних учнів середніх шкіл Луцька, а також притулок с. Сеняків, де перебувало 50 дітей-сиріт [159, арк. 25]. Він же ж видав спеціальну відозву до отців-настоятелів про допомогу бідному населенню міста, завдяки якій забезпечувалась продуктами благодійна кухня [20, с. 290]. За резолюцією Полікарпа проводилось і хрещення євреїв, що давало їм можливість врятуватися [185, арк. 52]. Це все відбувалося всупереч наказу, згідно з яким священники, які охрестили єврея, підлягали покаранню як саботажники [305, с. 188].

У церковному житті Луцька періоду окупації гостро відчувався церковний розкол. Будучи вигідним для німців, він негативно позначувався на українській справі. Дуже влучно характеризував цю ситуацію священник М. Федорчук: «Новий 1942 рік обіцяє українському народу ще більше злого. Замість загального, як політичного, так і духовного об'єднання, немає нічого. Владики діляться і сваряться. В пресі раз-у-раз з'являються напади то на одного, то на другого, різні побрехеньки, котрі осміюють наше духовенство, ділять церкву. Кращі сини православ'я зрозуміли, що то є чиясь справа: вносити в церкву розбрат і намагаються справу налагодити і об'єднати. Але трудно. Повстали Українська

автономна православна церква в Крем'янці на чолі з митрополитом Олексієм і Українська автокефальна православна церква в Луцьку на чолі з архієпископом Полікарпом. Мені, як священикові, стидно навіть писати про такий стан в нашій церкві. Нині треба якнайбільше солідарності, чуйності, а не якнайбільше посміховиська...» [97, с. 119].

Іншою негативною ознакою окупації був дедалі більший тиск на церкву. Вже у грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких товариств та організацій. Українцям дозволялось лише об'єднуватись у релігійні громади. Крім того, заборонялися публічні зібрання й маніфестації як політичного, просвітницького, так і релігійного характеру [305, с. 183]. Через це посадник Є. Тиравський звертався до гебітскомісара, щоб той дозволив 19 січня 1942 р. на Водохреще хресний хід від собору на правий берег Стиру, де мало відбутись освячення води [112, арк. 57].

Дублюючи розпорядження Е. Коха від 8 грудня 1941 р. [305, с. 183], луцький гебітскомісар 17 лютого 1942 р. заборонив установам краєвої управи вихідні дні за винятком Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні). Усі інші свята мали переноситись на неділю. У постанові зазначалося, що в райху свята також переносяться на неділю, щоб не було затримки в праці [131, арк. 167].

Часто зовсім не за своєю волею духовенство було змушене висловлювати підтримку нацистській владі. Так, у відозві владики Полікарпа від 16 травня 1942 р. йшла мова про те, що українське селянство і робітництво своєю працею сприятиме кращому майбутньому України [216, арк. 20]. У неділю 19 квітня 1942 р. Полікарп у сослужінні численного духовенства відправив у луцькому соборі молебень з нагоди дня народження А. Гітлера [331, с. 6]. Луцька консисторія вимагала провести такі відправи і в інших парафіях [230, с. 4]. Пізніше, 25 червня 1942 р. у луцькому соборі відбувся вдячний молебень на честь роковин «визволення». Після цього А. Гітлеру була надіслана телеграма з подякою [432, с. 3]. До такої ж практики змушений був вдаватися і глава Автономної церкви митрополит Олексій [20, с. 329].

Усвідомлюючи, які завдання ставить перед собою нацистська верхівка, керівництво обох церков таки наважилось на співпрацю. Попри заборону райхскомісара, у Луцьку 4–8 жовтня 1942 р. відбувся собор єпископів Автокефальної церкви, який мав стати по-справжньому знаковим [305, с. 191]. Незважаючи на складнощі з транспортом, до Луцька прибули: архієпископ Олександр, єпископи – Никанор, Ігор, Михаїл, Мстислав, Сильвестр, Геннадій, Платон і В'ячеслав, від Полтавської єпархії – протоієрей О. Потульницький. Пізніше, вже після від'їзду цього духовенства, з Харкова прибув митрополит Феофіл у супроводі протопресвітера Кривомаза і протодиякона В. Потієнка [41, с. 241]. З огляду на рішення собору єпископів, що відбувся у Києві 10–17 травня 1942 р., архієпископи Полікарп і Олександр були висвячені у митрополити. Окрім того, була створена комісія під головуванням митрополита Олександра, до якої увійшли священник М. Малюжинський та професор І. Власовський як члени адміністрації – представники духовенства і віруючих. Комісія виробила підстави до порозуміння і ліквідації церковного розколу, обравши для переговорів із митрополитом Олексієм архієпископа Никанора та єпископа Мстислава [422, с. 202].

Переговори з главою Автономної церкви відбулися у Почаївській лаврі 8 жовтня 1942 р. і завершилися підписанням «Акта об'єднання» обох церков [305, с. 191]. На честь цього 18 жовтня 1942 р. у кафедральному соборі Луцька було відправлено молебень [444, с. 356]. Однак через тиск з боку окупаційної влади та внутрішню опозицію 15 грудня 1942 р. митрополит Олексій видав указ, в якому «справа поєднання» оголошувалася такою, що «призупиняється до закінчення війни, а акт від 8 жовтня скасовується до його розгляду на першому повоєнному соборі єпископів екзархату» [305, с. 192].

Становище обох церков значно ускладнилось після загибелі митрополита Олексія 7 травня 1943 р. Його автомобіль був розстріляний боївкою ОУН «Хріна» поблизу с. Смига на шляху з Кременця до Луцька [276, с. 161]. Незважаючи на розбіжності, 16 травня 1943 р. в Луцькому кафедральному соборі митрополит

Полікарп відправив панахиду за спокій душі вбитого. Того ж дня у Покровській церкві Луцька панахиду відправив і єпископ Іов [376, с. 3].

Після вбивства митрополита Олексія окупанти перейшли до відкритих репресій щодо українського духовенства. Першого удару зазнала Автокефальна церква, яку звинуватили у співпраці з ОУН і УПА. У Луцьку, Дубно, Рівному та інших містах були проведені арешти священиків [305, с. 193]. Серед них опинилися люди з найближчого оточення митрополита Полікарпа – члени-адміністратори Української автокефальної православної церкви І. Власовський, протоієрей М. Малюжинський і член консисторії протоієрей А. Селепин. Гестапівці вдерлися до особистого помешкання владики Полікарпа й, образивши його гідність, звинуватили в переховуванні українських повстанців. З цього приводу він написав листа до начальника жандармерії у м. Рівному, в якому заступився за своїх співробітників і поручився за те, що вони «далекі від політики». Владика наголосив на тому, що «сучасне положення» можна було б змінити, якби влада пішла на якісь поступки, а брутальне обходження німецької жандармерії з вищою духовною владою тільки перешкоджало остаточній перемозі над більшовизмом [444, с. 376]. Незважаючи на це, 15 жовтня німці у відповідь за замах партизан, вчинений на одного з урядовців райхскомісаріату в Рівному, розстріляли 33 в'язні тюрми. Відомо, що серед них були М. Малюжинський і В. Мисечко. Останній був членом церковного управління при владиці Платоні [41, с. 268].

Німецька влада почала вдаватися до конфіскації майна. Для прикладу, посадник П. Скоробогатов, 4 січня 1943 р. звітував гебітскомісару про виконання розпорядження стосовно зняття дзвонів із костельної дзвіниці та католицького цвинтаря [119, арк. 336]. Знімати дзвони на потребу німецького війська гебітскомісар зобов'язав і голову луцького церковного автономного управління протоієрея І. Давидовича. У зв'язку з цим 1 червня 1943 р. священик звертався до благочинного рожищенської округи в Пожарках І. Кресовича і настоятеля церкви с. Коснюхнівка Р. Минкоша [161, арк. 12].

Незважаючи на утиски, митрополит Полікарп продовжував відстоювати право українців на власну церкву. Так, 9 листопада 1943 р. через генерального комісара Волині і Поділля він звертався до райхскомісара України з осудом неканонічних виборів патріарха в Москві [189, арк. 16]. Однак з наближенням фронту 13 січня 1944 р. митрополит, остерігаючись за своє життя, був змушений залишити Луцьк [41, с. 270].

Церкву прагнули контролювати не лише німці чи ОУН, але й радянське підпілля. Якщо вірити Т. Гладкову, в кінці літа 1942 р. разом із М. Кузнецовим у районі Коростеня було висаджено священика Сидоренка (принаймні так себе називав), який добровільно погодився працювати у німецькому тилу на користь радянської розвідки. Пізніше цей священик нібито отримав парафію в Луцьку [20, с. 328].

Окрім Православної, в місті діяли Римсько-католицька і Греко-католицька церкви. На початок німецько-радянської війни вони вже мали досвід співпраці, зокрема проти антирелігійної політики радянської влади [305, с. 194]. Восени 1939 р. було припинено викладання релігії у школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної і монастирської власності, що переходила під контроль держави [14, с. 112].

У грудні 1939 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав директиву «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні», в якій вимагав ліквідувати «осередки контрреволюційної діяльності церковників, сектантів і католиків...». На думку представників спецслужб, слід було очікувати можливість завзятого опору з боку греко-католицького і римо-католицького духовенства. Це вмотивовувалося тим, що в минулому багато священиків належало до націоналістичних партій, «петлюрівських банд», а певна частина з них служила офіцерами в австрійській і польській арміях [13, с. 231].

Одним із проявів радянських репресій стали арешти представників духовенства, а подекуди і їх фізична ліквідація. Із початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. співробітники НКВС у Луцьку розстріляли ксьондзів

Ф. Рутковського і Й. Курце [484, с. 140]. Під час розправи над в'язнями луцької тюрми 23 червня 1941 р. загинув ксьондз Б. Галицький [483, с. 71]. Більше пощастило настоятелю кафедрального костелу в Луцьку В. Буковинському. Після арешту 7 липня 1941 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його на вісім років виправно-трудогих таборів. На той час він знаходився в Луцьку і зумів врятуватися під час розстрілу 23 червня. Із приходом німецької влади він вийшов на волю [13, с. 245–246]. Окрім нього, врятувався під час розстрілу в'язнів 23 червня і ксьондз С. Кобилецький [484, с. 141].

Варто зауважити, що Римо-католицька церква в роки німецької окупації мала найбільше прихожан. Згідно з доповіддю посадника Є. Тиравського, у 1942 р. у місті налічувалось кілька костелів. Один із них, перебудований із православного храму, був в Кошарах. Ще один знаходився на розі вулиць Львівської і Володимирської, поблизу католицької семінарії на Красному [159, арк. 112 зв.]. Найбільшим залишався костел св. Петра і Павла. У січні 1943 р. у ньому працювало 9 чоловік, заробітна плата яких коливалась від 200 до 600 крб в місяць [135, арк. 26]. Загалом станом на жовтень 1942 р. віруюча громада Римо-католицької церкви в місті нараховувала 9009 осіб [118, арк. 5].

У роки німецької окупації Луцьку дієцезію очолював єпископ А. Шельонжек. Він усіляко підтримував своїх віруючих. Зокрема, у вересні 1941 р. за його вказівкою [101, арк. 54] був організований Польський допомогивий комітет, який у джерелах також згадується як Католицький комітет [108, арк. 10]. У липні 1942 р. у штаті згаданої організації нараховувалось 11 працівників. Їхня заробітна плата коливалась від 100 до 250 крб. [187, арк. 19].

Стараннями комітету було організовано сиротинець, будинок старців і шпиталь для хворих. Під час зими 1941–1942 рр. він щоденно видавав полоненим на території замку до 500 порцій супу [483, с. 205]. Загалом за час свого існування комітет надав допомогу понад 8000 чоловік. Особливо інтенсивно йому доводилося працювати у 1943 р., коли до міста почали прибувати польські біженці [101, арк. 54].

Однією з проблем Луцької дієцезії був кадровий дефіцит. Ще до початку війни 22 із 165 парафій не мали постійних духівників [484, с. 160]. У роки окупації ця проблема стала ще гострішою. У червні 1941 р. єпископ А. Шельонжек услід за наступаючою німецькою армією вислав 8 місіонерів на терени Житомирської і Кам'янецької дієцезій [492, с. 499]. З приходом окупаційної влади А. Шельонжек сподівався, що з'явиться можливість повернути назад духовенство, яке залишило Луцьку дієцезію у 1939 р. Однак лише ксьондз Е. Доманський зміг отримати німецьку перепустку. Із дієцезії в Кельцях на велосипеді йому вдалося дістатися до Луцька у листопаді 1941 р. [484, с. 143].

Польське духовенство також було інтегроване у суспільно-політичне життя того часу. Так, посадник Луцька М. Єрмолаєв звертався до католицького духовенства з вимогою посадити квіти на могилах німецьких вояків часів Першої світової війни, які були поховані на території римо-католицького цвинтаря [478, с. 203]. В іншому випадку посадник Є. Тиравський від себе особисто і від імені гебітскомісара дякував за зібрані теплі речі для німецького війська римо-католицькому єпископу в Луцьку [149, арк. 17].

Попри толерантне ставлення до окупаційної влади, представники духовенства дієцезії, як і православні священики, зазнавали репресій. Так, 11 серпня 1943 р. гестапо арештувало 77-річного ксьондза кафедрального костелу Л. Жумана [483, с. 153] та очільника луцького деканату Ж. Хмельницького [483, с. 47]. У документах він фігурує як представник римо-католицького єпископа [149, арк. 1]. Ж. Хмельницький перебував у рівненській в'язниці до 12 листопада 1943 р., удруге був арештований в січні 1944 р. [483, с. 47].

У джерелах окупаційного періоду згадується орден сестер Бенедикток. У 1943 р. до нього належало 19 черниць, які сплачували по 50 крб подушного податку [136, арк. 6–7]. Католицька церква в Луцьку мала у своєму розпорядженні відносно багато житлових будівель на вулицях Кафедральній, Бригіток, Домініканській, Королеви Ядвіги. На останній розміщувався Червоний Хрест, приміщення на інших вулицях частково були зайняті військовими і біженцями [151, арк. 7 зв.].

Незважаючи на утиски радянської влади, у місті продовжувала діяти Греко-католицька церква, канцелярія якої розташовувалась на вул. Староброварській, 14. Її настоятелем був священник-парох В. Артемієв [154, арк. 2]. Негативним фактором було те, що митрополича кафедра у Львові перебувала за межами райхскомісаріату. Адміністратором Греко-католицької церкви на Волині, Поліссі і Підляшші був єпископ М. Чарнецький, який в роки німецької окупації перебував у Львові. В 1942 р. його посаду підтверджувала і курія Луцької дієцезії [484, с. 227]. З огляду на малу кількість проведених хрещень дітей можна сказати, що парафія Греко-католицької церкви у Луцьку була нечисленною [130, арк. 10]. Підтвердженням цьому є перепис 24 жовтня 1942 р., який встановив, що у приході нараховується 230 віруючих [118, арк. 5].

У роки окупації існувала й протестантська громада. У серпні 1941 р. на вул. Болеслава Хороброго діяла Рада збору євангельських християн [130, арк. 10]. За даними краєзнавця В. Пясецького, на деякий час була відновлена служба і в лютеранській кірсі [414, с. 227]. Частину своїх приміщень на вул. Караїмській, 20 євангелійська громада змушена була надати військовим [151, арк. 7 зв.]. У жовтні 1942 р. община нараховувала 121 віруючого [118, арк. 5].

Інтелігенція Луцька, намагаючись налагодити культурне життя в місті, відновила довоєнну «Просвіту». Пряме відношення до цього мала Волинська обласна управа. Доказом цього є рішення начальника її адміністративного відділу Є. Тиравського від 20 серпня 1941 р. про відмову в легалізації товариства «Жіноча служба України». Одночасно він запропонував його членам увійти окремою секцією до «Просвіти» при обласній управі [184, арк. 18]. Варто сказати, що рішення про створення «Жіночої служби України» було прийнято на зборах українок Луцька 13 серпня 1941 р. Головою організації було обрано Т. Редько, заступником – М. Єрмолаєву [184, арк. 15].

Волинська обласна управа, очевидно, прагнула створити централізовану мережу «Просвіт». Про це свідчить звернення «До всіх філій "Просвіти"» і сільських управ Луцької округи» від 25 серпня 1941 р. У ньому повідомлялося, що всі організаційні справи Луцької округи перебрала окружна управа

«Просвіти». Її офіс знаходився за адресою м. Луцьк, вул. Є. Коновальця, 91 (колишня Ягелонська) [184, арк. 47].

Розвитку «Просвіти» та інших українських об'єднань перешкодили постанови окупаційної влади. У грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких українських товариств та організацій. У зв'язку з цим «Просвіта» на деякий час припинила свою діяльність. Однак у квітні 1942 р. з дозволу гебітскомісара «Просвіта» знову відкрилася при Українському допомоговому комітеті в Луцьку [37, с. 2].

За розпорядженням гебітскомісара від 15 вересня 1942 р. «Просвіта» вийшла зі складу допомогового комітету і стала самостійною організацією [39, с. 4]. Відтепер каса товариства мала сплачувати місячний соціальний податок із своїх працівників [187, арк. 23]. Варто зазначити, що в жовтні 1942 р. у «Просвіті» працювало семеро осіб. Серед них: А. Кабайда (нараховано 700 крб заробітної плати), І. Хлопецький (700 крб), О. Надводна (443,37 крб), З. Бездітна (416,65 крб), Н. Косяченко (400 крб), О. Харченко (400 крб) і Г. Рожкова (175 крб) [152, арк. 2]. Окрім членський внесків та пожертв меценатів, певні кошти товариству виділяла й міська управа. Наприклад, у грудні 1942 р. субвенція для «Просвіти» склала 5 тис. крб [170, арк. 2].

Про подальшу розбудову товариства розповідає газета «Український голос». У номері від 1 жовтня 1942 р. повідомлялося, що «Просвіта» приступила до організації власного хору [409, с. 4]. Вже 7 січня 1943 р. просвітянський хор колядував у міському театрі Луцька [285, с. 4]. Більше того, А. Дублянський у статті «З діяльності товариства "Просвіта" в Луцьку», яка була опублікована 4 грудня 1942 р., інформував, що найбільшим гуртком товариства є хоровий. Працювали також балетний гурток і малярська студія. Йшла підготовка до відкриття драматичної студії [233, с. 4], рішення про це було прийнято 6 грудня 1942 р. Директором гуртка обрали театрального діяча М. Орла [371, с. 4].

Активна діяльність «Просвіт», яка була спрямована на відродження української культури, не могла залишитися поза увагою німецької влади. У повідомленні командувача поліції безпеки та СД в Україні від 23 жовтня 1942 р.

про «Український рух опору» зазначалося: «Робляться спроби проникнення прибічників Бандери у культурні, наукові та інші неполітичні організації для спрямування їх діяльності в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню "Просвіта"» [282, с. 241]. Враховуючі ці обставини, а також посилення партизанського руху, німецька окупаційна влада почала вводити різного роду заборони та обмеження. Голова окружної «Просвіти» в Луцьку В. Тучак 23 березня 1943 р. інформував про заборону підготовки і проведення усіх імпрез у селах Луцької округи, де організовані читальні «Просвіти». Ця заборона мала діяти до часу її відкликання [406, с. 4].

Окупаційний режим зобов'язував публічно висловлювати підтримку існуючим порядкам. Так, 25 березня 1943 р. Український допомогівий комітет Луцька та окружна «Просвіта» зверталися до українського громадянства не піддаватися на антинімецькі заклики українських націоналістів і більшовицькі провокації [189, арк. 4]. У залі окружного товариства «Просвіта» 2 квітня 1943 р. пройшли збори представників влади, духовенства, інтелігенції і голів читалень «Просвіт», де також лунали заклики підтримувати «Великонімецьчину» [255, с. 3]. Чим у скрутнішій ситуації опинялася німецька армія і чим більше проявляли свою активність партизани, тим більше окупаційна влада посилювала свій тиск.

Про останні місяці діяльності луцької «Просвіти» відомо поки що дуже мало. Можна припустити, що хтось із членів товариства опинився серед 160 представників української інтелігенції, які були арештовані в Луцьку у ніч з 15 на 16 липня 1943 р. [287, с. 375]. Резонансним злочином для всього міста стало вбивство подружжя Редьків 12 липня 1943 р. у їхньому будинку на Красному. Вони були авторитетними педагогами і громадськими діячами. Чоловік – Олексій Редько від 1913 р. очолював народну школу на Красному. Його дружина Текля в останній період брала активну участь у роботі жіночої секції Українського допомогівого комітету [24, с. 4]. Таким чином, відкрита проукраїнська позиція і громадська діяльність інколи могли загрожували смертельною небезпекою.

У культурному житті міста вагому роль відігравала активна діяльність Волинського українського театру. Не в останню чергу цьому сприяла хороша довоєнна матеріальна база. За словами В. Гінди, сценічне мистецтво, кінематограф і музеї мали забезпечувати дозвілля німецьких вояків і виконували функцію психологічного розвантаження. Окрім того, вони зобов'язувалися поширювати антирадянську та пронімецьку пропаганду серед українського населення [85, с. 703].

У перші дні війни приміщення театру пошкодили німецькі бомби. Осколки пробити дах, обсипалась штукатурка. Проте значних руйнувань не було. Певної шкоди приміщенню, очевидно, завдала і німецька армія, яка на початку тут утримувала своїх коней. Приміщення потребувало капітального ремонту, його проводили адміністратор театру М. Лісовик, М. Орел і комендант будинку А. Козак [111, арк. 21; 142, арк. 30 зв.]. З огляду на те, що 27 липня 1941 р. мала пройти урочиста академія за участю німецької влади, голова обласної управи А. Марченко звертався до міської управи із проханням надати М. Орлу потрібних фахівців і необхідні матеріали. Він просив дозволу на перевезення до театру необхідного майна з колишнього кінотеатру «Комсомолец» [143, арк. 31]. Міська управа всіляко сприяла у цьому і надала єврейських робітників. Масштабні ремонтні роботи проводились як всередині приміщення, так і на зовні, а також на підвір'ї. Вони тривали з 7 липня по 1 вересня 1941 р. [111, арк. 21].

За словами солістки балету Н. Солошенко-Тиравської, Волинський театр у роки окупації досяг небувалих вершин і вважався одним із найкращих у Західній Україні. Перейнявши приміщення колишнього польського театру, включно з великими костюмерним, бутафорним, живописно-декораційним та іншими цехами, театр своєю майстерністю і професійністю незмінно захоплював глядачів – усі постановки проходили з аншлагом [440, с. 135]. Як було сказано, театральне мистецтво підтримувала і німецька влада. Зокрема, 24 листопада 1942 р. було видане «Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4» де повідомлялося про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додатковий продовольчий пайок у розмірах, встановлених для військовослужбовців вермахту.

Продовольство мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року [85, с. 703]. За словами Н. Солошенко-Тиравської, німці запобігали примусовому вивезенню театральної молоді на роботу до Німеччини [440, с. 136].

Про роботу луцького театру за перший рік окупації розповідає його звіт. Згідно з документом, ремонт глядацької зали тривав два місяці, було упорядковано гардероб, зведено декорації і реквізити. Приміщення було занедбаним і знищеним війною. Від початку труппа складалася лише з 12 осіб, через що був поширений заклик до молоді зголошуватись до роботи в театрі. Перший концерт з «Вечорницями» Ніщинського відбувся 6 вересня 1941 р. За рік театр поставив 23 п'єси: «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «Невольник», «Мартин Боруля», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка», «Запорожець за Дунаєм» та інші. Всього відбулося 163 вистави, які відвідало близько 70 тис. осіб [419, с. 4].

Громада міста мала власне бачення того, яким має бути новий театр. Зокрема, С. Говдій у газеті «Український голос» від 23 жовтня 1941 р. виступив із закликом популяризувати українське театральне мистецтво і відроджувати його від московської цензури. С. Говдій пропонував ставити такі п'єси, як «Безталанна», «Мартин Боруля», «Дай серцю волю – заведе в неволю», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» [88, с. 2]. Варто зауважити, що репертуар вистав погоджувався з німецькою владою. Так, 17 червня 1942 р. гебітскомісар затвердив ряд українських п'єс для постановки. Серед них: «Перехитрили», «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «На перші гулі», «У різдвяну ніч», «Вечорниці», «Хмара», «Невольник», «Мартин Боруля», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Безталанна», «Запорожець за Дунаєм», «Циганка Аза», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка» [83, с. 4]. Вказаний перелік підтверджує слова Н. Солошенко-Тиравської про те, що в репертуар театру входили твори корифеїв української драматургії, які в умовах окупації стали засобом піднесення національної свідомості. Посилена увага приділялась

фольклору та етнографії – всьому, що пов'язане з високою мораллю людини та визвольною боротьбою українського народу.

Деякий час директором театру був М. Певний, згодом його замінив колишній диригент гімназійного хору О. Колесниченко [440, с. 135]. Його заступником був Куліш [108, арк. 119]. Стан фінансових справ театру відображає запланований бюджет на 1942 р. У ньому було передбачено 8390 крб прибутків і 6971 видатків. Передбачалось, що театр буде ставити 13 вистав на місяць. Заробітна плата штатних працівників була запланована в наступному розмірі: адміністратора М. Лісовика – 65 марок у місяць, сторожа – 20, паляча – 25 марок [134, арк. 1–2]. У той час, за словами Н. Солошенко-Тиравської, колектив акторів працював як товариство на паях. Прибутки розподілялися згідно з визначеними вкладками. Здебільшого це була градація від 6 до 10 марок. Театр користувався великою популярністю також серед мешканців навколишніх сіл. Черги за квитками були дуже довгі і не завжди всі бажаючі могли їх купити [440, с. 136–137]. З огляду на це можна сказати, що театр мав хороші прибутки, а відтак була можливість надавати допомогу потребуючим. Наприклад, 27 грудня 1941 р. йшла п'єса «Мартин Боруля» – І. Тобілевича, зібрані кошти призначалися полоненим українцям луцького табору [386, с. 6].

Волинський театр гастролював далеко за межами міста і водночас приймав інші творчі колективи. У травні 1942 р. у Луцьку гастролював німецький театр. Його трупа поставила декілька вистав, показовою була ревія «Коли приходить весна» [82, с. 4]. У період з 1 по 3 липня 1942 р. у залі міського театру мала виступати капела бандуристів ім. Т. Шевченка з Києва [28, с. 4]. Пізніше 16 і 17 липня 1942 р. відбулися виступи солістів Київської опери та консерваторії. Серед них були Р. Лисенко – внучка М. Лисенка, Филімонов – професор Київської консерваторії – бас, Шереметинська, Пономарьов, концертмейстер – В. Вишневський [29, с. 4]. Восени 1942 р. група артистів Волинського театру відбувала тижневі гастролі у Рівному [81, с. 4].

У липні 1943 р. Волинський театр побував на гастролях у Ковелі. Актори виступали у кінотеатрі «Метрополь». Для військових і цивільних поставили ревію

«Карнавал», опери «Наталка Полтавка» і «Запорожець за Дунаєм» [79, с. 4]. Більше того, 17 серпня 1943 р. група артистів українських театрів Волині й Поділля виїхала на гастролі до Німеччини. До складу цієї групи делегували своїх артистів театри Луцька, Шепетівки, Проскурова й Бреста [80, с. 4].

Театр мав зв'язок із українським підпіллям. За свідченням Н. Солошенко-Тиравської, на початку 1942 р. відбулася зустріч молодих театральних працівників – випускників гімназії ім. Лесі Українки із директором рівненського видавництва «Волинь» С. Скрипником. Він закликав піднімати дух волинян у боротьбі з окупантом [440, с. 135]. Як повідомляє газета «Волинь» за 26 березня 1942 р., останній пожертвував на потреби театру 1 тис. крб [397, с. 4]. За словами Солошенко-Тиравської, під сценою самого театру знаходили пристанище вояки УПА. Цьому сприяв В. Тиравський, який через свого батька посадника Луцька Є. Тиравського підтримував контакт з повстанцями і допомагав їм. Власне, через це останній був заарештований німцями і шість місяців пробув у рівненській в'язниці [440, с. 137]. Відомо також, що працівник театру Ю. Миць («Скорупський») був наближеною особою до Н. Хасевича [5, с. 472].

Свого роду конкуренцію театру створював кінотеатр «Глорія Паласт». Він належав товариству «Українфільм», філіал якого розташовувався в Луцьку на вул. Північній, 20 [197, арк. 12]. Кіно також проходило цензуру окупаційної влади. Суворому контролю підлягав облік квитків [197, арк. 2], фільми обов'язково мали супроводжуватися детальними вихідними даними [198, арк. 55]. З 16 липня 1943 р. вартість квитка в кіно була дещо зменшена: від 35 до 30 пфенінгів, від 45 до 40 пфенінгів. Разом із тим збільшувалась ціна на квитки, які раніше коштували понад 65 пфенінгів [198, арк. 77]. Про показ нових фільмів постійно інформувала газета «Український голос». Серед кінокартин фігурують наступні назви: «Я обвинувачую» за мотивами роману Г. Унгера «Покликання та сумління», комедії «Парубоцький рай» [460, с. 4] і «Моя дочка живе у Відні» [286, с. 4], «Золоте місто», з Христиною Зедербаум і Паулем Клінгером у головних ролях [459, с. 4]. У п'ятницю 23 липня 1943 р. у «Глорії Паласт» мали показувати

прем'єру для Волині і Поділля – фільм «Індійська гробниця». Головна роль у ньому виконувала танцюристка Ля Яна [461, с. 4].

Кіно і театр працювали аж до приходу Червоної армії. Так, газета «Український голос» від 1 січня 1944 р. інформувала, що Волинський театр в Луцьку і кінотеатр «Глорія Паласт» продовжують працювати [446, с. 8]. Із 7 по 12 січня 1944 р. мав проходити показ фільму Ля Габенера [462, с. 8]. Як стверджує Н. Солошенко-Тиравська, напередодні приходу Червоної армії працівникам театру запропонували роботу в Берліні у європейському театральному товаристві «Вінета». Більша частина театального колективу таки наважилася на виїзд і покинула Луцьк [440, с. 137–138].

За оцінками мистецтвознавців, під час німецької окупації українські театри змогли підняти власну діяльність до рівня могутнього фактора патріотизму, націотворення і духовного захисту народу. На думку І. Дзюби, театр «вибухнув» саме в роки війни, але не був прислужником окупантів, а, навпаки, уособлював культурні поривання українського народу [479, с. 68].

Окрім «Просвіти», театру і кіно, лучани відвідували Волинський краєзнавчий музей, який розташовувався на вул. Сенкевича, 31 [212, арк. 1]. Через швидке просування вермахту радянська влада залишила його напризволяще, незважаючи на те, що існував реєстр експонатів, які підлягала першочерговій евакуації [227, с. 16]. Про початок окупації розповідають спогади наукового співробітника музею А. Дублянського. Уже після того, як німецька армія увійшла в Луцьк, він вирішив перевірити становище музею. А. Дублянський побачив німецьких вояків та розбиту вітрину з нумізматикою, в якій зникло декілька золотих візантійських монет. Щоб зберегти експонати, двері музею він обв'язав шнурком, який прикріпив сургучем із печаткою XVIII ст. На ній був зображений герб німецького аналогу. Вояки вермахту, які приходили згодом, не наважувались зірвати печатку, хоча й запитували у А. Дублянського, хто її почепив. Останній відповідав, що це зробили німецькі урядовці. У такий спосіб вдалося зберегти експозицію до відновлення роботи музею. За словами того ж А. Дублянського, він був запрошений на посаду заступника керівника відділу позашкільної освіти

обласної управи, організованої представниками ОУН. Саме за його рекомендацією на місце директора музею призначили В. Чубинського, який був родичем автора українського гімну [212, арк. 10; 420, с. 424].

Офіційне відкриття музею відбулося 2 листопада 1941 р. Після перейменування вулиць він отримав нову адресу – вул. Лесі Українки, 31. На відкритті були присутні представники німецької влади і місцевої громади. Про це повідомляла місцева преса. У статті йшла мова про те, що музей має багату археологічну, мистецьку та нумізматичну колекції, однак мале приміщення не дозволяло все це експонувати. Редакція газети закликала підтримати музей коштами і дарувати експонати [32, с. 6].

Заклики підтримати музей не залишились поза увагою громадськості. У випуску місцевої газети за 27 листопада директор В. Чубинський оголошував подяку шкільному інспектору Вишневському «за батьківську опіку і величезні старання, завдяки яким музей утримується до цього часу». Дирекція висловлювала подяку і всім жертводавцям музею, а саме: електростанції в Луцьку – пану Суходольському; знайомим пана Бількевича; учителям і службовцям української гімназії в Луцьку та її директору Манулякові; учителям і службовцям вчительської семінарії в Луцьку та її директору Покальчукові; союзу кооперативів Павловського; сільськогосподарському банку в Луцьку і його директору Филиповичеві; «Маслосоюзу» і його директору Наїдкові [477, с. 6]. Музеєм також опікувався посадник Луцька, свою підтримку надавав Український допомогивий комітет [398, с. 6].

У черговий раз озвучив проблеми музею вже згаданий А. Дублянський. У статті «Волинський музей в Луцьку» автор звернувся до управи, щоб та надала більше приміщення. Він закликав громаду відвідувати музей та складати пожертви на його утримання. Окрім того, А. Дублянський розповідав про найцікавіші експонати із музейного зібрання. Серед них – дно глиняної посудини X–XI ст. із зображенням тризуба, західноєвропейські стародруки кінця XV ст., гобелени XVI–XVIII ст., 4 листи Лесі Українки та 2 зошити із українськими народними піснями, які записала поетеса разом зі своєю сестрою Ольгою. Автор

також акцентував увагу на тому, що музей мав декілька папок із актами Української військової ради в Острозі 1917–1918 рр. Ці документи впродовж 1939–1941 рр. переховував один із співробітників, завдяки якому вони й були врятовані [232, с. 4].

Врешті-решт 1 вересня 1942 р. міська управа Луцька взяла музей на свій баланс. До цього часу, ймовірно, він належав до компетенції Волинської обласної управи. Музей щоденно працював з 10 до 15 год., а в неділю і свята відвідувачі могли оглянути експозицію від 12 до 15 год. [329, с. 4]. За період з 1 вересня 1942 р. по 31 січня 1943 р. експозицію відвідало 1830 осіб, найбільше людей – 480, прийшло у грудні 1942 р. Відділ археології поповнився гіпсовими скульптурами мамонта, горили, бронтозавра та інших тварин, автором яких був директор В. Чубинський [73, с. 4]. У січні 1943 р. штат музею складався лише із 3 працівників – директора, секретаря і сторожа. Підтвердженням цього є відомість на заробітну плату. Місячний оклад директора В. Чубинського складав 750 крб, секретарки М. Хорошилової – 400 крб, а сторожа Б. Леха – 280 крб [138, арк. 7].

Окремо варто зупинитися на проблемі втрат, які поніс музей за роки війни. Відомо, що першим післявоєнним директором став Т. Засядчук. Офіційно він прийняв музей 30 травня 1944 р. [213, арк. 6]. Після проведеної звірки було з'ясовано, що відділи музею втратили наступну кількість експонатів: археологічний – 1776 (1386 – епохи неоліту, 34 – бронзи, 24 – Лужицької культури, 332 – слов'ян X–XII ст.), історичний – 607 (рицарських приборів – 11, прикрас XV–XVII ст. – 11, металевого і фарфорового посуду – 342, тканин XVIII–XIX ст. – 18, кахлів XV–XX ст. – 177, медалей XVIII–XX ст. – 49), етнографічний – 807 [213, арк. 4]. Із 1209 монет, які нараховувались до війни, було втрачено 831. Перший реєстр мистецького відділу 18–20 липня 1944 р. зафіксував відсутність 73 експонатів, у тому числі творів станкового живопису, акварелей, малюнків, літографій, гравюр, різьблень на кістці й дереві, килимів-гобеленів, старовинних риз, ікон, кількох фоторепродукцій. У пізнішому акті за 25 липня йшла мова вже про 58 одиниць. Загальна сума збитків лише цього відділу склала 62 млн. 454 тис. крб. Опрацювавши акти реєстрації втрат, С. Кот і О. Ошуркевич підрахували, що

в період німецької окупації з Волинського краєзнавчого музею зникло 4094 експонати. При цьому вони беруть до уваги не 58, а 73 експонати мистецького відділу. О. Ошуркевич і С. Кот піддають критиці суму втрат у 62 млн 454 тис. крб. Вони стверджують, що оцінка багатьох експонатів не відповідала їх реальній вартості, була проведена некваліфіковано і без необхідної експертизи. Разом із тим чимало музейних пам'яток лишилося на своїх місцях збереження та безпосередньо в експозиції. Вилучення культурних цінностей із Волинського краєзнавчого музею мало вибіркового характеру [227, с. 24–25]. На жаль, поки що достеменно не відомо, хто саме і куди здійснював вивезення експонатів. Тому питання втрат продовжує зберігати свою актуальність так само, як і можливість подальшого пошуку та повернення назад в Україну історичних та культурних пам'яток Волинського краєзнавчого музею.

Культурне життя міста не можна охарактеризувати без закладів освіти, які функціонували у роки окупації. У зв'язку з бойовими діями та зміною влади, навчальний рік у Луцьку почався значно пізніше, ніж зазвичай. У наслідок німецьких бомбардувань та військових дій будівлі освітніх закладів зазнали пошкоджень. Так, 5 листопада 1941 р. технічний відділ міської управи звітував про ремонт 6 шкіл і української гімназії [260, с. 4]. Наступного дня посадник М. Єрмолаєв розпорядився негайно закрити усі вікна в школах, бо діти навчалися у класах без шибок [102, арк. 38].

Справу організації шкільництва взяла на себе Волинська обласна управа, яка 25–27 серпня 1941 р. провела з'їзд учителів колишнього Луцького повіту. Його метою став інструктаж про виховний напрям, організацію шкіл, навчального процесу і початок навчання. З'їзд проходив у приміщенні чеської школи на вул. Пілсудського, 23 [201, арк. 3]. Запис до українських початкових шкіл дітей, окрім євреїв, почався лише 1 жовтня 1941 р. Місто поділялося на шість районів, за кожним із яких закріплювалась певна школа. Останні мали наступне розташування: школа № 1 – вул. Шевченка, 12, школа № 2 – вул. Панська, 15, школа № 3 – вул. Замкова, 9, школа № 4 – вул. Спокійна, 10, школа № 5 – вул. Банкова, 5, школа № 6 – вул. Дубенська, 62 [44].

З дозволу гебітскомісара від 6 жовтня 1941 р. розпочинався запис дітей до початкової школи № 7 з польською мовою навчання на вул. Театральній, 14; початкової школи № 8 з чеською мовою навчання на вул. Північній (приміщення чеської школи); початкової школи № 9 з російською мовою навчання – тимчасово на вул. Північній в чеській школі. За запис батькам потрібно було сплатити 1 марку, а також подати метрику, свідоцтво про освіту і щеплення від віспи [106, арк. 42].

Усі школи були взяті на баланс міською управою. Їхній штат переважно складався із директора, восьми вчителів і двох сторожів. Було встановлено і рівень посадових окладів. Зарплатня директора складала 60 марок, вчителя – 45, сторожа – 20 марок [102, арк. 48–49]. У роки окупації була запроваджена і система надбавок: за стаж, вищу освіту, керівництво класом, завідування бібліотекою або кабінетом, додаткові уроки, участь у педагогічній раді. Виплати коливалися у межах 25–150 крб [266, с. 155].

Від 30 серпня було оголошено запис до української гімназії в Луцьку (див. дод. П), яка розташувалась поблизу св. Троїцького собору. Бажаючі навчатись мали подати останнє шкільне свідоцтво (картку успішності) і документи про народження. До першого класу гімназії приймалися учні, які закінчили 4 класи початкової школи. Навчання було платним і мало тривати вісім років. Для немісцевих планувалося відкрити інтернат [106, арк. 191; 420, с. 429]. У жовтні директором гімназії призначили Р. Мануляка, який у перші місяці війни працював секретарем-перекладачем міської управи [142, арк. 16 зв.]. Останній закінчив Празький університет і викладав в Луцькій українській гімназії ще у міжвоєнний період [123, арк. 8 зв.].

Головна увага приділялася вивченню німецької мови. Їй відводилось 6 год. в тиждень. Другим предметом за обсягом годин була українська мова, на вивчення якої в молодших класах гімназії виділялось 5 год., у старших – 4 год. Серед інших предметів – були Закон Божий, латинська мова, історія, географія, алгебра, геометрія, природознавство, фізика з хімією, гімнастика, ручна праця, спів та ін. [202, арк. 5].

Гімназія перебувала у скрутному становищі. Її батьківський комітет звертався до посадника з проханням підтримати заклад. Висока плата за навчання не компенсувала видатки на паливо, скло, гарячі сніданки. Гімназія не отримувала субвенцій ні від влади, ні від місцевих адміністрацій [112, арк. 112].

Окрім шкіл і гімназії, в Луцьку було відкрито низку середніх спеціальних навчальних закладів. Так, 26 вересня 1941 р. з дозволу гебітскомісара відкрилась учительська семінарія, яка давала середню педагогічну освіту. На 1–4 курси приймалася молодь обох статей. Із заявою про вступ потрібно було подати метрику, свідоцтво про освіту, зобов'язання батьків або опікунів у тому, що вони покриватимуть кошти на утримання, та сплатити 3 марки. При семінарії діяв гуртожиток. Прийом документів здійснювався на вул. Плоцькій, 20 [106, арк. 31].

Посадник М. Єрмолаєв 3 жовтня 1941 р. повідомляв, що з дозволу гебітскомісара оголошено прийом на перший курс Луцької середньої сільськогосподарської школи. Вона складалася з агрономічного, садового і водно-меліораційного відділів. До школи приймалися дівчата і хлопці 15–18 років, які закінчили 4 класи польської гімназії або іншої школи. Вступні іспити з української мови, алгебри, геометрії і фізики мали відбутися 20–23 жовтня. Подача вступних документів коштувала 3 марки. Серед них мали бути автобіографія, свідоцтво про освіту, метрика про народження, медична довідка і 2 фотокартки. Навчання у школі було платним, планувалось відкриття гуртожитку. Прийом документів здійснювався у тимчасовій канцелярії на вул. Чеській [219, арк. 24].

Згодом школі надали приміщення Луцького учительського інституту. Поруч була розташовано дослідна сільськогосподарська станція «Біваки», яка мала стати базою для практичних занять. Місячна плата за навчання складала 60 крб. Бідні учні користувалися знижками і стипендіями. Випускникам школи надавалось право вступу до вищих сільськогосподарських та лісових шкіл, політехнічних і фізико-математичних факультетів університетів [317, с. 2].

У зв'язку з браком медичних працівників українська допоміжна адміністрація вживала ряд заходів для підготовки нових кадрів. Так, 11 листопада

1941 р. міська управа прийняла до своїх аптек 9 учнів-практикантів: 5 українців, 3 поляків і 1 росіянку. Двом із них дала повну стипендію по 150 крб на місяць, чотирьом – по 75 крб. Відділ здоров'я міської управи забезпечив практику зубним технікам і допомагав бажаючим отримати цю професію [330, с. 6]. У листопаді 1941 р. з дозволу гебітскомісара відкрились шестимісячні курси жіночого крою, шиття та моделювання. Оплата за навчання складала 30 крб на місяць. До школи приймалися дівчата-християнки, які закінчили 4 класи народної школи [295, с. 6].

Незважаючи на те, що освітні заклади відновили свою роботу і навчальний рік почався відносно нещодавно, за наказом гебітскомісара від 1 грудня 1941 р. усі школи Луцька закривались [141, арк. 45]. Відповідно до наказу А. Розенберга від 12 грудня 1941 р., всі класи вище четвертого також скасовувались. Як зауважує нідерландський історик К. Беркгоф, цей наказ був виконаний, однак деякі гебітскомісари його проігнорували [15, с. 199]. Дотримуючись центральних постанов, шкільний інспектор Луцької округи В. Вишневський ще 25 листопада 1941 р. повідомляв посаднику, що в місті та районах будуть утворені фахові ремісничі школи [141, арк. 47]. Про це М. Федорчук зробив наступний запис у своєму щоденнику: «31 грудня всі абсолютно школи були закриті. Вчителям запропоновано через уряд праці зайнятися більш корисними ділами, як то: малярство, столярство, швейна справа... Батьки, чиї діти вчилися в Луцьку, сильно страпилися, а навіть невідомо, чи наступного року школи будуть відкриті» [97, с. 115].

Однією з вагомих причин закриття шкіл став брак опалювальних матеріалів. Зокрема, директор школи № 2 Луцька повідомляв, що навчання почалось 4 жовтня, проте заклад не мав жодного палива на холодні дні [126, арк. 4]. Ця проблема не виникала штучно. Оскільки міська управа також говорила про нестачу дров, у зв'язку з чим зверталась до гебітскомісара про видачу їй палива у першу чергу [126, арк. 11].

Навесні 1942 р. навчання відновилося. Начальник шкільного відділу Луцької округи В. Вишневський за дорученням гебітскомісара наказував відкрити початкові школи о 8 год. 2 березня. Про відновлення навчання у середніх школах

мало бути спеціальне розпорядження [38, с. 8]. Газета «Український голос» за 5 березня 1942 р. інформувала про початок навчання у понад 300 вищих і початкових школах Луцької округи. У самому ж місті на той час працювало 6 українських шкіл, одна польська і одна чотирикласна російська – як філія української школи № 4 [352, с. 6].

У березні 1942 р. чиновники цивільної влади провели шкільну реформу, що фактично завершила руйнацію радянської системи освіти. Вона передбачала ліквідацію семирічної школи з утворенням замість неї народних, неповно-середніх фахових шкіл і гімназій. Основою стала народна чотирирічна школа. Вона, на зразок німецьких шкіл, поділялася на народні школи з чотирирічним і вищі народні школи з трирічним терміном навчання [368, с. 147].

Не дивлячись на політику обмежень, окупаційна влада дозволяла відкриття нових професійних курсів і в новому році. Наприклад, 12 січня 1942 р. після молебню, який відправив С. Грушко, відбулося урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок. Разом з представниками влади були присутні лікарі викладачі: Білобран, Бонякевич, Дреновський, Залеський, Ясінський і близько 50 курсанток [33, с. 6]. Навчання закінчилось 9 травня 1942 р., відповідне свідоцтво отримала 51 учениця [244, с. 6].

У лютому 1942 р., в місцевій газеті, була опублікована стаття про роботу шкільного інспекторату Луцька. На той час у місті діяли наступні курси: німецької мови – 12 груп, де нараховувався 341 слухач; дольчметерів – 35 осіб, переважно учнів старших класів гімназії; німецької етнографії – 30 осіб; кравецтва і трикотарства – 104 особи. На останніх курсах, крім фахових предметів, слухачі вивчали українську і німецьку мови, історію України, гігієну. До важливих курсів відносили уроки писання на машинці (німецькою і українською мовами), який відвідувало 75 осіб, та згаданий курс медичних сестер і акушерок із 75 слухачками. У статті повідомлялося, що перед початком навчання 20–28 лютого у різних районах Луцької округи мають пройти вчительські конференції [405, с. 4].

Товариство «Просвіта» на підставі дозволу Біржі праці в Луцьку відкрило при Українському допомоговому комітеті одномісячні курси провідниць дитячих садків. На них приймали дівчат з освітою 7 класів. Навчання почалося 26 травня 1942 р. [296, с. 4], а завершилось 1 липня. Відповідні дипломи отримало 30 осіб. Курсами керувала професор Є. Федоренко [245, с. 4]. Лише обмежена кількість дітей мала змогу пройти дошкільну підготовку у дитячому садку Луцька, який розташовувався на вул. Північній, 17 [222, с. 4].

З дозволу гебітскомісара 1 червня 1942 р. в Луцьку було відкрито середню музичну школу і курси диригентів хорів при ній. Навчання в школі мало тривати 2 роки, а на курсах – 3 місяці. Воно було платним: місячно 100 крб у школі і 400 крб за курси. Окрім того, потрібно було дати ще 30 крб за вступну заяву [31, с. 4]. Окрім власних коштів, школа отримувала субсидії з боку міської управи і Українського допомогового комітету. Вона розташовувалась на вул. Тобілевича і восени 1942 р. складалася з 4 класів: вокального – керівники професор К. Маканін і В. Волосевич, роялю – керівник Бачинська, скрипки – Добровольський і бандури – Г. Білогуб. Найчисленнішим був вокальний клас – нараховував 35 учнів, у класі бандури навчалось 18 осіб [334, с. 4].

У зв'язку з тим, що навчальний рік у школах почався набагато пізніше, ніж зазвичай, навчання тривало і влітку. За розпорядженням гебітскомісара воно завершилося лише 15 липня 1942 р. Від 27 липня шкільний відділ відкривав шеститижневі курси для вчителів, які не мали завершеної освіти [246, с. 4]. Вони закінчились 7 вересня, навчання пройшли 106 вчителів і 23 кандидати. Курсанти – переважно молодь – здобували теоретичні і практичні знання [258, с. 3].

10–11 вересня 1942 р. у Луцьку відбувся з'їзд окружних шкільних інспекторів округу «Волинь-Поділля», де було обговорено програму навчання 1–4 і 5–7 класів, проблеми учительських ставок і навчальних підручників. У випадку відсутності останніх рекомендувалось використовувати українські дитячі часописи, які розподіляли між окремими округами [262, с. 4]. У кращому випадку довоєнні підручники дозволялося використовувати за умови видалення з текстів

радянської пропаганди. Зрозуміло, що вказані обставини деструктивно позначались на освітньому процесі [368, с. 145].

Згідно з розпорядженням німецької влади, новий 1942/43 шкільний рік починався 14 вересня. Від генерального комісара в Луцьку школи одержали нові плани навчальних годин для 1–4 класів. Для старших класів плани ще очікувалися. Навчання мало відбуватися українською мовою. В Луцькій окрузі нараховувалося понад 320 шкіл [404, с. 4].

Джерела переконливо свідчать про те, що у роки нацистської окупації українці мали більше прав на будівництво освітнього процесу порівняно з представниками інших національностей. За окремим винятком, усі навчальні заклади були українськими, попри домінуючу більшість поляків у місті. Очевидно, з метою загострення міжетнічних відносин, німецька влада вдалася до більш радикальних заходів. Так, газета «Український голос» від 7 травня 1942 р. інформувала, що на підставі розпорядження гебітскомісара в Луцьку та окрузі припинено навчання польською мовою у всіх початкових школах і на курсах. Подальше навчання мало проводитись лише українською мовою [407, с. 5].

Даючи дозвіл на відкриття професійних шкіл і короткотермінових курсів, німецька влада прагнула у першу чергу забезпечити фаховими робітниками господарство, яке стало об'єктом її експлуатації. Із кожним погіршенням ситуації на фронті економічний визиск матеріальних і трудових ресурсів ставав дедалі сильнішим. Зокрема, 22 жовтня 1942 р. райхскомісар Е. Кох заборонив навчання всім, кому більше 15 років. По суті, це означало закриття усіх професійних шкіл і вищих навчальних закладів [368, с. 149].

Рішенням окружного комісара від 25 серпня 1943 р. новий навчальний рік розпочинався вже традиційно 1 вересня. Від інспекторів шкіл вимагалось 15 числа кожного місяця подавати звіт про кількість учнів і вчителів, вказувати їхню національність, давати характеристику батькам і тому подібне. Гебітскомісар вимагав стежити за відвідуванням занять, гігієною учнів в класах. Кожний вчитель зобов'язувався належним чином готуватися до уроків, оскільки минулорічні інспекції виявили у деяких школах незадовільні наслідки навчання і

велику кількість другорічних дітей [173, арк. 3]. Однак на завершення цього навчального року рішення німецької влади вже не впливали, оскільки 5 лютого 1944 р. місто взяла під свій контроль Червона армія [268, с. 135].

Нацистська політика виключала культурне будівництво на східних окупованих територіях. Рівень освіти населення мав бути таким, щоб задовольняти тільки елементарні потреби робітника, який працюватиме на потреби Німеччини. Дозволивши відкриття церков і мережі «Просвіт», німецька влада намагалася показати свої кращі сторони у порівнянні із більшовицьким режимом. Насправді ж нацистська адміністрація видавала лише фіктивні дозволи на культурне будівництво. У своїй роботі громадські інституції зіштовхувалися із тотальним контролем, обмеженнями і багатьма заборонами. Окрім того, німецька влада робила ставку на соціальні та міжетнічні суперечності, які були в тодішньому суспільстві.

Українська допоміжна адміністрація Луцька і громада міста, попри наявну ситуацію, знаходили механізм вирішення багатьох проблем. Після впровадження заборон в освіті відкрились численні професійні курси, де викладали не тільки спеціалізовані предмети, даючи учням набагато ширші знання. У сфері культури вдалось не лише відродити попередні традиції, але й досягти нових звершень. У місті було декілька церков, працював театр, кіно, музей. Попри обмежені права, Український допоміжний комітет і «Просвіта» влаштовували різноманітні заходи, які підтримували рівень культурного життя в місті. Лучани долучались до такого роду акцій, що свідчить про певний рівень національної свідомості міського соціуму.

3.3. Повсякдення лучан в умовах окупації

Характеризуючи повсякдення лучан в умовах нацистської окупації, насамперед варто звернути увагу на часті зміни органів влади і більше того державного устрою. У 1939 р. перестає існувати Польська держава – Волинь входить до складу радянської України. Відбувається процес так званої «радянзації». Менше ніж за два роки приходить кардинально нова німецька

влада, яка визнала більшовизм своїм ідейним ворогом. В умовах збройних конфліктів і постійних змін далеко не в кращу сторону, налагодити життя було дуже проблематично.

Перед тим як зробити оцінку повсякдення часів окупації, варто охарактеризувати населення міста, його національний і соціальний склад, віковий ценз. Такий хід допоможе зрозуміти певні життєві орієнтири та цінності кожної із громад, які формували місто. У цьому нам сприятимуть матеріали періодичних переписів. Як вже зазначалося, на початку жовтня 1941 р. у Луцьку проживало 37144 особи (див. дод. Е), з них 17 052 євреї, 11 128 поляків, 6313 українців, 1823 росіян і 828 представників інших національностей [117, арк. 69].

У лютому 1942 р. пройшла реєстрація жителів Луцька віком від 14 до 60 років з метою притягнення до трудової повинності. Перепис охопив 11 090 осіб, з яких працездатними виявилось 9386 чоловік, безробітних працездатних – 1626, тимчасово хворих – 1035, інвалідів – 669 [113, арк. 70]. У результаті перепису 24 жовтня 1942 р. було підраховано, що в Луцьку проживало 16 тис. жителів, з них за національністю: 8705 поляків, 5510 українців, 1039 росіян, 453 чехи, 169 білорусів, 73 німці і 52 представники інших національностей. Абсолютна більшість жителів – 12 396 – мала вік до 45 років. За віросповіданням лучани поділялись на: римо-католиків – 9009 чоловік, православних – 6565, греко-католиків – 230, протестантів – 121, представників інших релігій – 76. При цьому до перепису не потрапило понад 2 тис. осіб, які проживали в місті [118, арк. 5]. До цього переліку увійшли службовці, робітники державних установ, приватних підприємств, домогосподарки, непрацездатні і хворі [416, с. 8]. Таким чином, у роки німецької окупації в Луцьку найбільшу кількість населення становили євреї. Однак внаслідок Голокосту у місті залишилось дві найчисленніші громади – польська і українська. За віком це були молодь і представники середнього віку. Можна сказати, що кожен десятий був безробітним.

Від самого початку німецький окупаційний режим увів широку систему регламентацій і обмежень для простих громадян. Нова влада намагалася здійснювати тотальний контроль над усіма сферами повсякденного життя. Чи не в

першу чергу було обмежено пересування. Так, 2 липня 1941 р. польовий комендант Гойк заборонив рух цивільного населення з 21 год. вечора до 6 год. ранку [214, арк. 1]. Тривалість комендантського часу залежала від громадського порядку і пори року. Скажімо, з 8 травня 1942 р. дозволявся вільний рух містом з 6 до 22 год. [121, арк. 155]. Вже 27 червня 1942 р. гебітскомісар Лінднер інформував, що через постійні напади «бандитів і партизан» заборонялось перебувати за місцем огорожі власної садиби з 22 до 4 год. ранку [217, арк. 11]. З 16 жовтня 1942 р. комендантська година тривала з 21 год. до 5 год. ранку [77, с. 4; 217, арк. 12].

Окупаційна влада приділяла значну увагу регламентації правил дорожнього руху в місті. Окружний комісар Лінднер і посадник Луцька Є. Тиравський 18 вересня 1942 р. видали розпорядження, у якому забороняли вільно гнати худобу на дорогах, призначених для автомобільного руху. Вони мали бути прив'язані по правій стороні возів чи упряжок, щоб не створювати небезпеки для проїжджих машин. Випадки недотримання розпорядження каралися за державними приписами руху доріг [67]. Посадник Луцька Є. Тиравський також суворо заборонив переганяти худобу вул. Штабовою і вулицями, прилеглими до колишнього земського уряду [70], де розташовувався гебітскомісаріат. Ще одне оголошення про рух на дорогах було зроблене посадником Луцька П. Скоробогатовим 10 березня 1943 р. Згідно з розпорядженням гебітскомісара, усі вершники, підводи і стада худоби повинні були користуватися трактом з 1 травня до 31 жовтня. У випадку відсутності останнього рух міг здійснюватися лише поза брукованою шосею на небрукованій частині дороги (літній дорозі). Пішоходам і велосипедистам дозволялось використовувати літню дорогу також тоді, коли був тракт. Зазначені учасники дорожнього руху мали право користуватись мостами на прохідних і шосейних дорогах у тому випадку, коли тракти цих мостів не мали або ж не було можливості вбід перейти водойму. Переходити прохідні дороги дозволялось на перехрестях і при можливості найкоротшою дорогою. Цікаво також й те, що у самому Луцьку заборонявся круговий рух підводами по вул. Шевченка. Він міг відбуватися вул. Лесі Українки

та рівнобіжною, Новопроєктованою вулицею. Штраф за невиконання цього розпорядження сягав 1500 крб, міг також застосовуватись арешт або ж конфіскація підводи. Вказані заборони не поширювались на німецьких урядовців, підрозділи вермахту та інші союзні війська [68]. Таким чином ми бачимо, що окупаційна влада за рахунок лучан намагалася обмежити кількість учасників дорожнього руху. Право на використання хороших шляхів отримали виключно німці.

У зв'язку із воєнним станом були введені серйозні обмеження щодо використання світла у нічний час. Цілковитому затемненню підлягали усі будинки, площі, пристані, парки і дороги. Значні обмеження було уведено щодо освітлювальних приладів на транспортних засобах [47]. Проте 13 травня 1942 р. (див. дод. С) посадник Є. Тиравський скаржився, що не всі лучани дотримуються розпорядження про затемнення вікон у нічний час. Він попереджав, що порушники наказу будуть відключені від електрики і їхні дії розцінюватимуть як ворожі [46]. Однак, незважаючи на погрози, лучани порушували цю вимогу, про що свідчать такі ж попередження наступних посадників [425, с. 4].

Прагнучи створити для себе цілковиту безпеку, польовий комендант Луцька наказав до 8 серпня 1941 р. здати усю зброю, в тому числі мисливську, а також військову амуніцію [221, арк. 16 зв.]. У постанові посадника Є. Тиравського від 3 червня 1942 р. зверталася увага на те, що внаслідок військових дій на терені міста залишилися розкидані колеса і бочки. Вказані предмети наказувалось здати на подвір'я міської управи до 15 червня. Для заохочення лучан військова влада обіцяла винагороди: за цілу шину – 1 рейхсмарку, пошкоджену – 50 рейхспфенінгів; цілу бочку – 1 рейхсмарку, слабо ушкоджену – також 50 рейхспфенінгів. Водночас, якщо після 15 червня вказані предмети знаходили на тих чи інших об'єктах, то їхніх власників притягували до кримінально-адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану [54].

12 серпня 1941 р. було видано розпорядження про реєстрацію всіх жителів Луцька. Особи, які тимчасово перебували в місті, зобов'язувалися зареєструватися упродовж 3 днів. Стільки ж часу відводилось на оформлення

зміни місця проживання [219, арк. 32]. Можна сказати, що влада ставила за мету здійснювати контроль над кожною особою, яка перебувала в місті. Щоб досягти цього, використовувався механізм залякування і притаманні окупаційному режиму жорстокі покарання. У газеті «Український голос» за 29 січня 1942 р. було опубліковано оголошення, в якому застерігалось: хто даватиме їжу, житло і допомогу немісцевим особам без документів буде розстріляний. Якщо вина була доведена, але порушник не був затриманий, розстрілювались заручники. Карою розстрілу карались і ті, які донесли, але донос виявився брехнею [229, с. 8; 342, с. 73].

Тотальний контроль став перепоною для роботи громадських об'єднань. Так, 9 вересня 1941 р. було заборонено діяльність усіх товариств, аж до часу відкликання постанови. Всі існуючі організації політичного, господарського або церковного характеру потрібно було зареєструвати до 25 вересня 1941 р. [215, арк. 2]. Будь-які заходи дозволялось проводити тільки за рішенням гебітскомісара, якщо він за день до того затверджував сценарій дійства [359, с. 6].

Обмеження стосувались і зв'язку. Зокрема, 17 січня 1942 р. гебітскомісар Лінднер наказував зареєструвати всі телефонні апарати. У випадку, якщо комусь відомо, де знаходився телефон, потрібно було також повідомити [217, арк. 9]. Більше того 20 жовтня 1943 р. райхскомісар заборонив утримувати голубів. Птахів потрібно було позбутися до 1 грудня вказаного року [243, с. 4]. Натомість функціонував поштовий зв'язок. Він поширювався на ті території, де працював Німецький поштовий уряд України. Відправлення поштової картки коштувало 6 пфенінгів, листа до 20 г – 12, до 250 г – 24 пфенінги [179, арк. 67].

Реалізуючи мету експлуатації абсолютно усіх можливих ресурсів на окупованих територіях, німецька влада вдалась до всеосяжної люстрації майна. Так, до 15 вересня 1941 р. потрібно було зареєструвати для видачі нових номерних знаків усі автомобілі та мотоцикли [215, арк. 1], а до 16 жовтня (див. дод. М) – трактори і велосипеди [361, с. 6]. Невиконання таких розпоряджень тягло за собою відчутні покарання. Наприклад, відмова надати велосипед на вимогу влади каралася штрафом у 200 крб або 14 днями примусових

робіт у таборі [119, арк. 97]. Загалом в Луцьку станом на 20 жовтня 1941 р. було зареєстровано 51 одиницю тракторів, автомобілів і мотоциклів, 1077 велосипедів, з них 12 дитячих [117, арк. 85–85 зв.]. Окрім техніки, лучан зобов'язали реєструвати навіть домашніх улюбленців: собак і котів. Кожен з них отримував власний номер [116, арк. 23]. Собакам потрібно було чіпляти нашійник із чітким написом прізвища і адреси власника. Домашні улюбленці, які без догляду блукали містом, підлягали знищенню [143, арк. 251].

До переліку нововведень варто віднести спеціальні дозволи для ловлі риби у р. Стир. У червні 1943 р. було заборонено рибалити між мостами. Тому кожний із власників дозволу мусив прибути до рибної контори, щоб на його документі зазначили дозволені місця ловлі. За таке нововведення потрібно було сплатити 10 крб [119, арк. 121]. Монополією влади став навіть лід на р. Стир. Оскільки за розпорядженням посадника Є. Тиравського від 16 січня 1942 р. лід з р. Стир для домашнього вжитку дозволялось брати лише на відтинку між в'язницею і с. Підгайці. У випадку, якщо хтось брав в інших місцях, йому загрожував штраф 200 руб або примусові роботи до двох тижнів [121, арк. 143].

Окупаційна влада намагалась максимально використовувати лучан у якості безкоштовного трудового ресурсу. Відповідно до наказу А. Гітлера про управління східними територіями від 17 липня 1941 р., усі жителі новоприєднаних земель у віці від 16 до 45 років підлягали обов'язку праці в міру своїх можливостей [467, арк. 52]. За розпорядженням райхскомісара Е. Коха від 4 березня 1942 р., підприємства, установи і господарства при прийнятті на роботу працівників мали отримати дозвіл від Біржі праці [147, арк. 43]. На його вимогу кожний зобов'язувався прибути з усіма особистими документами. Невиконання наказу загрожувало покаранням [389, с. 6].

Відбувати трудову повинність доводилося не лише за місцем проживання, але й в Німеччині, транспортних полках «Штральо» і тому подібне. Щоб уникнути примусових робіт у Райху, лучани намагалися отримати довідку про непрацездатність. У своїх спогадах це підтверджує Н. Бондарук: «Прийшла до нас знайома жінка-полька, що працювала в німців кухаркою, і сказала: "Дівчата,

завтра вас будуть вивозити в Німеччину. Усе дольметчер-бюро". Я пішла додому, розказала мамі. Вона повела мене до лікарки, про яку знали, що вона буває на медоглядах тих, кого вивозять до Німеччини. Так і трапилося. За нами приїхав "ворон" (спеціальна машина) і забрав усіх. Повезли на приймальний пункт. Там ця медсестра написала мені якусь таку хворобу, з якою не брали до Німеччини. Мене відпустили» [411, с. 382].

Такі випадки були далеко не поодинокими, що призвело до відповідної реакції з боку німецької влади. Комісар Лінднер зауважував, що районні лікарі видали велику кількість довідок про непрацездатність без істотних на це причин. Він наказав, щоб у майбутньому такі документи видавав тільки окружний лікар. Районні лікарі мали право видавати такі довідки тільки у випадку короткострокового захворювання. Якщо хвороба тривала більше ніж тиждень, довідку потрібно було завірити в окружного лікаря. Комісар попереджав, що за дачу фіктивних довідок відповідальність буде нести лікар, а не робітник [105, арк. 25].

Щоб збільшити кількість бажаючих їхати на роботу до Німеччини, влада застосовувала різноманітні заходи. У своєму зверненні до генеральних комісарів від 27 лютого 1942 р. Е. Кох стверджував, що вербування на роботи проводиться легше, коли працівник знає, що його родина забезпечена. Тому із платні завербованого мала виплачувалась допомога його родині. Якщо він працював у транспортних полках «Штральо» або Райху – 130 крб, на сільськогосподарських роботах з правом купувати продукти на півдні – 100 крб [147, арк. 51]. З 1 жовтня 1943 р. виплати родинам остербайтерів зросли до 200 крб місячно, а в окремих випадках – до 250 крб [103, арк. 32]. За розпорядженням райхскомісара, з кінця листопада 1942 р. припинилася виплата допомоги родинам, члени яких працювали у «Штральо». За ними зберігалось право купувати продукти за урядовими цінами. Це не стосувалось сімей тих, які поїхали на роботу до Німеччини [160, арк. 30]. У 1943 р. норми видачі продуктів на тиждень для кожного з членів таких родин складали: 200 г м'яса, 2000 г хліба, 2500 г картоплі і 500 г нутрощів [103, арк. 23].

Зрозуміло, що за таких умов трудова мобілізація проходила дедалі складніше. У травні 1943 р. на одному із засідань генерал-комісар Шене повідомив про загострення ситуації у зв'язку з поширенням українського народного руху. Він також визнав, що вербування робітників до Німеччини проходило все складніше, набір проводився за допомогою сили. Комісар наказував відкласти поточні справи і у першу чергу зайнятись виконанням наказу фюрера по мобілізації трудових ресурсів. Він зауважував, що одна тисяча українців звільняє для вермахту 100 німецьких солдатів, а 12-річний хлопчик у якості резерву зможе вести підводу. Шене надавав гебітскомісарам повну свободу дій при наборі робітників і рекомендував оточувати села в ночі, щоб унеможливити втечу від вербувальної комісії [475, арк. 17].

Окрім обов'язку сплати податків і виконання трудової повинності, лучан примушували допомагати вермахту шляхом збору різноманітних речей. Для прикладу, 3 січня 1942 р. у міській управі Луцька пройшли збори представників підприємств, громадських установ і духовенства, де було прийнято рішення про збір теплого одягу для німецької армії. Кожному жертводавцю за одяг передбачалась відповідна оплата. Тому, хто надасть добре вбрання, планувалось збільшити норми харчування [252, с. 9]. Ініціативна група поставила перед собою навіть спеціальний план. Згідно з ним, на кожних 100 мешканців потрібно було зібрати наступні теплі речі: кожух або хутро; хутряну куртку, камізельку, шапку; 2 ватняні куртки; 2 ватняних штанів; 5 вовняних шаликів; 2 пари хутряних або фільмових чобіт; 5 пар рукавиць; покривала на санки та ін. [356, с. 10].

Збір проходив 4–9 січня 1942 р. При цьому місто поділили на 20 районів. У результаті було зібрано такі речі: кожухів та хутер – 221, хутряних курток – 146, хутряних камізельок – 114, валянок – 221, рукавиць – 733 пари, шаликів – 911, ватяних піджаків – 25, штанів – 116, хутряних шапок – 68, теплих шапок – 377, башликів – 9, вовняних светрів – 271, теплих сорочок – 368, теплих кальсонів – 268, вовняних шкарпеток – 124, теплих пальт – 4, шоломів – 109, навушників – 53, гетрів – 20, ватяних ковдр – 38 і т. д. Окрім цього, на окремий рахунок в банку було зібрано ще й 43 193 крб [254, с. 7]. Вказані факти говорять не тільки про

побори, які лягали на плечі лучан, але й опосередковано свідчать про неготовність німецької армії вести бойові дії в зимовий період на території СРСР.

Особливістю окупаційного періоду була низка проблем, які доводилось вирішувати лучанам. Передусім це стосувалось житла. У перші дні німецько-радянської війни місто зазнало авіаударів з повітря. Варто нагадати, що, відповідно до звіту начальника технічного відділу міської управи, було знищено близько 60 % будівель та об'єктів інфраструктури [117, арк. 29]. Брак житла став дуже відчутним. Окрім того, окупаційна влада могла забрати будинки, які були одними із кращих у місті. Скажімо, станом на 1943 р. садиба лікаря Липинського на вул. Лесі Українки, 35 була зайнята німецьким генералом. Окупаційні інституції брали у своє користування й городи. Так, генерал-комісаріат користувався 20 сотками землі на вул. Котляревського, фельдкомендатура – вулицях Лесі Українки і Театральній, гебітскмісаріат – вул. Лесі Українки і т. д. [107, арк. 137].

Розбирання будинків проводилось за кошти їхніх власників, вони повинні були отримати дозвіл від міської управи [106, арк. 8]. Утримувати власний будинок у належному стані зобов'язувався кожний. Так, посадник П. Скоробогатов звертався до власників будинку, в якому необхідно було провести ремонт. Він зауважував, що будівля псує вигляд міста і господарі мають вчасно приступити до ремонту. Інакше кожен із власників буде оштрафований на 500 крб або виконуватиме примусові роботи упродовж 2 тижнів. Міська управа могла сама зробити ремонт, але власники були зобов'язані покрити усі витрати [119, арк. 47].

Обов'язком лучан було виконання низки санітарних вимог щодо облаштування помешкань та присадибних ділянок. На підставі доручення гібтскомісара посадник Луцька інженер М. Єрмолаєв 15 вересня 1941 р. оприлюднив санітарно-порядкові вимоги для міста. Кожному домовласнику наказувалось утримувати в чистоті як саму будівлю, так і прилеглу до неї частину вулиці. Узимку всі хідники мали бути розчищені від снігу і льоду та посипані піском. Замітати вказані місця наказувалось щоденно перед 7 год. ранку і 16 год.

дня, попередньо покропивши їх чистою водою. Заборонялось викидати сміття і виливати нечистоти на вулицю, а також витрушувати одяг, килими, постіль з вікон балконів і ганків, які виходили на вулицю.

Кожний домовласник або управляючий зобов'язувався облаштувати щільну скриню на сміття з кришкою, стояки для вивітрювання одягу, а також вичищати смітники після їх заповнення на дві третини. У чистоті наказувалось утримувати підприємства і безпосередньо саме виробництво [48]. На підставі доручення гебітскомісара 11 листопада 1941 р. М. Єрмолаєв видав ще одне оголошення, яке регламентувало прибирання в зимовий час. Згідно з ним, очистка від снігу хідників, вулиць і площ повинна була проводитись до 7 год. ранку. Сніг наказувалось згортати на край хідника або зовсім прибрати. Під час ожеледиці хідники потрібно було посипати піском, попелом і таким іншим. За невиконання цих вимог передбачалось суворе покарання [50]. Такі вимоги оголошували і наступні посадники Луцька [49; 51].

Попри військовий стан, у місті було налагоджено централізоване постачання води та електроенергії, функціонувала каналізація. Звісно ж, існувала система платних комунальних послуг. Восени 1941 р. вартість житла сягала наступних значень: помешкання з водогоном і каналізацією – 1,10 крб за м² в місяць, без водогону і каналізації – 1 крб, прохідні помешкання і помешкання без вікон – 0,80 крб [141, арк. 51]. У випадку, якщо впродовж 2 місяців мешканці націоналізованих будинків не виплачували платні, їх переселяли у гірше приміщення [145, арк. 83]. Ціна за водопостачання при відсутності лічильника складала 5 крб з особи [144, арк. 3–9], стільки ж вартував 1 м³ води. Щоправда, з 1 квітня ціна зменшувалась до 4,50 крб [171, арк. 4]. За каналізацію сплачували 50 % від ціни за використану воду [171, арк. 2]. При цьому скористатись останньою можна було лише у визначені години. Так, з 8 жовтня 1941 р. вона подавалась у період від 6 до 8 год., з 9.30 до 13.00 і з 17.00 до 20.00 год. [53]. Нерегулярне водопостачання зберігалось і надалі. З 20 травня 1942 р. подача води здійснювалась з 5 год. 30 хв. до 8 год., з 11.00 до 13.00 і з 16.30 до 19.30 [52].

Існувала плата і за вивезення сміття, вона також залежала від кількості осіб, які проживали на житловій площі [144, арк. 3–9].

Оплата комунальних послуг була під силу далеко не усім. Тому наказом посадника від 9 жовтня 1941 р. утворювалась спеціальна комісія, яка приймала до розгляду заяви про звільнення від оплати за помешкання. Вона мала збиратися в міру надходження звернень, але не менше одного разу в тиждень [142, арк. 18]. У такий спосіб українська допоміжна адміністрація виступала на захист лучан, які перебували у скрутному матеріальному становищі.

У роки окупації гостро бракувало паливних матеріалів. Так, серед архівних документів за 1943 р. зустрічається багато заяв на ім'я посадника з проханням придбати 1 л нафти, яку використовували для лампадок [107, арк. 189–199]. Для міста відчутною стала проблема нестачі дров. Вона могла загрожувати навіть продовольчою кризою. Зокрема, у січні 1942 р. до магазину № 17 замість необхідних 3300 кг хліба на 12 днів надійшло лише 1854 кг. Цю крамницю відвідувало 1100 покупців, для яких виділялося по 250 г хліба в день. Таку нестачу начальник апровізаційного відділу Олійник, пояснював затримкою у постачанні дров. На нараді контролерів кооперативних магазинів, яка проходила 13 січня, він висловив сподівання, що такого більше не повториться [112, арк. 59–59 зв]. Як бачимо, денна норма видачі хліба в Луцьку становила 250 г, для порівняння у цей час в Києві – 85,7 г, Вінниці – 300 г [241, с. 16]. У середньому по продовольчих картках робітники і службовці райхскомісаріату «Україна» отримували по 200 г хліба і по 150 г на кожного утриманця [368, с. 121].

Чи не найкраще окупаційне повсякдення може охарактеризувати порівняння доходів із рівнем цін. Варто сказати, що 17 квітня 1943 р. генерал-комісар інформував: за наказом фюрера ціни і заробітні плати у новозайнятих східних областях потрібно утримувати на максимально низькому рівні. Вони мали бути не вищими, аніж до їх зайняття німецькою армією [153, арк. 17].

Окупаційна влада прагнула здобути підтримку бодай частини населення. Наслідком цього були високі заробітні плати в німецьких урядових структурах. Це підтверджують свідчення Т. Степури, який працював у місті в роки окупації:

«Жили лучани при німцях, хто як міг. Хто зумів влаштуватися на працю в адміністрацію, тому платили непогано». Безпосередньо про свою роботу він говорить наступне: «Працював в управлінні генерал-губернаторства у відділі деревини й лісу. Непогано тут було. Видавали безплатно сіно й дрова. То за автомашину дров я виміняв корову, а безоплатною автомашиною сіна мав чим її годувати. Та довго я в цьому відділі не був, бо зауважив, що всі керівні посади займають поляки, на українців дивляться скося. Вирішив я перейти у відділ риби. Теж непогано складалося» [411, с. 358–359].

Відносно хороше забезпечення було не тільки у працівників німецьких установ, але й у службовців української допоміжної адміністрації. Зокрема, вони користувалися пільгами щодо отримання медичної допомоги. Міські аптеки зобов'язувались безкоштовно надавати ліки всім працівникам міської управи, керівник туберкульозної лікарні – виготовляти рентгенівські знімки, а санбаклабораторія – аналізи [102, арк. 50].

10 листопада 1941 р. посадник М. Єрмолаєв інформував про утворення фонду суспільного забезпечення і лікарської допомоги для всіх працівників міської управи. Фонд утворювався шляхом відрахувань із платні працівників, а також виплат міської управи як працедавця. У випадку хвороби працівник управи упродовж 3 місяців міг отримувати заробітну плату. Перший місяць – 100 %, другий і третій – по 50 %. В окремих випадках посадник міг виплачувати заробітну плату і після трьох місяців, однак не вище 30 % [102, арк. 41].

Окрім медичних послуг, службовці української адміністрації мали можливість отримувати посилені харчові пайки не тільки для себе, але й для своїх родин. Інколи вони навіть зловживали своїм становищем. Так, на нараді контролерів кооперативних магазинів 13 січня 1942 р. виявилось, що родини урядовців два рази записані до листів покупців: один раз за місцем проживання, а другий – до крамниці № 1 для працівників адміністрації. Однак на нараді вирішили виправити це порушення [112, арк. 59–59 зв]. Працівники управи могли отримати також дефіцитні товари. Так, у якості винагороди їм видавали горілку і цукор [119, арк. 60–61]. Підтвердженням цього є звернення посадника

Є. Тиравського до гебітсляндвіртшафту від 24 березня 1942 р. із проханням видати дозвіл на закупівлю спирту і тютюну для 770 працівників управи у зв'язку із наближенням Великодніх свят [131, арк. 206].

Щоб зрозуміти політику окупаційної влади щодо службовців, варто показати рівень їхніх заробітних плат порівняно з іншими працівниками. У 1941 р. заступник посадника Луцька отримував 1100 крб у місяць, завідувач відділу управи – 600 [142, арк. 1], головний лікар 1-ї хірургічної лікарні – 800 крб. У цей час заробітна плата медсестри складала 180–230 крб, санітарки – 160 [142, арк. 26 зв.], майстра пекарні – 250, підсобного робітника і прибиральниці – 120, дроворуба – 100 крб [102, арк. 45]. У 1943 р. суддя отримував 1026 крб, судовий кур'єр – 266, директор музею – 750, сторож музею – 280 крб [138, арк. 5–7]. На той час редактор газети «Український голос» отримував 1860 крб заробітної плати, коректор газети – 1050 крб, прибиральниця – 308 крб [124, арк. 11]. Вказані приклади показують, наскільки більше отримували службовці адміністрації, а також опосередковано говорять, що порівняно з 1941 р. у 1943 р. рівень заробітних плат дещо зріс.

Варто зауважити, що деяким підприємливим лучанам вдавалося заробляти набагато більше. При цьому їм не потрібно було мати великий бізнес або ж займати високу посаду. Якщо вірити свідченням, майстер купував старі друкарські машинки по 2–3 тис. крб, а відремонтувавши, продавав їх за 10–12 тис. Він міг собі дозволити придбати дружині каракулеву шубу ціною 15–18 тис. крб [8, арк. 11].

Купівельну спроможність заробітних плат демонструють окупаційні ціни, які суворо контролювалися німецькою владою. На серпень 1941 р. встановлювалися наступні максимальні роздрібні ціни: 1 кг житнього хліба – 1,50 крб, макаронів – 5, картоплі – 1,30, масла – 25, сала – 18, свинини – 8, солі – 1, огірків – 1,40, помідорів – 2,65, моркви – 2, цибулі – 2,75, мила – 5, чаю – 50, сурогату кави – 5,20 крб. Разом з тим 1 л молока коштував 1,50, міцного пива – 4, нафти – 0,80, коробка сірників – 0,05 крб [139, арк. 2–4]. У перукарнях Луцька

голення коштувало 2 крб., стрижка чоловіча звичайна – 3, жіноча – 4 крб [106, арк. 1].

З 29 травня 1942 р. ціни на кравецькі роботи мали сягати наступних значень: чоловічий зимовий плащ – 110–135 крб, куртка 80–100, довгі штани – 35–45, літня шапка – 14–18, жіноча вечірня сукня – 110–135, спідниця із шовку або штучного шовку – 30–45, звичайна робітнича сукня – 12–15, берет – 15–20 крб [467, арк. 72–73]. Згідно з розпорядженням про ціни для продукції шевського ремесла биті чоловічі і жіночі чоботи мали коштувати 65 крб, валянки з пряжками – 75, робочі черевики – 30–35 крб відповідно [147, арк. 49]. У цьому ж році 1 кг телячих кісток коштував 2 крб, свіжого сала – 14, бараняче стегно або спина – 10–13, суха ковбаса – 22 крб [200, арк. 53–54]. Залежно від гатунку, цигарки оцінювались по 0,15–0,25 крб за штуку, пачка тютюну – 2–4 крб за 50 г [466, арк. 54].

У наступні роки рівень офіційних цін практично не змінювався. Так, станом на 15 березня 1943 р. встановлювалися наступні максимальні ціни: 1 кг хліба в залежності від гатунку – 1,20–2 крб, сіль українського походження – 0,20 крб за 1 кг, неукраїнського – 1 крб, горілка – 25,60 крб за 1 л, пиво у пляшках – 3,30 крб за 1 л, 1 кг живої ваги курей – 12–14 крб в залежності від якості, 10 свіжих яєць – 5 крб, оренда однокімної фіри за 1 год. – 3 крб, парокімної – 4 крб [153, арк. 7–12].

Отримавши заробітну плату, лучанин не завжди міг придбати будь-який із означених товарів, оскільки період окупації супроводжувало явище дефіциту. Наприклад, у 1942 р. 1 л самогонки, виготовленої із житньої муки, нелегально продавався не за 25,60 крб, як було сказано, а по 150 крб. Варто також зазначити, що окремою стороною торгових відносин був бартер. До нього часто вдавалися євреї, які обмінювали свої речі на продукти харчування у місцевих торговців [186, арк. 48].

Продаж продуктів у крамницях відбувався за картковою системою. Механізм отримання і подальшого використання так званих апровізаційних чи продуктових карток зазнавав постійних змін. Для прикладу, у серпні 1941 р. апровізаційні картки видавалися у такому порядку: 1 і 2 числа – українцям і

росіянам, 4 і 5 – полякам, 6, 7 і 8 – євреям, 9 – представникам інших національностей. Видача такого документа на одне прізвище для цілої родини коштувала 3 крб. Стільки ж мала сплати і одружена жінка, яка отримувала для себе власну картку [59]. Окрім цього, до 18 серпня у місті повинні були з'явитись так звані «листи покупців». У цьому документі продавець фіксував час і кількість проданих товарів покупцю, який виявляв бажання прикріпитись до його крамниці. Облік і перевірка вказаної документації проводилась апровізаційним відділом міської управи Луцька [64].

Видача апровізаційних карток на листопад 1941 р. мала проходити у будинку міської управи на вул. Північній, 11. Картки видавалися на кожну особу і лише зареєстрованим мешканцям Луцька. Вартість картки становила 1 крб. На цей раз євреям, щоб отримати апровізаційні картки, потрібно було звернутись до юденрату Луцька [106, арк. 195].

У наступному місяці порядок видачі продуктових карток зазнав змін. Вони полягали у тому, що на певну дату повинні були прийти жителі тих вулиць, назва яких починалась із певних літер. Так, 25 листопада мали прийти жителі вулиць, назва яких починалися з літер: А, Б, В, Г, Д, Е і Ж. У той час на 29 число приходили всі ті, вулиця яких не була згадана. Картки на грудень коштували так само 1 крб і видавалась поза чергою особам німецької національності та працівникам їхніх урядів [58].

Починаючи з 1 січня 1942 р., кожний мешканець міста прикріплювався до крамниці свого району. Магазин вів списки покупців, де фіксувалися дані щодо кількості придбаних продуктів. Покупцям видавалися спеціальні номерки, під якими він був зареєстрований у «листі покупців». Запис до магазину коштував 1 крб. Луцьк поділявся на 13 районів із крамницями, до яких прикріплювалось від 12 до 19 вулиць. Магазин № 1 на вул. Поштової, 7 призначався для урядовців і членів їхніх родин [121, арк. 137].

Через обов'язкову реєстрацію куплених товарів, біля крамниць утворювалися черги, у яких потрібно було простояти декілька годин. Через це 6 січня 1942 р. керівник адміністративного відділу А. Веселовський звертався до

посадника з пропозицією збільшити штат контролерів у міських крамницях. Адже на одну крамницю припадало 1500 покупців і один контролер не мав фізичної змоги нотувати у книгах таку кількість людей і товарів [147, арк. 17].

Видача продуктових карток на 1943 р. проходила в канцеляріях адміністраторів житлових районів, на які поділялося місто. Для цього потрібно було пред'явити реєстрацію із домової книги, посвідку і попередню апровізаційну картку. Урядовцям картки видавала міська управа. Той, хто працював, але не проживав у місті, також міг отримати картку. Для цього йому було необхідно представити довідку, що він сам і його родина не мають орної землі [220, арк. 7].

У черговий раз порядок отримання продуктових карток змінився, коли 15 липня 1943 р. міська управа почала їх видачу на серпень–жовтень. Для того, щоб одержати картку, голова родини зобов'язувався надати документ про роботу і старі картки. Порядок видачі визначався за алфавітом. Скажімо, на 15 липня за картою мали прийти особи, прізвище яких розпочиналася на літери: А, Б, К; 16 липня – на літери: С, В, І, Л і т. д. [27, с. 4]. За такою ж схемою мала проходити видача продуктових карток на листопад, грудень 1943 р. і січень 1944 р. [57].

Попри військовий стан, соціально незахищені лучани могли розраховувати на допомогу з боку влади та громадськості. З цією метою в міській управі Луцька був створений навіть спеціальний підрозділ – відділ суспільної опіки, який очолював С. Дробан. До його штату входило 4 особи [142, арк. 25 зв.]. Незважаючи на це, відділ працював доволі інтенсивно. Вже у серпні 1941 р. було виплачено допомогу 196 старцям та інвалідам на суму 5380 крб, перевірено майновий стан і видано довідок на безкоштовне лікування та отримання аусвайсу 163 особам. Окрім того, 216 особам надано консультації щодо отримання допомоги [146, арк. 1]. У порівнянні з офіційними окупаційними цінами, вказані видатки були мізерними. Можна підрахувати, що кожному із 196 старців виплатили в середньому по 27 крб.

Соціальні виплати регулював гебітскомісар. Так, згідно з його розпорядженням, для суспільної опіки на 1942 р. виділялися кошти наступним особам: бідним старцям, особам, які не можуть працювати через фізичний стан,

інвалідам, вдовам і вагітним жінкам [160, арк. 31]. У зв'язку з цим відділ суспільної опіки з 20 січня до 20 лютого 1942 р. видав допомогу 254 бідним громадянам на суму 14 420 крб [388, с. 4]. У серпні 1942 р. виплачено допомогу старцям, вдовам та біднішому населенню міста на суму 14 775 крб. Окрім того, було виплачено одноразову допомогу і видано багато направлень до міських лікарень, поліклініки, перевірено матеріальний стан бідних родин. Особлива увага спрямовувалась на опіку над родинами, члени яких виїхали на роботу до Німеччини. Таким родинам відділ суспільної опіки виплатив 18 720 крб [30, с. 4]. Взнявши до уваги дані за лютий і серпень 1942 р., можна припустити, що кожного місяця управа надавала допомогу у розмірі близько 56 крб майже трьом сотням лучан. У порівнянні з серпнем 1941 р. розмір виплат очевидно зріс, що можна сказати і про рівень реальних цін. Окрім грошової допомоги, незаможні лучани користувались багатьма іншими пільгами, що було набагато важливішим, ніж мізерні виплати. За наявності довідки про бідність вони мали право на безкоштовне медичне обслуговування [117, арк. 12], звільнялися від квартплати [153, арк. 24] і оплат за видачу документів [144, арк. 2].

Лучани, які перебували у скруті, могли також розраховувати на допомогу громадських об'єднань. Одним із них був Український допомоговий комітет. У вересні 1941 р. до його складу входило 45 членів, офіційною адресою розташування була вул. Північна, 9 (нині Винниченка) [184, арк. 2; 413, с. 64]. Організація ставила собі за мету допомагати потерпілим українцям морально і матеріально. Допомоговий комітет утримував два притулки для бездомних і подорожуючих, їдальню «Українська домівка», організовував дешеву і безкоштовну кухню. Організація допомагала бідним і погорільцям грошми, продуктами, одягом, юридичними та медичними порадами [184, арк. 3–5].

Вже 1 липня 1941 р. комітет організував першу роздачу хліба та кухню для найбіднішого населення. До 4 жовтня вона щоденно видавала від 250 до 300 безкоштовних обідів. На відозву владики Полікарпа продукти надавали сільські громади. Всього з 1 липня до 4 жовтня було видано 22 500 обідів. Комітет організував притулки для бездомних спочатку на вул. Низькій, 21 (нині Бойка)

[413, с. 61], пізніше Миргородській, 19 і 20 (нині Ярощука) [413, с. 167]. Із налагодженням життя в місті вони перестали існувати.

Український допомоговий комітет станом на 1 січня 1942 р. роздав 3879 кг муки, 37 кг масла, 690 кг круп, 9,5 кг меду, 14 607 штук яєць, 175 кг сала та інших продуктів. Було роздано 825 комплектів білизни, 400 одиниць верхнього чоловічого одягу, жіночого – 240, подушок – 202, перин – 21, ковдр – 46 і т. п. На той час до управи комітету входили голова М. Залеський, члени – М. Тиравський і Т. Редько [458, с. 3].

Варто зазначити, що в роки окупації стабільно працювали служби, які забезпечували життєдіяльність міста. Окрім вже згаданих, варто назвати заклади охорони здоров'я та пожежну охорону. На початку війни у Луцьку було чотири лікарні та чотири поліклініки, швидка допомога при першій поліклініці, дитяча і туберкульозна поліклініки, амбулаторія при залізничній станції та венерична амбулаторія другої лікарні. У місті функціонувала санбаклабораторія, п'ять аптек, хірургічна база і магазин, ветеринарна аптека з базою [117, арк. 148]. Завдяки добровільним пожертвуванням і Українському допомоговому комітету, міській управі вдалося добудувати шпиталь на вул. Львівській. Він мав 565 кімнат і був розрахований на 500 ліжок [328, с. 6; 341, с. 4].

У 1942 р. ціни на медичні послуги в Луцьку для місцевого населення мали сягати наступних значень (див. дод. Р): усунення зуба із знеболюванням – 20 крб., пломба на поверхні – 20, просвітлення рентгеном – 15, перев'язки – 10–40, перевезення хворого автом – 50, відвідування лікарем хворого в дома – 30 крб. Значно меншими були ціни на лікування венеричних захворювань: порада лікарська – безкоштовно, уколи бісмуту – 5 крб, промивання при гонорей – 3 крб. [104, арк. 4–5]. Через запровадження платних послуг багато лучан були змушені економити на своєму здоров'ї.

Доволі ефективно працювала луцька пожежна команда. Відомо, що 4 липня 1941 р. її начальником призначили О. Вишневського [112, арк. 185]. У січні 1942 р. у штаті пожежної охорони Луцька нараховувалось 23 особи, з них 14 були безпосередньо пожежниками, ще 4 – водіями [104, арк. 78 зв.]. Із технічних

засобів команда мала 3 пожежні машини, 2 мотопомпи та інше обладнання. На придбання нового обладнання в бюджеті не передбачалось коштів у зв'язку з відсутністю постачальника [113, арк. 52]. Сигнал про займання чергова команда могла отримати як по телефону, так і через вартового спостерігача, який чергував на вежі замку Любарта [112, арк. 37]. Через необачність лучан пожежники інколи прибували на хибні виклики. Так, 7 лютого 1942 р. посадник Є. Тиравський зауважував, що деякі лучани випалюють сажу у своїх коминах і це вводить в оману пожежну охорону. Надалі він наказував узгоджувати випалювання з пожежною командою і нагадував, що за непотрібний виїзд пожежної команди буде накладатися штраф до 200 крб або примусові роботи до 2-х тижнів [121, арк. 27]. Коминні пожежі були характерними для міста. У зв'язку з цим посадник М. Єрмолаєв 30 жовтня 1941 р. видав наказ, яким підпорядкував усіх коминярів начальнику пожежної охорони. Таким чином, останній відповідав за коминні пожежі, а тому зобов'язувався детально перевіряти усі стріхи, лежачки і тому подібне. Особливу увагу рекомендувалось звертати на націоналізовані будинки. Гроші за чищення коминів збирав начальник пожежної охорони і передавав у касу міської управи. Вона, у свою чергу, оплачувала послуги коминарів [102, арк. 30].

Аналізуючи соціально-економічні та правові аспекти повсякдення, варто звернути увагу і на інший вид діяльності – відпочинок. Усупереч багатьом усталеним поняттям, окупаційні міста не були позбавленні світського життя. Доказом цього виступає Луцьк. Уже в липні 1941 р. міська управа видала ряд дозволів на відкриття різноманітних закладів громадського харчування. Серед них були 11 цукорень і їдалень, 4 ресторани, 14 пивних і закусочних, будка для продажу содової води на вул. Болеслава Хороброго, 101. Свої послуги пропонували 18 перукарень, 17 шевських майстерень, 3 фотографи і т. д. [117, арк. 15 зв.].

Газета «Клич» від 29 червня 1943 р. повідомляла про їдальню «Українська домівка» в Луцьку, організовану Українським допомоговим комітетом. Автор статті назвав її однією з найкращих у місті. У ній щоденно харчувалось 150

українських військових, 110 цивільних міщан і 40–50 осіб приватно. Сніданки і вечері коштували лише 3 крб, обіди – 6 крб. Щоб зрозуміти, які страви вживали лучани в роки окупації, варто розповісти про меню їдальні. Вона пропонувала своїм відвідувачам борщ і суп із салом, млинці, хліб із маслом і мармеладом, крашанки, м'ясні страви [302, с. 3].

Окрім відпочинку у ресторанах і пивних, лучани отримали можливість проводити своє дозвілля у закладах культури міста. У попередньому розділі йшла мова про те, що почав працювати Волинський український театр, на показ нових фільмів запрошував кінотеатр «Глорія Паласт», а любителі історії могли відвідати Волинський краєзнавчий музей. Пасивний відпочинок урізноманітнювали газети. У Луцьку випускалося дві міські газети: «Український голос», перший номер якої з'явився 17 вересня 1941 р. [482, с. 4] і «Клич» (виходила з 29 червня 1943 р.). На сторінках луцької періодики можна було ознайомитись із новинами міста, розпорядженнями влади, почитати літературні есе. Однак переважну більшість шпальт займали німецькі пропагандистські матеріали.

Товариство «Просвіта» організувало читальню часописів, де можна було ознайомитися майже з усіма німецькими і українськими періодичними виданнями, які виходили в райхскомісаріаті. Читальня працювала щосереди, четверга і суботи з 18 до 20 год., а в неділю з 15 до 17 год. [233, с. 4]. Для потреб читачів працювала книгарня «Культура» на вул. Північній, 5 [457, с. 8].

Лучани, які цікавились спортом, мали змогу відвідувати футбольні матчі місцевої команди «Старт» Українського допомогового комітету. Наприклад, у неділю 13 вересня 1942 р. на луцькому стадіоні відбулася гра між командою «Старт» і дубнівською командою «Юнак». Гості виграли з рахунком 3:1 (1:1). У першому таймі гол для «Старту» забив Немец. Загальна кількість вболівальників сягала близько 500 осіб [463, с. 4]. Українська допоміжна адміністрація намагалась утримувати міський стадіон у належному стані. Зокрема, посадник П. Скоробогатов у лютому 1943 р. дав завдання технічному відділу управи виставити його огорожу. Потрібно було також відремонтувати лави, трибуну,

сторожку, вбиральню, упорядкувати kort [109, арк. 4–6]. Незабаром футбольне поле було готове до гри [76, с. 4].

Дозволяючи певну свободу дій, окупаційна влада вимагала дотримання норм моральності і толерантного ставлення. Зокрема, передбачались покарання за аборти і навіть озвучення способів, які до них призводили. До трьох років ув'язнення загрожувало особам, які публічно дискредитували визнані релігійні об'єднання. Перелюбство, наслідком якого ставало розлучення, каралося в'язницею до 6 місяців. Таке ж покарання застосовувалось щодо тих осіб, які поширювали порнографічну продукцію серед дітей до 16 років [200, арк. 30].

Окупаційна влада вживала заходів щодо запобігання поширення інфекційних захворювань (див. дод. Н). У цей перелік входила проказа, холера, сипний тиф, чума, віспа та інші хвороби (див. дод. Т). Вони підлягали обов'язковому лікуванню. Окрім того, про такі захворювання потрібно було повідомляти органи влади [165, арк. 6]. Такі ж заходи застосовувались щодо венеричних хвороб: сифілісу, гонореї, м'якого шанкру. Медичні працівники зобов'язувались повідомляти про хворого упродовж 48 год. Тюремне ув'язнення загрожувало тим, хто заражав інших [165, арк. 1].

Жорстока система покарань тримала лучан у постійному страху. Це почуття певною мірою обмежувало їхню життєдіяльність. Вдаватись до різних видів покарань могла не лише німецька влада, але й службовці української допоміжної адміністрації. Наприклад, посадник П. Скоробогатов покарав лучанку за те, що вона не з'явилась на роботу штрафом у 200 крб і ще відрядив її на 28-денну працю. Несплата цієї суми упродовж 3 днів загрожувала 14 днями робіт у примусовому таборі [153, арк. 21]. Табори для примусових робіт знаходились на вул. Ковельська, 12 [177, арк. 122; 178, арк. 25], 98 [112, арк. 240], 100 [107, арк. 136] і Північній, 101 [178, арк. 29] і 121 [177, арк. 122]. Очевидці розповідають про повішення чоловіка, який підібрав кусок фанери із зображенням серпа і молота [411, с. 375], а також польського хлопчика, який усупереч забороні заліз у покинутий єврейський будинок і був розстріляний німецьким патрулем [411, с. 403].

Система окупаційної регламентації, побудована на обмеженнях і постійному відчутті страху, ізолювала лучан від звичного життя, яке було до початку Другої світової війни. Місто поділялось на завойовників і завойованих. Враховуючи те, що Луцьк відігравав роль адміністративного центру округу «Волинь-Поділля», ця тенденція проявлялася особливо відчутно. У цьому нас переконують спогади Н. Бондарук: «Населенню Луцька під час німецької окупації жилося скрутно. Було сутужно з продуктами. Між окупантами й іншим населенням міста була велика відстань. Все у німців було окремим. Навіть, коли заходиш до німецької державної установи, то на туалетах бачиш напис "Тільки для німців"» [411, с. 385].

Реалізація нацистської політики перетворилась у непоправну трагедію для міста. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 68 лучан, за роки окупації місто втратило понад 50 % свого населення. Згідно з висновками радянської комісії із підрахунку втрат, у місті загинуло 31 188 осіб [195, арк. 1]. Дещо інші цифри наводить «Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область». За даними видання, упродовж 944 днів окупації в місті було розстріляно 36 199 осіб [270, с. 75]. У «Короткому історичному довіднику Великої Вітчизняної війни» зазначено, що в Луцьку та околицях загинуло понад 46 тис. мирних жителів і військовополонених [25, с. 189]. Таким чином, питання людських жертв залишається відкритим. Підрахунок втрат ускладнюється тим, що в місті, окрім корінного населення, перебувало багато військовополонених і біженців.

Німецькі окупанти, розправляючись зі своїми політичними опонентами, лише з червня 1943 р. по січень 1944 р. розстріляли у луцькій тюрмі близько 658 осіб. До червня 1943 р. арештованих відправляли у Рівненську в'язницю. Скільки лучан загинуло у ній – досі невідомо. Під час відкриття могил на території луцької в'язниці у лютому 1944 р., частина трупів була розпізнана рідними, забрана з могил і перепохована. Серед вбитих було виявлено чотирьох дітей [195, арк. 2]. У ніч на 1 січня 1944 р. із луцької тюрми у с. Підгайці було вбито близько

100 осіб. Розстріл проводився у місцевій школі. Загиблих поховали у братській могилі, під час ексгумації якої було виявлено 53 тіла [195, арк. 4].

Окупаційне повсякдення супроводжувалось тотальним контролем, частими обмеженнями і заборонами. Всеохоплюючі переписи, були спрямовані на викачування коштів і експлуатацію трудових ресурсів луцької громади. Кожний житель міста так чи інакше мав брати участь у будівництві імперії III Райху. Найстрашнішим були політичний терор і расова політика, у результаті якої місто втратило половину свого населення. Разом із тим окупаційний режим не паралізував життєдіяльність міста. Було налагоджено роботу необхідних служб і об'єктів інфраструктури. Контроль за цінами, виплата заробітних плат і приміські городи дозволили уникнути голоду. В умовах воєнного стану лучани мали вибір, де провести вільний час. Працювали заклади громадського харчування, театр, кіно, музей. Активні лучани могли проявити себе у громадських організаціях, зокрема «Просвіті» або ж Українському допомоговому комітеті. Усе це разом говорить про те, що Луцьк для німецької влади був колоніальним містом, ресурси якого були необхідними для метрополії. Тому, втілюючи в життя свої плани, окупаційний режим змушений був робити деякі поступки аби не спровокувати заворушень. З іншого боку, існування хорошої інфраструктури в місті давало змогу німецькій владі покращити умови проживання власних чиновників і військовослужбовців.

Висновок до розділу 3

Господарство міста у роки війни зазнало серйозних втрат. Причиною цього були як німецька економічна експансія, так і безпосередні бойові дії. Внаслідок Голокосту і репресій місто втратило половину свого населення, а відтак – багато промисловців, талановитих ремісників і торговців. Це також деструктивно позначилось на міській економіці. У Луцьку в роки окупації працювало багато закладів громадського харчування та об'єктів сфери послуг. Промисловість була представлена декількома мануфактурами з невеликою кількістю робітників. Багато лучан вели домашнє господарство та утримували городи. Господарський

потенціал міста не мав можливості для подальшого розвитку у зв'язку з викачування ресурсів, яке здійснювала німецька окупаційна влада.

Після відступу Червоної армії в Луцьку почало відроджуватись українське культурне життя. Переважна більшість православного духовенства міста вийшла з-під юрисдикції Московського патріархату і об'єдналася навколо Української автокефальної церкви. Найчисельніша після євреїв польська громада мала декілька костелів, діяли також Греко-католицька і Протестантська церкви. У Луцьку спостерігався конфлікт між прихильниками Української автономної та Української автокефальної церков.

Німецька влада, надаючи певні культурні права, намагалася ретельно контролювати ситуацію і докладала зусиль, щоб українці не змогли консолідувати свої зусилля для утворення власних інституцій. Однак, незважаючи на заборони, в місті активно працювали Український допомогівий комітет, «Просвіта», театр, кіно, музей, проводились спортивні змагання. Коли на зміну військовій прийшла цивільна адміністрація, культура почала відчувати більший тиск з боку окупаційної влади. Однак і в цій ситуації громада міста продовжувала відстоювати власні інтереси, навіть якщо для цього потрібно було декларативно підтримувати існуючий режим.

Життя в окупованому місті пильно контролювалось німецькою владою. Повсякдення лучан мало свою регламентацію, порушення якої загрожувало серйозними покараннями. У місті встановлювалась комендантська година, періодично проводились переписи майна і людей. У порівнянні з німецькими військовими і чиновниками, лучани втратили багато своїх прав. Населення міста сплачувало численні податки, виконувало обов'язкові поставки, примусово залучалося до праці. Рівень заробітних плат не був високим, але через контроль за цінами лучани уникли голоду. Завдяки роботі міських служб, закладів торгівлі, культури та охорони здоров'я окупаційне місто зберігало певний комфорт проживання.

ВИСНОВКИ

Суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, які відбувалися в Луцьку в період нацистської окупації, тривалий час залишались поза увагою дослідників. У радянській історіографії висвітлювалась насамперед історія підпільних організацій, засуджувалися колабораціонізм і злочини нацистського окупаційного режиму. Зовсім протилежні оцінки перебігу подій зустрічаються у виданнях української діаспори, які присвячені в першу чергу, вивченню українського національно-визвольного руху. Лише після розпаду СРСР, відміни ідеологічного контролю і цензури історики отримали можливість альтернативного бачення періоду Другої світової війни. Розсекречення архівів дало змогу дослідникам висвітлювати проблемні питання, користуючись новими методологічними підходами.

В останньому часі для істориків Луцьк був цікавий передусім з точки зору перебігу бойових дій у 1941 і 1944 рр., розстрілу в'язнів Луцької тюрми, функціонування табору радянських військовополонених, розгортання українського визвольного руху і подій Голокосту. Варто зауважити, що у переважній більшості робіт територіальні межі дослідження охоплювали всю Волинську область, а стосовно Луцька наводилися окремі факти і з переліку зазначених тем. Як правило, автори попередніх наукових праць не ставили за мету показати причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів, які відбувалися в місті, а відтак пояснити їхню природу.

Перші підрозділи вермахту увійшли до міста вже 25 червня 1941 р. З огляду на швидке просування німецьких військ радянським органам влади не вдалося провести належну евакуацію, а 23 червня співробітники НКВС і НКДБ розстріляли близько 2 тис. в'язнів луцької тюрми. Згодом німецька пропаганда активно використовувала цю подію з метою дискредитації радянської влади. Місто занало серйозних руйнувань на початку війни, що стало постійно діючим негативним чинником упродовж періоду окупації.

Через Луцьк проходив маршрут похідних груп ОУН. Їхні представники, разом із місцевими підпільними осередками створили Волинську обласну управу і

військовий підрозділ ім. Є. Коновальця. Одночасно із цим у Луцьку постала міська і районна управи. Джерела повідомляють про конфронтацію вказаних інституцій у зв'язку з тим, що вони перебували під впливом ОУН(б) і ОУН(м). Українські допоміжні органи влади, до компетенції яких відносився Луцьк, були представлені міської управою, яку очолював посадник, українським судом, нотаріатом, поліцією та іншими службами. Органи української адміністрації перебували під повним контролем з боку німецької влади. На початку окупації вона була представлена військовою комендатурою, а з вересня 1941 р. важелі управління перейшли до цивільної влади, зосередженої у руках гебітскомісара Лінднера. Для контролю за містом було призначено уповноваженого від гебітскомісара.

Нацистська ідеологія почала реалізовуватися в місті з перших днів окупації. Жертвою репресій стало декілька тисяч євреїв. Восени 1941 р. вони становили фактично половину жителів Луцька. Політика Голокосту в місті пройшла ряд етапів. Спочатку єврейську громаду Луцька обмежили у всіх правах і зобов'язали носити спеціальні відзнаки. Дискримінація доповнювалась обов'язком примусової праці та великими податками. Поступово у євреїв конфіскували все майно і цінності, а їх самих переселили на територію гетто, яке розташовувалось у Старому місті. Вказана територія перебувала під спеціальною охороною. Умови проживання в гетто не відповідали елементарним санітарним вимогам, відчувався гострий дефіцит житла, їжі, опалювальних матеріалів і тощо. Вказані обставини сприяли швидкому поширенню хвороб. Попри те, що євреїв використовували на різноманітних роботах, у кінцевому результаті луцька громада була знищена у серпні 1942 р. в урочищі Пречищизна, що неподалік с. Гірка Полонка.

Жертвами нацистської політики в Луцьку стали радянські військовополонені табору «Шталаг № 360», який розташовувався на території в'язниці й замку Любарта. У перші місяці боїв Червона армія зазнала величезних втрат. У луцькому таборі опинилося близько 14 тис. полонених червоноармійців. Відсутність належних умов для особистої гігієни і незадовільне харчування призвели до високого рівня смертності серед солдатів. Ситуація ускладнилась

взимку із настанням морозів. Через відсутність адекватних дій з боку табірної адміністрації від холоду і хвороб померло понад 10 тис. осіб. Військовополоненим червоноармійцям всіляко допомагали громада міста, духовенство, органи української допоміжної адміністрації. У цій справі особливо відзначився Український допомоговий комітет. Окрім громадського активу міста, полоненим допомагали також представники радянського підпілля. Варто зазначити, що восени 1941 р. окупаційна влада звільнила понад 3 тис. солдатів. Частина з них лікувалася у місцевих лікарнях і залишилась працювати в місті.

Відсутність демократичних свобод, колоніальна політика і відкритий терор з боку нацистської влади стали причиною розгортання руху Опору. Ще до початку війни у місті діяло організоване українське і польське націоналістичне підпілля, що виступали проти радянської влади. Після окупації Луцька німецькою армією обидві течії руху Опору почали боротися з новим ворогом. Члени підпілля могли працювати як в органах окупаційної влади, так і знаходитись на нелегальному становищі. Третьою течією руху Опору в місті стали радянські підпільники. Між вказаними групами була постійна конфронтація. Особливо гострий конфлікт виник між групами польських і українських націоналістів. У той час, коли поляки працювали в органах німецької влади – генерал-комісаріаті і гебітскомісаріаті, українці контролювали обласну, районну та міську управи.

Польсько-українське протистояння на Волині сягнуло апогею у 1943 р. Однак безпосередньо у Луцьку відкритих нападів з обох сторін не було. Це пояснювалось тим, що місто перебувало під контролем німецьких військових сил. Проте у навколишніх селах сталося декілька нападів на українське і польське населення, джерела свідчать про різну кількість жертв з обох сторін. Варто зазначити, що польська громада становили найчисельнішу групу мешканців після євреїв. Тому не дивно, що до Луцька прибували польські біженці з сіл, яких розміщували у спеціальному таборі. Значна частина новоприбулих уникала офіційної реєстрації, порушуючи тим самим вимоги німецької влади.

У порівнянні з іншими течіями руху Опору, найбільшу небезпеку для німецької влади становили українські націоналісти, предусім ОУН(б). Активізація

збройних сутичок припала на весну 1943 р. – час зростання лав УПА. Військові відділи вступали в бої з окупаційними військами у прилеглих населених пунктах. Вплив ОУН(м) у місті був дещо меншим, однак він посилювався восени 1943 р., коли до Луцька увійшов Український легіон самооборони. Відкрита конфронтація між обома фракціями ОУН негативно позначилася як на русі Опору, так і на діяльності органів української допоміжної адміністрації. Вказані обставини активно використовувала німецька окупаційна влада для реалізації власних стратегій.

Радянські підпільники в місті здійснювали розвідувальну і диверсійну роботу. Значною мірою цьому сприяло налагодження зв'язку з групами радянських партизанів у 1942 р. Можна припустити, що, на противагу іншим течіям руху Опору, радянські підпільники були представлені кількома нечисленними групами, які мали окреме підпорядкування, зв'язок і діяли законспіровано між собою. Варто відмітити обмежену джерельну базу і низький рівень дослідження цієї теми, що пояснюється нестачею нових архівних матеріалів. Наявна джерельна база дозволяє критично поставитись до радянської версії історії луцького підпілля і запропонувати альтернативне бачення розвитку подій, що було зроблено у матеріалах дисертації.

Економічний потенціал міста періоду окупації складала заклади сфери послуг, торгівлі та декілька невеликих підприємств. Політика III Райху була спрямована на викачування сировинних, фінансових і навіть людських ресурсів з окупованих територій. З цією метою у Луцьку було відкрито ряд німецьких фірм та їхніх філіалів. Найважливіші й найприбутковіші об'єкти переходили під безпосередній контроль гебітскомісаріату. Міське господарство було позбавлене сприятливих умов для розвитку. Податок для юридичних осіб сягав 80 % від прибутку. Попри це все, не можна стверджувати, що міська економіка перебувала в абсолютній стагнації. У Луцьку працювали приватні підприємці у сфері послуг, громадського харчування, ремесла. Вказані факти свідчать, що для реалізації своїх програмних документів окупаційна влада була змушена підтримувати певний рівень економічних відносин.

Система податків і платних послуг дозволяла міській управі виділяти кошти на соціальну сферу і відновлення міської інфраструктури. У бюджет міста були включені видатки на допомогу малозабезпеченим, інвалідам, безробітним через хворобу. Українська адміністрація Луцька забезпечувала роботу систем водопостачання, каналізації, подачі електричного струму. На балансі міської управи знаходились інституції і підприємства, які працювали на потреби лучан. Адміністрації міста вдалося не лише відновити зруйновані об'єкти інфраструктури, але й побудувати нові будинки, викласти тверде покриття на вулицях і тому подібне. Відтак, примусові платежі, які лягали на плечі лучан, не варто розглядати як суто негативне явище.

Матеріали дисертації повністю розвінчують радянський міф про припинення будь-якого культурного життя на окупованих територіях. У місті діяла Римсько-католицька, Протестантська, Греко-католицька, Православна автокефальна і автономна церкви. Знову відновило свою роботу товариство «Просвіта», виникли громадські організації – Український і Польський допомогивий комітети. Працювали театр, музей, кіно, видавалися газети. Робота закладів культури регламентувалася німецькою владою і перебувала під її всеохоплюючим контролем. Політика нацистів призвела до існування двох Православних церков, духовенство яких знаходилось у різній юрисдикції. Одна частина священників підпорядковувалась Московському патріархату, інша виступила за відновлення довоєнної Автокефальної церкви, тимчасовим адміністратором якої був призначений митрополит Полікарп з резиденцією у Луцьку. У ситуації, коли потрібно було зробити вибір, духовенство міста і віруючі прихожани підтримали українізацію церкви і митрополита Полікарпа. Автономна церква у місті мала лише один храм. Під час конфронтації обох православних церков митрополит Полікарп разом зі своїм духовенством активно включився до процесу відродження української культури, відповідаючи таким чином на потреби громади і віруючих.

У порівнянні із іншими галузями культури, у вкрай несприятливих умовах опинилась освіта. Нацистське керівництво вживало заходів для підпорядкування

інтелектуальної еліти в Україні. Закривались не лише вищі навчальні заклади, але й середні школи. Певний час у Луцьку функціонувала гімназія і учительська семінарія. Однією з проблем навчання взимку була нестача дров, що призводило до тривалих перерв у навчальному процесі. Попри домінуючу більшість поляків у місті, було заборонене навчання польської мовою, що також не сприяло налагодженню стосунків між обома народами. Після запровадження низки обмежень у місті продовжували функціонувати початкові школи і діяла мережа професійно-освітніх курсів різного спрямування. Таким чином, українська допоміжна адміністрація намагалася розв'язати проблему нестачі кваліфікованих кадрів, а також допомагала молоді отримувати глибші знання, що йшло всупереч стратегії III Райху.

Після приходу радянської влади у 1939 р. нацистський окупаційний режим у черговий раз переформатував звичний ритм повсякденного життя лучан. Почали діяти обмеження і всеохоплююча регламентація усіх сфер життя. Лучани зобов'язувались дотримуватися комендантської години, затемнювати вікна помешкань у нічний час, виконувати примусові роботи і сплачувати низку податків. Невиконання постанов влади суворо каралося. Однак завдяки управі місто зберігало певний комфорт для його мешканців. Лучани мали вибір, де провести власний відпочинок. У місті діяла значна кількість закладів громадського харчування, відбувалися спортивні змагання, функціонувала книгарня. Доступ до вказаних благ вочевидь мали далеко не всі. Найкращим забезпеченням, пільгами і заробітною платою користувалися працівники німецьких установ, а також службовці української допоміжної адміністрації. Заробітна плата інших працівників була невисокою, але завдяки фіксованим цінам вони задовольняли свої першочергові потреби. Продаж продуктів харчування здійснювався за картковою системою. Малозабезпечені лучани отримували мінімальну грошову допомогу, продукти харчування і користувалися різними пільгами з боку міської управи і Українського допомогового комітету. Окупаційне повсякдення супроводжувало явище дефіциту багатьох товарів. Якщо

ту чи іншу річ неможливо було придбати, її можна було дістати на «чорному» ринку за ціною, яка в декілька разів перевищувала фіксовану вартість.

2 лютого 1944 р. до міста увійшли частини Червоної армії. За період нацистської окупації Луцьк зазнав величезних людських втрат. У результаті Голокосту, репресій німецької влади щодо інтелігенції та усіх тих, хто так чи інакше був пов'язаний із рухом Опору, загинув кожний другий житель міста. Значна кількість будівель та об'єктів інфраструктури була зруйнована у результаті бойових дій в 1941 і 1944 рр. Унаслідок нацистської економічної експансії лучани втратили багато особистого майна, заощаджень, в результаті чого вони опинялися на межі бідності, а часто – й поза нею. Точна чисельність людських жертв і сума завданих збитків у роки окупації досі не з'ясовані, з огляду на суперечливі дані джерел.

Локальні територіальні межі дослідження дали змогу відновити не тільки поетапний перебіг подій в місті, але й визначити характерні явища, які супроводжували повсякденне життя лучан у роки німецької окупації. У перспективі варто звернути окрему увагу на події перших днів війни, а саме період з 22 по 25 червня 1941 р. Все, що відбувалося упродовж цього часу, безпосередньо впливало на функціонування нацистського окупаційного режиму в Луцьку. Глибшого вивчення потребує процес становлення перших інституцій влади в місті. При цьому доцільним буде висвітлити тему вступу до міста авангардних підрозділів вермахту. Аналізувати вказані події варто також з огляду на похідні групи ОУН та їхній особовий склад. Темою окремого дослідження можуть стати персоналії службовців, поліцейських, представників громадськості та авторитетних лучан періоду окупації. Висвітлюючи біографічні дані, варто звертати уваги на зміну поглядів стосовно влади та повсякденного життя. Дуже важливо також прослідкувати подальшу долю цих людей. У майбутньому буде доцільним порівняння матеріальних і людських втрат у місті під час військових дій червня 1941 р., часу окупації та радянсько-німецьких боїв на підступах до Луцька у лютому–березні 1944 р.

Подальші дослідження, присвячені окремим містам Волині у період нацистської окупації, дадуть змогу проводити різні порівняння та аналогії, що сприятиме визначенню спільних і відмінних ознак у реалізації політики III Райху. Систематизація і відповідний аналіз вказаних результатів досліджень у подальшому дозволять комплексно висвітлити період нацистської окупації на території Волині. У свою чергу це сприятиме підготовці узагальнюючих робіт та підручників з історії України періоду Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анновський Ю. Міські городи в Луцьку працюють / Ю. Анновський // Український голос. – 1942. – 16 липня. – С. 4.
  2. Антонюк Я. М. Діяльність служби безпеки ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.): монографія / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я – Ключі, 2013. – 228 с.
  3. Антонюк Я. М. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
  4. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. ХХ століття: історико-краєзнавчий довідник / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 280 с.
  5. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека – Т. 13 / Я. Антонюк. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. – 1072 с.
  6. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.
- Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області.**
- ф. Припинених архівно-кримінальних справ
7. Спр. 431. Сельковська-Бульєнко Н. А. і Сельковський Т. І. у 2 т. Т. 1. Почато: 4 січня 1945 р. Закінчено: 6 червня 1946 р., 245 арк.
  8. Спр. 431. Сельковська-Бульєнко Н. А. і Сельковський Т. І. у 2 т. Т. 2. Почато: 4 січня 1945 р. Закінчено: 3 березня 1953 р., 248 арк.
  9. Спр. 6400. Бондарук А. М. Почато: 28 жовтня 1946 р. Закінчено: 15 листопада 1946 р., 63 арк.
  10. Спр. 6672. Кох А. О. і Кох Б. А. Почато: 24 травня 1946 р. Закінчено: 21 серпня 1946 р., 320 арк.

11. Спр. 7921. Вишневецький В. В. Почато: 6 березня 1945 р. Закінчено: 5 серпня 1994 р., 123 арк.
12. Спр. 7969. Гаєвський Ф. І. Почато: 2 лютого 1945 р. Закінчено: 5 червня 1945 р., 67 арк.
13. Баран В. К. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 456 с.
14. Баран В. К. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
15. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: монографія / К. Беркгоф; Гарвард. ун-т, Укр. наук. ін-т, Ін-т Критики. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
16. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз у 2-х кн. Кн. 2 / І. Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
17. Боляновський А. В. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування: монографія / А. В. Боляновський; ред.: М. Литвин; НАН України, Нац. ун-т "Львів. політехніка", Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. – 188 с.
18. Бондаренко Г. Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. (до 70-річчя трагедії) / Г. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силук. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 12–13.

19. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / К. Бондаренко // Україна-Польща: важкі питання. Т. 3: Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Tutsa, 1998. – С. 15–31.
20. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія / В. Т. Борщевич. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.
21. Борьба трудящих западных областей УРСР против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны Советского Союза / [В. О. Замлинский, Ю. В. Примеров, В. П. Чугайов та ін.]. – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.
22. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці: [Б. в.], 1995. – 114 с.
23. [Будівельне бюро в Луцьку] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
24. [Вбивство подружжя Редьків] // Горохівські вісті. – 1943. – 17 липня. – С. 4.
25. Великая Отечественная война, 1941–1945. События. Люди. Документы: Краткий ист. Справочник справочник / Под общ. ред. О. А. Ржешевского; Сост. Е. К. Жигунов. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
26. Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 446–474.
27. [Видача нових апровізаційних карток] // Український голос. – 1943. – 16 липня. – С. 4.
28. [Виступ капели бандуристів з Києва] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.
29. [Виступ солістів київської опери та консерваторії] // Український голос. – 1942. – 23 липня. – С. 4.
30. [Відділ суспільної опіки Луцька] // Волинь. – 1942. – 1 жовтня. – С. 4.

31. [Відкрито середню музичну школу] // Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.
  32. [Відкриття Волинського краєзнавчого музею] // Український голос. – 1941. – 6 листопада. – С. 6.
  33. [Відкриття курсу медичних сестер і акушерок] // Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.
  34. [Відкриття міської пральні] // Український голос. – 1942. – 20 серпня. – С. 4.
  35. [Відкриття міської пристані] // Український голос. – 1943. – 9 липня. – С. 4.
  36. [Відкриття нової вулиці] // Український голос. – 1943. – 3 грудня. – С. 4.
  37. [Відкриття «Просвіти»] // Український голос. – 1942. – 30 квітня. – С. 2.
  38. [Відновлення навчання] // Український голос. – 1942. – 19 лютого. – С. 8.
  39. [Відокремлення «Просвіти»] // Український голос. – 1942. – 26 листопада. – С. 4.
  40. Віхи історії України в документах і матеріалах (1939–1991 рр.): Хрестоматія / Уклад.: О. В. Власюк, В. Й. Сидорук, В. В. Трофимович. – Рівне-Острог: Волинські обереги, 2015. – 448 с.
  41. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. Т. 4 (XX ст.), ч. 2 / І. Власовський. – Нью-Йорк – Бавнд-Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. – 416 с.
  42. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. М. В'ятрович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.
- Волинський краєзнавчий музей.**
- ф. Книги, документи, фото
43. Інв. № 2188. Фото руйнувань в Луцьку у червні 1941 р.
  44. Інв. № 2300. Оголошення посаdnика Луцька про запис до початкових шкіл від 1 жовтня 1941 р.
  45. Інв. № 2303. Оголошення про свято для дітей 9 січня 1944 р.
  46. Інв. № 2308. Розпорядження посаdnика Луцька про затемнення вікон від 13 травня 1942 р.

47. Інв. № 2309. Оголошення посадника Луцька про правила повітряної охорони від 7 липня 1942 р.
48. Інв. № 2310. Оголошення посадника Луцька від 15 вересня 1941 р. про дотримання санітарно-порядкових вимог.
49. Інв. № 2313. Оголошення про санітарно-порядкові вимоги посадника Луцька від 25 лютого 1943 р.
50. Інв. № 2314. Оголошення посадника Луцька від 11 листопада 1941 р. про прибирання снігу.
51. Інв. № 2315. Оголошення посадника Луцька від 20 квітня 1942 р. про санітарно-порядкові вимоги.
52. Інв. № 2320. Оголошення посадника Луцька про подачу води від 20 травня 1942 р.
53. Інв. № 2321. Оголошення посадника Луцька про подачу води від 8 жовтня 1941 р.
54. Інв. № 2323. Оголошення посадника Луцька від 3 червня 1942 р. про здачу речей, які залишились після воєнних дій.
55. Інв. № 2903. Оголошення посадника Луцька від 20 квітня 1942 р. про проведення щеплень від віспи.
56. Інв. № 2906. Оголошення виконувача обов'язків посадника Луцька П. Скоробогатова про створення Уряду громадянського стану від 7 серпня 1942 р.
57. Інв. № 2915. Оголошення посадника Луцька від 14 жовтня 1943 р. про видачу апровізаційних карток на місяці листопад, грудень 1943 р. і січень 1944 р.
58. Інв. № 2917. Оголошення посадника Луцька від 17 листопада 1941 р. про видачу апровізаційних карток арійцям.
59. Інв. № 2919. Оголошення від 28 липня 1941 р. про видачу апровізаційних карток мешканцям міста.
60. Інв. № 2923. Оголошення про реєстрацію техніки від 6 жовтня 1941 р.

61. Інв. № 12868. Оголошення про заборону продажу саней, полозів і лиж від 29 вересня 1941 р.
62. Інв. № 12870. Розпорядження окружного комісара від 22 жовтня 1941 р. у справі боротьби із сказом.
63. Інв. № 12871. Розпорядження польового коменданта від 4 серпня 1941 р. у зв'язку із загрозою поширення ящуру.
64. Інв. № 12873. Оголошення для торговців і ремісників від 12 серпня 1941 р.
65. Інв. № 12877. Оголошення про закриття магазинів від 25 вересня 1941 р.
66. Інв. № 12878. Оголошення гебітскомісара Лінднера від 30 вересня 1942 р. про базарний день.
67. Інв. № 12881. Розпорядження про рух на дорогах від 18 вересня 1942 р.
68. Інв. № 12882. Оголошення посадника Луцька про рух на дорогах від 10 березня 1943 р.
ф. Допоміжних матеріалів
69. Інв. № 12931. Характеристика Пищева Миколи Зотовича.
70. Інв. № 13629. Оголошення посадника Є. Тиравського про перегін худоби.
71. Інв. № 22148. Фото урочистого перепоховання розстріляних в'язнів Луцької тюрми 24 серпня 1941 р.
72. Інв. № 27911. Спогади Унрау Віктора Георгієвича, учасника луцького антифашистського підпілля про роки Великої Вітчизняної війни, 22 арк.
73. [Волинський краєзнавчий музей] // Український голос. – 1943. – 12 лютого. – С. 4.
74. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 813 с.
75. Волинь Радянська (1939–1964 рр.): зб. док. і матер. / [Упорядн.: В. Замлинський, І. Колесник, Л. Міхаєва та ін.]. – Львів : Каменяр, 1971. – Ч. III. – 324 с.
76. «Впорядкування міста Луцька» // Український голос. – 1943. – 16 квітня. – С. 4.

77. [Встановлення поліцейних годин] // Український голос. – 1942. – 15 жовтня. – С. 4.
78. Гаврилюк В. Кривава трійця у Черничках / В. Гаврилюк // Волинь. – 2003. – 31 липня. – С. 7.
79. [Гастролі Волинського театру у Ковелі] // Український голос. – 1943. – 30 липня. – С. 4.
80. [Гастролі Волинського театру у Німеччині] // Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 4.
81. [Гастролі Волинського театру у Рівному] // Український голос. – 1942. – 5 листопада. – С. 4.
82. [Гастролі німецького театру] // Український голос. – 1942. – 28 травня. – С. 4.
83. [Гебітскомісар затвердив перелік п'єс] // Український голос. – 1942. – 16 липня. – С. 4.
84. Гика В. Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею у 1941–1944 роках / В. Гика // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річчю Незалежності України та 85-й річчю створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силук. – Луцьк: МП «Пульс», 2014. – С. 264–266.
85. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 697–732.
86. Гладков Т. К. Девушка из Ржева. Документальная повесть / Т. К. Гладков, А. А. Лукин. – М.: «Молодая гвардия», 1974. – 144 с.
87. Гнатюк О. Відвага і страх. Пер. з пол. М. Боянівської / О. Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2015. – 496 с.
88. Говдій С. Кілька слів про репертуар українського театру в Луцьку / С. Говдій // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.

89. Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.) / Сост. В. А. Кондратьев, З. Н. Политов. – 9-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1990. – 461 с.
90. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони» 1941–1944 рр. / [О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко]. – К.: Ін-т історії НАН України, 2014. – 151 с.
91. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 321–367.
92. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
93. Гострий осуд большевицьких провокацій // Український голос. – 1943. – 23 грудня. – С. 3.
94. Гребень Е. Генеральный округ Волинь и Подолия в материалах белорусских архивов // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 743–750.
95. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків: історико-краєзначий нарис. – Видання друге, змінене та доповнене / Г. О. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 432 с.
96. Данилюк В. Зв'язкова / В. Данилюк // Молода Волинь. – 1992. – 6 березня. – С. 7.
97. Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість / В. О. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.

98. Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій у 2-х томах. Т. 1: Волинь / О. С. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2008. – 448 с.
99. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І. І. Дерейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.
100. Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 430–479.

Державний архів Волинської області.

ф. п. – 1. Комуністична партія Радянського Союзу, Волинський обласний комітет Комуністичної партії України.

оп. 2

101. Спр. 8. Доповідні записки про відновлення роботи обкому партії. Почато: лютий 1944 р. Закінчено: вересень 1944 р., 98 арк.
Ф. р. – 1. Луцька міська управа.
Оп. 1.
102. Спр. 1а. Накази посадника м. Луцька по особовому складу. Почато: 17 вересня 1941 р. Закінчено: 30 грудня 1941 р., 65 арк.
103. Спр. 2. Директивні вказівки гебітскомісара про забезпечення сімей, члени яких завербовані до Німеччини. Списки завербованих. Почато: 27 лютого 1942 р. Закінчено: 21 листопада 1943 р., 32 арк.
104. Спр. 11. Накази і постанови намісника м. Луцька. Бюджет міськуправи. Почато: 15 січня 1942 р. Закінчено: 23 листопада 1943 р., 146 арк.
105. Спр. 12. Накази начальника поліції про перепис населення м. Луцька. Почато: 13 липня 1942 р. Закінчено: 24 жовтня 1942 р., 46 арк.
106. Спр. 16. Різні об'яви намісника м. Луцька і гебітскомісара. Почато: 2 серпня 1941 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 198 арк.
107. Спр. 18. Переписка з намісником м. Луцька, рапорти і заяви громадян. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 27 січня 1944 р., 235 арк.

108. Спр. 23. Переписка намісника м. Луцька з підприємствами міста по господарчим питанням. Почато: 5 січня 1942 р. Закінчено: 15 червня 1942 р., 198 арк.
109. Спр. 32. Переписка з технічним відділом про видачу будівельних матеріалів, звіти про хід будівельних робіт на стадіоні. Почато: 29 січня 1943 р. Закінчено: 13 липня 1943 р., 64 арк.
110. Спр. 45. Відношення окружному комісару про закриття приватних магазинів в м. Луцьку, переписка з ними про комплектування пожежної охорони, наявність складів та інші питання. Почато: 12 серпня 1942 р. Закінчено: 12 грудня 1942 р., 8 арк.
111. Спр. 108. Щоденні звіти відділів міськуправи про виконану роботу, доповідь про відновлення будівлі театру. Почато: 2 вересня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 226 арк.
112. Спр. 114. Рапорти начальника пожежної охорони про пожежі, заяви Луцької української гімназії про надання їй матеріальної допомоги, переписка із споживчою кооперацією про заготівлю сільськогосподарських продуктів. Списки робітників технічного відділу. Почато: 3 листопада 1941 р. Закінчено: 14 травня 1942 р., 290 арк.
113. Спр. 117. Звіти і рапорти відділів міськуправи про роботу, відомості про кількість населення, промислові підприємства м. Луцька. Почато: 10 січня 1942 р. Закінчено: 20 квітня 1942 р., 134 арк.
114. Спр. 126. Виписки із наказів посадника м. Луцька, рапорти і донесення референтів посаднику. Почато: 26 квітня 1943 р. Закінчено: 6 грудня 1943 р., 40 арк.
115. Спр. 170. Інвентарний опис майна міськуправи, інструкції гебітскомісаріату на рахунок перепису населення, виписки із наказів намісника м. Луцька. Почато: 12 вересня 1942 р. Закінчено: 24 листопада 1943 р., 36 арк.
116. Спр. 256. Довідки і заяви громадян, реєстрація худоби і велосипедів. Почато: 1 січня 1942 р. Закінчено: 28 лютого 1942 р., 173 арк.

117. Спр. 312. Списки приватних промислових підприємств м. Луцька, звіти про роботу санбаклабораторії, лікарень, аптек, списки робітників різних професій по м. Луцьку, звіти про роботу відділів міськуправи. Почато: 7 липня 1941 р. Почато: 31 грудня 1941 р., 192 арк.
118. Спр. 316. Статистичні дані перепису населення за соціальним і національним походженням. Почато: 9 жовтня 1943 р. Закінчено: 3 листопада 1943 р., 39 арк.
119. Спр. 321. Список проживаючих на території Луцька польських біженців, повідомлення про штрафи за нездані велосипеди, переписка з відділом охорони здоров'я про міри по дотриманню чистоти в м. Луцьку, список робітників міської пожежної охорони. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 25 січня 1942 р., 341 арк.
120. Спр. 325. Списки безробітних. Почато: 13 березня 1942 р. Закінчено: 31 травня 1943 р., 9 арк.
121. Спр. 336. Розпорядження і обов'язки міськуправи про додержання громадського порядку та санітарного стану міста 1941–1944 рр., 185 арк.
122. Спр. 350. Акти про передачу 5 цегельних заводів міської управи м. Луцька в розпорядження гебітскомісара та інші документи 1942 р., 61 арк.
123. Спр. 641. Книга реєстрації учителів м. Луцька. Почато: 23 липня 1943 р. Закінчено: 25 вересня 1943 р., 90 арк.
124. Спр. 699. Списки співробітників окружної типографії і редакції «Український голос». Почато: 23 листопада 1942 р. Закінчено: 12 жовтня 1943 р., 26 арк.
125. Спр. 943. Накази посаdnика м. Луцька, заяви громадян про отримання землі в оренду, про прийняття на роботу. Почато: 21 жовтня 1941 р. Закінчено: 20 жовтня 1942 р., 155 арк.
126. Спр. 984. Рапорт Цуманської райуправи про кількість протипожежних пунктів по району, відношення установ про видачу їм палива, дані про забезпечення паливом шкіл м. Луцька. Почато: 15 вересня 1941 р. Закінчено: 8 грудня 1941 р., 11 арк.

127. Спр. 986. Копії постанов, акти та інші документи про передачу міської бойні про введення торгового підприємства «Ост». Описи майна бойні. Почато: 16 березня 1942 р. Закінчено: 27 травня 1943 р., 17 арк.
128. Спр. 1006. Розпорядження про плату за послуги на базарах і постій підвід 27 серпня 1941 р., 12 арк.
129. Спр. 1100. Постанова про передачу домів у ведення міськуправи. Почато: 31 березня 1942 р., 6 арк.
130. Спр. 1301. Заяви громадян про видачу будматеріалів на ремонт будівель, переписка з відділом охорони майна по цьому питанню і списки організацій та підприємств м. Луцька. Почато: 20 серпня 1941 р. Закінчено: 12 жовтня 1941 р., 24 арк.
131. Спр. 1354. Акти наявності продуктів в магазинах, відношення організацій і заяви громадян про видачу нічних пропусків для робітників, норми видачі продуктів для арійського населення м. Луцька. Почато: 20 грудня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1942 р., 231 арк.
132. Спр. 1396. Статистичні дані про рух хворих 1942 р., 48 арк.
133. Спр. 1406. Протоколи санітарної комісії по огляду підприємств громадського харчування і комунального обслуговування, постанови посаdnика м. Луцька про оштрафування власників підприємств за порушення санітарних вимог. Почато: 22 листопада 1941 р. Закінчено: 2 грудня 1941 р., 102 арк.
134. Спр. 1573. Бюджет міського театру в Луцьку на 1942 р., 2 арк.
135. Спр. 1589. Звіти про виконання бюджету міськуправи, списки службовців римо-католицького костелу м. Луцька. Почато: 3 квітня 1941 р. Закінчено: вересень 1943 р., 37 арк.
136. Спр. 1682. Квитанції про сплату подушного податку громадянами м. Луцька, список «Сестер-Бенедикток». Почато: 30 грудня 1943 р. Закінчено: 31 грудня 1943 р., 357 арк.
137. Спр. 1750. Відомість доходів міськуправи, переписка з гебітскомісаріатом про дотації на вересень 1942 р., 6 арк.

138. Спр. 2013. Відомості на виплату зарплати службовцям лікарень і музею. Почато: 1 лютого 1943 р. Закінчено: 2 лютого 1943 р., 14 арк.
139. Спр. 2042. Ціни і тарифи на сільськогосподарські і будівельні товари. Почато: 5 серпня 1941 р. Закінчено: 20 серпня 1941 р., 20 арк.
оп. 2.
140. Спр. 1. Розпорядження обласної управи. Почато: 1941 р. Закінчено: 1941 р., 2 арк.
141. Спр. 2. Розпорядження окружного комісаріату і міської управи. Переписка з окружним комісаріатом про податки, забезпечення паливом і інші документи. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 29 грудня 1941 р., 88 арк.
142. Спр. 4. Книга наказів посадника міської управи м. Луцька 1941 р., 47 арк.
143. Спр. 5. Переписка з відділами міської управи по виробничим, господарським питанням і довідки, видані громадянам. Почато: 3 липня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 280 арк.
144. Спр. 26. Списки вулиць м. Луцька, орендаторів квартир, рахунки за квартплату. Почато: 20 вересня 1941 р. Закінчено: 27 січня 1944 р., 197 арк.
145. Спр. 83. Відомості на зарплату співробітникам установ м. Луцька. Почато: 1 липня 1943 р. Закінчено: 25 листопада 1943 р., 322 арк.
146. Спр. 85. Платіжна відомість службовців поліції і заяви осіб, які були арештовані радянською владою. Про видачу паспортів цим людям. Списки торгових і промислових установ в м. Луцьку. Почато: серпень 1941 р. Закінчено: грудень 1941 р., 36 арк.
147. Спр. 89. Розпорядження райхскомісара України і генерального комісара Волині і Поділля. Переписка по адміністративно-господарським питанням із установами м. Луцька. Почато: 8 грудня 1941 р. Закінчено: 17 грудня 1942 р., 68 арк.
148. Спр. 106. Реєстрація військовополонених і репресованих радянською владою. Почато: 21 січня 1942 р. Закінчено: 13 травня 1942 р., 50 арк.
149. Спр. 115. Матеріали про збір теплих речей для німецької армії. Почато: 3 січня 1942 р. Закінчено: 12 січня 1942 р., 88 арк.

150. Спр. 150. Списки жителів с. Новостав Луцького району. Табелі платні робітникам євреям за ремонт. Почато: 24 лютого 1942 р. Закінчено: 17 листопада 1942 р., 95 арк.
151. Спр. 155. Списки осіб, які прибули в м. Луцьк. Почато: 16 червня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1943 р., 7 арк.
152. Спр. 162. Списки співробітників товариства «Просвіта» і відношення про виплату за лікування. Почато: 30 грудня 1942 р. Закінчено: 3 квітня 1943 р., 7 арк.
153. Спр. 178. Протоколи допитів різних осіб, розпорядження про ціни. Почато: 15 квітня 1943 р. Закінчено: 1 лютого 1944 р., 60 арк.
154. Спр. 228. Звіти церков і переписка з гебітскомісаріатом про кількість новонароджених в 1942 р. та інше. Почато: 9 січня 1943 р. Закінчено: 22 грудня 1943 р., 135 арк.
Ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат.
оп. 1.
155. Спр. 8а. Постанови німецького командування. Почато: 31 жовтня 1941 р. Закінчено: 14 листопада 1941 р., 27 арк.
156. Спр. 27. Проект організації «міліції», положення про організацію обласної управи в м. Луцьку. Правила внутрішнього розпорядку співробітників обласного архіву в м. Луцьку 1941 р., 12 арк.
157. Спр. 33. Переписка з установами про спеціалістів єврейської національності. Списки євреїв. Почато: 23 жовтня 1941 р. Закінчено: 30 листопада 1942 р., 242 арк.
158. Спр. 40. Донесення начальників районних управ про дії партизан і дотичні документи. Почато: 22 вересня 1941 р. Закінчено: 25 вересня 1942 р., 162 арк.
159. Спр. 118. Документи по релігійному питанню. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 22 листопада 1943 р., 256 арк.

160. Спр. 177. Розпорядження окружного комісаріату про початок навчального року в школах, перепис населення, встановлення цін за роботу. Почато: 9 січня 1942 р. Закінчено: 30 жовтня 1942 р., 41 арк.
161. Спр. 184. Розпорядження генерального комісара Волині і Поділля про зняття дзвонів в церквах і переписка з Волинською духовною консисторією, церковним управлінням в м. Луцьку. Почато: 10 жовтня 1942 р. Закінчено: 13 листопада 1943 р., 29 арк.
162. Спр. 206. Переписка із жандармерією і луцькою міськуправою про гетто, квартирну платню, ціни на сільськогосподарські продукти. Почато: 7 січня 1942 р. Закінчено: 29 грудня 1942 р., 284 арк.
163. Спр. 294. Доповідь про ревізію будівельної фірми «Новіцький і К» м. Луцька за період з 1 лютого по 30 вересня 1942 р., 7 арк.
164. Спр. 346. Квартальний звіт санітарно-венеричного контрольного-молочного господарства Колківського району. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 10 грудня 1942 р., 8 арк.
165. Спр. 360. Циркуляр генерального комісара Волині і Поділля про боротьбу з венеричними захворюваннями від 13 січня 1942 р., 11 арк.
166. Спр. 401. Постанова Генерального комісара про податки окружного комісара і посадника м. Луцька. Почато: 15 січня 1942 р. Закінчено: 30 листопада 1942 р., 95 арк.
167. Спр. 418. Переписка з Луцькою міською управою про надання дотацій. Почато: 21 травня 1943 р. Закінчено: 20 листопада 1943 р., 15 арк.
168. Спр. 437. Дані посадника м. Луцька про надходження податків. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 18 лютого 1942 р., 12 арк.
169. Спр. 512. Бухгалтерські документи касово-меморіального порядку мельниці № 5 м. Луцька. Почато: 13 березня 1942 р. Закінчено: 27 березня 1942 р., 217 арк.
170. Спр. 530. Головна книга Луцької міської управи за 1942–1943 роки. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 55 арк.

171. Спр. 534. Звіт фінансового інспектора про ревізію міського водоканалу м. Луцька 10 вересня 1942 р., 6 арк.
172. Спр. 546. Відомості на зарплату робітникам фірми «Енергія», фабрики мотузок в м. Луцьку. Травень 1942 р., 6 арк.
173. Спр. 554. Розпорядження окружного комісара про початок навчального року в школах, охорону залізничних доріг від партизан, покарання за підтримку партизан. Почато: 4 січня 1943 р. Закінчено: 23 січня 1944 р., 8 арк.
174. Спр. 666. Списки робітників фірми «Пготовпластик» 1943 р., 5 арк.
175. Спр. 699. Звіт окружних фінансових ревізорів про ревізію Луцького міського кооперативу, рахунки, розхідні ордери та інші документи. Почато: 25 січня 1943 р. Закінчено: 24 грудня 1943 р., 181 арк.
176. Спр. 703. Звіти про ревізію німецьких установ і виробництв у м. Луцьку. Почато: 10 серпня 1943 р. Закінчено: 7 грудня 1943 р., 30 арк.
177. Спр. 748. Відомості на заробітну плату робітникам і службовцям таборів по вул. Ковельська і Північна в м. Луцьку, шкіряної майстерні м. Олика, Луцька, гончарі с. Кульчин. Меморіальні ордери. Почато: 15 серпня 1943 р. Закінчено: 30 жовтня 1943 р., 521 арк.
178. Спр. 754. Відомості на заробітну плату робітникам і службовцям майстерні по виготовленню канатів у Луцьку, таборів по вул. Північна, Ковельська у Луцьку, фабрики вагонів, шкіряної майстерні в м. Олика. Почато: лютий 1943 р. Закінчено: квітень 1943 р., 44 арк.
оп. 2.
179. Спр. 1. Накази і розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях, залізничної служби і інших. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 1 вересня 1941 р., 67 арк.
180. Спр. 4. Постанови окружної управи про організацію народної міліції і жандармерії. Інструкція для СП і рядових поліцейських. Почато: 22 липня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1941 р., 35 арк.

181. Спр. 5. Копії наказів окружної команди СП по кадрам, списки поліцейських і службовців кримінально-слідчого відділу районних комендантів СП. Почато: 26 липня 1941 р. Закінчено: 3 вересня 1941 р., 68 арк.
182. Спр. 6. Переписка з окружною командою СП про кримінальні злочини, обмундирування поліцейських, службові порушення та інше. Почато: 8 серпня 1941 р. Закінчено: 15 грудня 1941 р., 67 арк.
183. Спр. 8. Списки слухачів поліцейської школи, осіб вивезених до Німеччини і робітників електростанції. Почато: 16 серпня 1941 р. Закінчено: 31 жовтня 1943 р., 7 арк.
184. Спр. 10. Переписка із Союзом українських комбатантів, «Просвітою», «Українським допоміжним комітетом», товариством «Промінь» та інше про їх реєстрацію. Статут організацій. Почато: 6 серпня 1941 р. Закінчено: 9 листопада 1942 р., 113 арк.
185. Спр. 14. Переписка з міськуправою, Олицькою райуправою і поліцією по євреях гетто, встановлення національності. Почато: 11 жовтня 1941. Закінчено: 21 грудня 1942 р., 151 арк.
186. Спр. 27. Переписка з жандармерією, українською поліцією про арешти, убивства, підриви поїздів під Ківерцями, бою з партизанами під Колками. Список розстріляних, скарги на поліцію і старост сільських управ. Почато: 12 січня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1942 р., 96 арк.
187. Спр. 49. Списки службовців окружного комісаріату, кооперативних організацій, організації ТОДТ і інших із зазначенням посади і суми податку на охорону здоров'я. Почато: січень 1942 р. Закінчено: грудень 1942 р., 151 арк.
188. Спр. 55. Переписка з жандармерією і райуправами про арешти і убивства громадян, напади партизан, підриви мостів і залізничних ліній, пожежі. Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 30 грудня 1943 р., 170 арк.
189. Спр. 68. Листи митрополита Полікарпа про підтримку меморандуму Окружного комісара і протесту проти виборів патріарха у Москві. Статут

- православного товариства. Листівки до української інтелігенції і молоді.
Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 9 листопада 1943 р., 17 арк.
190. Спр. 83. Переписка з райуправами про виплату допомоги сім'ям
завербованих в Німеччину. Список радянських військовополонених.
Почато: 4 січня 1943 р. Закінчено: 19 липня 1943 р., 49 арк.
191. Спр. 108. Списки спеціалістів. Переписка райуправ з окружним комісаром.
Бюджетні плани. Почато: 17 жовтня 1941 р. Закінчено: 2 квітня 1943 р.,
42 арк.
192. Спр. 119. Списки працівників гебітскомісаріату, переписка по службовому
питанню і рахунки. Почато: 1 вересня 1942 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р.,
85 арк.
193. Спр. 121. Розпорядження про утворення поліції на окупованій території
України 1914 р., 74 арк.
Ф. р. – 36. Луцьке повітове староство, м. Луцьк Волинського воєводства.
1919–1939 рр.
оп. 13 а.
194. Спр. 443. Матеріали про діяльність спортивного клубу «Теміда». Статут
клубу. Почато: 10 червня 1930 р. Закінчено: 19 вересня 1933 р., 171 арк.
Ф. р. – 66. Архівний відділ МВС Волинської області.
оп. 4.
195. Спр. 13. Список міст, районних центрів, залізничних станцій і населених
пунктів із зазначенням дати окупації їх німецько-фашистськими
загарбниками, завданих збитків і дати звільнення їх військами Червоної
армії. Том 1. 1946 р., 213 арк.
Ф. р. – 68. Луцька окружна біржа праці.
оп. 1.
196. Спр. 3. Розносна книга. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 6 жовтня
1942 р., 47 арк.
Ф. р. – 70. Товариство «Українфільм» в м. Луцьку.
оп. 1.

197. Спр. 44. Приписи і розпорядження кінотеатрам. Почато: 1 серпня 1942 р.
Закінчено: 12 листопада 1942 р., 37 арк.
198. Спр. 45. Циркуляри, які розсилає кінотеатр. Почато: 13 березня 1942 р.
Закінчено: 24 грудня 1943 р., 133 арк.
Ф. р. – 83. Луцька оберфельдкомендатура.
оп. 1.
199. Спр. 1. Розпорядження і накази фельдкомендатури про організацію
ортскомендатур 1941 р., 26 арк.
200. Спр. 28. Газета «Службовий листок». Почато: 19 серпня 1942 р. Закінчено:
16 грудня 1942 р., 60 арк.
Ф. р. – 87. Волинська обласна управа.
оп. 1.
201. Спр. 17. Повідомлення про трьохденний з'їзд учителів Луцького району в
м. Луцьку. Почато: 8 серпня 1941 р. Закінчено: 14 серпня 1941 р., 6 арк.
202. Спр. 19. Проектна програма для початкових шкіл. Програма для гімназії
1941 р., 9 арк.
оп. 3.
203. Спр. 1. Звіт про діяльність відділу, відомості про податкову і страхову
системи. Відомість на зарплату службовців обласної управи, міліції і
Луцької райуправи. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 25 листопада 1941
р., 94 арк.
Ф. р. – 97. Луцька українська міська поліція м. Луцьк.
оп.1.
204. Спр. 2. Список поліцейських колишньої луцької німецької поліції 1941–
1943 рр., 273 арк.
Ф. р. – 143. Волинська рибна контора генерального комісаріату Волині і
Поділля.
оп. 1.

205. Спр. 1. Списки на видачу зарплати співробітникам рибної контори і переписка з касою хворих. Почато: жовтень 1942 р. Закінчено: серпень 1943 р., 32 арк.
Ф. р. – 144. Волинська головна фірма заupu і збуту в Україні, м. Луцьк.
оп. 1.
206. Спр. 2. Накази директора по особовому складу. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 6 листопада 1942 р., 212 арк.
207. Спр. 3. Переписка з торгівельними установами. Почато: 19 червня 1943 р. Закінчено: 5 листопада 1943 р., 111 арк.
Ф. р. – 155. Луцький Торговельно-промисловий банк.
оп. 1.
208. Спр. 3. Відношення різних установ про перерахування грошей. Касові документи. Почато: 1 жовтня 1941 р. Закінчено: 31 грудня 1941 р., 211 арк.
Ф. р. – 158. Магістрат міста Луцька, м. Луцьк Волинського воєводства, 1919–1939 рр.
оп. 5.
209. Спр. 426. Оголошення про вибори у міську раду, списки виборців і переписка з Волинським воєводським управлінням по цьому питанню. Почато: 2 березня 1931 р. Закінчено: 20 квітня 1931 р., 178 арк.
Ф. р. – 164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню.
оп. 3.
210. Спр. 20. Акти і списки громадян вивезених в Німеччину по Луцькому районі Волинської області 1944 р., 17 арк.
Ф. р. – 1261. Колекція спогадів з історії Волинського краю.
оп. 2.
211. Спр. 34. Короткий звіт партизанів Волині за 1941–1944 рр. і фото групи партизанів, 47 арк.

- Ф. р. – 2083. Волинський обласний державний краєзнавчий музей м. Луцька.
оп. 1.
212. Спр. 3. Кошторис адміністративно-господарських видатків і касовий план на 3-й квартал 1941 р., 10 арк.
213. Спр. 4а. Постанови виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих про відкриття музею і акти прийому музею директором 1944 р., 7 арк.
Ф. Наукової бібліотеки.
214. Інв. № 2. Розпорядження польової комендатури в Луцьку 1941 р., 2 арк.
215. Інв. № 4. Оголошення головного комісара Волині 1941 р., 3 арк.
216. Інв. № 10. Відозви окупантів до українського народу за 1941–1944 рр., 6 арк.
217. Інв. № 12. Розпорядження. Оголошення. Заклики гебітскомісара за 1941–1944 рр., 20 арк.
218. Інв. № 13. Оголошення єврейської ради 1941 р., 2 арк.
219. Інв. № 14. Розпорядження і оголошення посадника м. Луцька 1941 і 1943 рр., 36 арк.
220. Інв. № 15. Оголошення комісарничого посадника м. Луцька 1942 р., 7 арк.
221. Інв. № 19. Об'яви головнокомандуючого німецької армії. Почато: 2 липня 1941 р. Закінчено: 25 вересня 1941 р., 21 арк.
222. [Дитячий садок в Луцьку] // Український голос. – 1943. – 9 вересня. – С. 4.
223. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині та Полісся) / В. Г. Дмитрук. – Т. III. Друге доповнене видання. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 404 с.
224. Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / В. Дмитрук // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної спадщини в ХХ ст.»: зб. наук. праць. – К.: Ін-т юдаїки, 2002. – С. 31–34.

225. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К.: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 2000. – 304 с.
226. Долинський Л. Похорон у Луцьку / Л. Долинський // Літопис Волині. – 1953. – № 1. – С. 71–74.
227. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Випуск 1. Волинський краєзнавчий музей / Упоряд. С. Кот, О. Ошуркевич. – Київ – Бремен: Видавництво «Українознавство», 1996. – 76 с.
228. До населення Луцької округи // Український голос. – 1944. – 23 січня. – С. 1.
229. [Допомога німісцевим мешканцям] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 8.
230. До православного духовенства // Волинь. – 1942. – 16 квітня. – С. 4.
231. Друль І. Незалежність – у 1941-му ? / І. Друль, В. Данилюк // Волинська газета. – 2011. – 14 липня. – С. 3.
232. Дублянський А. Волинський музей в Луцьку / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 4.
233. Дублянський А. З діяльності товариства «Просвіта» в Луцьку / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 4 грудня. – С. 4.
234. Дублянський А. Свято могил / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.
235. Ермаков А. М. Вермахт против евреев. Война на уничтожение / А. М. Ермаков. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 416 с.
236. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова / [Переклад з німецької мови]. – К.: Наук. думка, 2008. – 272 с.
237. Жуковський А. Життя й творчість Олега Штуля-Ждановича / А. Жуковський // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 9–26.

238. Жук О. Єврейське гетто в окупованому Луцьку / О. Жук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009 р. – Луцьк: МП «Пульс», 2009. – С. 348–351.
239. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов. Сборник документов и исследований / сост. А. Дюков. – М.: Алексей Яковлев, 2008. – 144 с.
240. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Заболотна; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 20 с.
241. Заболотна Т. Життя по побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 7–43.
242. [Заборона допомагати особам без документів] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 8.
243. [Заборона утримання голубів] // Український голос. – 1943. – 12 грудня. – С. 4.
244. [Закінчення курсу медичних сестер і акушерок] // Український голос. – 1942. – 14 травня. – С. 6.
245. [Закінчення курсу провідниць дитячих садків] // Український голос. – 1942. – 9 липня. – С. 4.
246. [Закінчення навчання у школах] // Український голос. – 1942. – 23 липня. – С. 4.
247. [Заклик владика Полікарпа складати пожертви] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
248. Замлинський В. Караюча земля / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1965. – 260 с.

249. Замлинський В. Тавровані презирством народу / В. Замлинський. – К.: Політвидав України, 1974. – 96 с.
250. З анонімного повідомлення поліцейського / Пер. з польської А. Павлишин // Волинь 1943. Боротьба за землю. – 2003. – Ч. 28. – С. 299–329.
251. [Засідання Єпископської ради в Луцьку] // Волинь. – 1941. – 11 грудня. – С. 4.
252. [Засідання у справі збору теплого одягу для війська] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 9.
253. Західне Полісся: історія та культура: монографія / [Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін.]. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.
254. Збір теплого одягу для війська // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 7.
255. [Збори у залі «Просвіти»] // Горохівські вісті. – 1943. – 10 квітня. – С. 3.
256. Звільняють полонених українців // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.
257. [Звіт Господарського банку у Луцьку] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
258. З Волині // Волинь. – 1942. – 17 вересня. – С. 3.
259. З діяльності Луцької міської управи // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 4.
260. З діяльності Луцької міської управи // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 4.
261. Зек Б. Голокост в окупованому Луцьку у 1941–1942 рр. // Голокост і сучасність. – 2015. – № 1(13). – С. 50–74.
262. [З'їзд окружних шкільних інспекторів] // Український голос. – 1942. – 17 вересня. – С. 4.
263. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 87 с.
264. Знову два нові товариства // Волинь. – 1942. – 17 грудня. – С. 4.

265. Ицхак А. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / А. Ицхак. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири LTD»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
266. Иванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / С. Иванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – С. 154–157.
267. Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Відп. редактор С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України; Київський славістичний університет / І. І. Ільюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 313 с.
268. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / [Михайлюк О. Г., Кічий І. В., Півницький М. Д. та ін.]. – Львів: «Вища школа», 1988. – 238 с.
269. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» / Кер. кол. упоряд. В. М. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
270. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область / [Клімаш І. С., Алексеєва Н. Л., Вербівська А. І. та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.
271. Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид. / наук. ред. М. М. Кучерепа; за заг. ред. В. А. Мельниковича. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 240 с.
272. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.-Чернівці: Книги–XXI, 2008. – 1100 с.
273. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин – К.: Наук. думка, 2013. – 1056 с.
274. Історія українського війська (1917–1995) / Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

275. Історія Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) у восьми томах десяти книгах. Т. 7 / [В. І. Клоков, М. Д. Дятленко, П. М. Калиниченко та ін.]. – К.: «Наукова думка», 1977. – 536 с.
276. Іценко О. Трагічна загибель екзарха Автономної православної церкви Алексія (Громадського) / О. Іценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – С. 160–163.
277. Карась І. Увага ! Братчики і сестриці Чесно-хресного братства в Луцьку ! / І. Карась // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.
278. Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / М. Каркоць-Вовк. – Рівне: ТЗОВ «Каліграф», 2002. – 248 с.
279. Клименко О. О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків: Ранок НП, 2012. – 272 с.
280. Климишин М. В поході до волі у 2 т.: спогади. Т. 1. – Вид. 2-ге / М. Климишин. – Детройт: Українська книгарня, 1987. – 430 с.
281. Книга скорботи України: Волинська область. У 3-х т. Т. 1 / Редактор Г. С. Козачук. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 536 с.
282. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). 12 т. 15-томного видання «Україна крізь віки» / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
283. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Літопис УПА, т. 7 / В. Ковальчук. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 512 с.
284. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей – скарбниця історико-культурної спадщини Волинського краю. До 80-річчя з часу заснування / Є. Ковальчук. – Луцьк: Медіа, 2009. – 28 с.

285. [Коляда просвітянського хору] // Український голос. – 1943. – 14 січня. – С. 4.
286. [Комедія «Моя дочка живе у Відні»] // Український голос. – 1943. – 20 серпня. – С. 4.
287. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. із фран. Р. Осадчука] / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: «Атлас», 1993. – 660 с.
288. Кротюк С. У вирі боротьби / С. Кротюк // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 81–85.
289. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / [Ред.: И. М. Левитас] / А. И. Круглов. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2000. – 224 с.
290. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине / И. А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
291. Куделя М. П. Під мурами луцької тюрми: Спогади / М. П. Куделя. – Луцьк: «Надстир'я», 2001. – 132 с.
292. Кудь В. Бойові операції 13-ої армії по визволенню Луцька і Луцького району від німецько-фашистської окупації / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ХХІІ обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею. – Луцьк – Торчин, 9–10 грудня 2006 р. – Луцьк: МП «Пульс», 2007. – С. 65–67.
293. Кудь В. Фронтові рубежі Луцька 1941 і 1944 років / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали ХХVІ Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 109–111.

294. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ "Профі"», 2014. – 564 с.
295. [Курси жіночого крою, шиття та моделювання] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.
296. [Курс провідниць дитячих садків] // Український голос. – 1942. – 21 травня. – С. 4.
297. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посібник для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
298. Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник / М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 456 с.
299. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
300. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 340 – 385.
301. Левітас Ф. Л. Друга світова війна: український вимір / Ф. Л. Левітас. – К.: Наш час, 2012. – 271 с.
302. Левченко І. Українська домівка / І. Левченко // Клич. – 1943. – 29 червня. – С. 3.
303. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
304. Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / [Сост. В. А. Замлинский, В. Н. Вашкевич, В. И. Денисенко и др.]. – К.: Изд-во «Україна», 1991. – 512 с.

305. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 177–230.
306. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. М. Литвин; Ред. В. А. Смолій. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.
307. Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії: альбом-каталог / В. Літевчук. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 288 с.
308. Літопис УПА. – Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2: Бойові дії УПА з англійським резюме. 3-тє вид. – Торонто: Літопис УПА, 1990. – 260 с.
309. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників з англійським резюме. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – 310 с.
310. Літопис УПА. Т. 21. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / ред. Петро Й. Потічний. – Торонто: Літопис УПА, 1991. – 270 с.
311. Літопис УПА. Нова серія, т. 1. Видання Головного командування УПА. – К. – Торонто: Літопис УПА, 1995. – 482 с.
312. Літопис УПА. Нова серія, т. 11. Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). – К. – Торонто: Літопис УПА, 2007. – 846 с.
313. Літопис УПА. Нова серія, т. 16. Волинь і Поділля у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – К. – Торонто: Літопис УПА, 2011. – 1024 с.
314. Лукин А. Сожженная на костре / А. Лукин, Н. Мар // Литературная газета. – 1960. – 2 июня. – С. 2.
315. [Луцька броварня] // Український голос. – 1943. – 28 жовтня. – С. 4.
316. [Луцька Православна духовна консисторія] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.
317. [Луцька середня сільськогосподарська школа] // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.

318. Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис / [Я. Ілляшенко, О. Михайлюк, Р. Оксенюк]. – Львів: «Каменярь», 1974. – 63 с.
319. Луцьку 900 років (1085–1985). Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Н. Болдирєва, Н. Галій, І. Колесник та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – 304 с.
320. Мазурець С. П. Повстанськими стежками: розповіді очевидця / С. П. Мазурець. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 236 с.
321. Мазурик Ю. Встановлення меморіальної дошки жертвам нацистського табору для військовополонених «Шталаг № 360» у місті Луцьку / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 50. – Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2013. – С. 449–451.
322. Мазурик Ю. Перебування військовополонених у місті Луцьку (1941–1942) / Ю. Мазурик // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск ІХ. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22–23 травня 2013 р. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – С. 396–408.
323. Мазурик Ю. Розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку. Маловідомий факт чи фальсифікація? (дискусійне питання) // Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силук. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 57–59.
324. Мазурик Ю. Табір для військовополонених «Шталаг № 360» в м. Луцьку (1941–1942) / Ю. Мазурик // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2011. – Ч. 10. – С. 48–57.
325. Маринченко А. А. «Внести раздоры между народами...»: расовая политика немецких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало

- 1942 года / А. А. Маринченко // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 59–91.
326. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / М. Марущенко // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 83–142.
327. Михайлюк О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів: Світ, 1991. – 192 с.
328. [Міська управа добудувала шпиталь у Луцьку] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.
329. [Міська управа перейняла музей] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
330. [Міська управа прийняла учнів-практикантів] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.
331. [Молебень з Дня народження Адольфа Гітлера] // Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.
332. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина / Г. Мотика. – К.: Дух і літера, 2013. – 360 с.
333. МТС у повному ході // Український голос. – 1942. – 12 листопада. – С. 4.
334. Музична школа в Луцьку // Волинь. – 1942. – 11 жовтня. – С. 4.
335. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. – 2004. – № 8. – С. 28–35.
336. Надольська В. Образ світового єврейства на сторінках волинської преси 1941–1944 рр. / В. Надольська, Ф. Рябчикова // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції

- «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силюк. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 77–80.
337. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи на укр. и рус. языках / В. А. Наконечный. – Луцк: Надстырьє, 2006. – 180 с.
338. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2006. – 144 с.
339. Наконечний В. Роки...Події...Люди...Позиція: Наукові та краєзнавчі нариси / В. Наконечний. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. – 400 с.
340. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Вид. 2-ге, перероб. і допов. / П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний. – Львів: Каменяр, 1981. – 250 с.
341. [Невдовзі буде відкритий шпиталь на Красному] // Український голос. – 1942. – 11 червня. – С. 4.
342. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів / За ред. П. М. Костриби, С. Д. Пількевича, Ф. П. Шевченка. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 486 с.
343. Новак С. З бою під Крутами вони вийшли живими / С. Новак // Вісник+К. – 29 січня. – 2015. – С. 15.
344. [Оголошення Волинського українського театру] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
345. [Оголошення Повітового союзу кооператив] // Український голос. – 1941. – 16 жовтня. – С. 6.
346. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1941. – 20 листопада. – С. 6.
347. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 8.
348. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1943. – 5 лютого. – С. 4.
349. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1943. – 26 вересня. – С. 4.

350. [Оголошення про видання брошур М. Сціборського і О. Штуля] // Волинь. – 1941. – 16 листопада. – С. 4.
351. [Оголошення про відкриття мирового суду] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
352. [Оголошення про відновлення навчання у вищих початкових школах міста] // Український голос. – 1942. – 5 березня. – С. 6.
353. [Оголошення про дозвіл гебітскомісара збирати продукти для полонених] // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 6.
354. [Оголошення про заборону відправки посилок євреям] // Наші вісті. – 1941. – 19 жовтня. – С. 1.
355. [Оголошення про заклик Полікарпа складати пожертви для військовополонених] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
356. [Оголошення про збір теплого одягу для армії] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
357. [Оголошення про оренду городів] // Український голос. – 1942. – 26 березня. – С. 6.
358. [Оголошення про подушний податок] // Український голос. – 1943. – 30 вересня. – С. 4.
359. [Оголошення про проведення імпрез] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.
360. [Оголошення про продукти харчування для військовополонених] // Український голос. – 1941. – 4 грудня. – С. 5.
361. [Оголошення про реєстрацію техніки] // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 6.
362. [Оголошення про розлучення] // Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.
363. [Оголошення про уповноваженого гебітскомісара] // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 8.
364. [Оголошення про утворення Уряду громадського стану] // Український голос. – 1942. – 13 серпня. – С. 4.

365. [Оголошення про утворення Уряду українського нотаря] // Український голос. – 1942. – 8 жовтня. – С. 4.
366. [Оголошення Союзу пасічників] // Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.
367. Оксенюк П. Триумф і трагедія луцького бургомістра / П. Оксенюк, В. Данилюк // Віче. – 2004. – 22 квітня. – С. 8–9.
368. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.
369. Олійник Ю. В. Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941–1944 роках / Ю. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 281–291.
370. Ольховський І. А. Засновник УПА (1941–1943): сторінки непрочитаного життєпису Тараса Бульби-Боровця. Науково-публіцистичне видання / І. А. Ольховський. – К.: Гарт, 2015. – 336 с.
371. [Організація драматичної студії] // Український голос. – 1942. – 11 грудня. – С. 4.
372. Остащук В. І. Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Остащук. – Х., 2012. – 20 с.
373. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 336 с.
374. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 2 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 604 с.
375. ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: документы и материалы / сост. В. И. Адамушко, И. А. Валаханович, В. И. Гуленко и др. – 2-е изд. – Минск: Выш. шк., 2012. – 528 с.

376. [Панахида за спокій душі митрополита Олексія] // Український голос. – 1943. – 21 травня. – С. 3.
377. [Панахида за спокій душі Тараса Шевченка] // Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.
378. [Панахида на луцькому православному кладовищі] // Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.
379. [Панахида по героях Крут] // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 7.
380. [Панахида по розстріляних під Базаром] // Український голос. – 1942. – 26 листопада. – С. 4.
381. Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – 359 с.
382. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
383. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
384. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 386–429.
385. Перебування генерального комісара Волині і Поділля в Луцьку // Український голос. – 1942. – 18 червня. – С. 2.
386. [П'єса «Мартин Боруля»] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
387. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця] / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
388. [Повідомлення відділу суспільної опіки] // Волинь. – 1942. – 22 березня. – С. 4.
389. [Повідомлення начальника Уряду праці в Луцьку] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.

390. [Повідомлення про адресу німецького суду] // Український голос. – 1942. – 15 жовтня. – С. 4.
391. [Повідомлення про зміну адреси міської управи] // Український голос. – 1943. – 7 жовтня. – С. 4.
392. [Повідомлення про нагородження П. Скоробогатова] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.
393. [Повідомлення про привітання поранених німецьких вояків] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.
394. [Повідомлення про призначення мирових суддів і асесорів] // Український голос. – 1942. – 6 серпня. – С. 4.
395. [Повідомлення про реорганізацію банків] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
396. [Повідомлення про реорганізацію міської управи] // Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.
397. [Подяка Волинського українського театру] // Волинь. – 1942. – 26 березня. – С. 4.
398. [Подяка працівників Волинського краєзнавчого музею] // Український голос. – 1942. – 9 квітня. – С. 6.
399. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Ідея, вибір, редактор – О. Зінчук. – Люблін: «Панорама культур», 2012. – 399 с.
400. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.
401. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. І. Полянський; ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – 22 с.
402. [Постанова гебітскомісара про обмеження використання електроенергії] // Український голос. – 1941. – 20 листопада. – С. 6.

403. [Постанова митрополита Олексія] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
404. [Початок нового шкільного року] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
405. Праця шкільного інспекторату в Луцьку // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 4.
406. [Припинення діяльності «Просвіт»] // Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.
407. [Припинення навчання польською мовою] // Український голос. – 1942. – 7 травня. – С. 5.
408. Присяжний Т. Масові вбивства в Луцьку / Т. Присяжний // Літопис Волині. – 1953. – № 1. – С. 65–70.
409. [«Просвіта» організовує хор] // Український голос. – 1942. – 1 жовтня. – С. 4.
410. Пушкар Н. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки / Н. Пушкар, І. Несторук // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річчю Незалежності України та 85-й річчю створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силук. – Луцьк: МП «Пульс», 2014. – С. 169–186.
411. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. А. Пушук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 444 с.
412. Пясецький В. Бургомістр – не святоша, але Святошу шанував / В. Пясецький // Волинська газета. – 2007. – 22 лютого. – С. 2.
413. Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / В. Е. Пясецький, Ф. Г. Мандзюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 400 с.

414. Пясецький В. Луцьк: історико-краєзнавчі нариси. Кн.1: Старе місто / В. Пясецький. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – 335 с.
415. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія: (голова – П. Т. Тронько, заступник голови – О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.); редколегія тому (голова – О. І. Курилюк, відповідальний секретар – М. М. Кучерепа та ін.). – Кн. 1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 976 с.
416. [Реєстрація жителів Луцька] // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 8.
417. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
418. Ремісничка конференція // Волинь. – 1942. – 11 червня. – С. 3.
419. Рік праці Волинського українського театру в Луцьку // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
420. «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Т. 1 / Упоряд. і авт. перед. Л. К. Оляндер. – Луцьк: «Вежа», 1996. – 444 с.
421. «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. 3 / Упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, А. М. Силюк. – Луцьк: «Вежа», 1999. – 906 с.
422. Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 348 с.
423. [Розпорядження генерального комісара про відзнаки євреїв] // Волинь. – 1941. – 21 вересня. – С. 4.
424. [Розпорядження про заборону викладання польською мовою] // Український голос. – 1942. – 7 травня. – С. 5.
425. [Розпорядження про затемнення вікон] // Український голос. – 1943. – 11 листопада. – С. 4.
426. [Розпорядження про здачу пил] // Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.

427. [Розпорядження райхскомісара про смертну кару] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 1.
428. [Розпорядження райхскомісара України про місцеві суди] // Український голос. – 1944. – 7 січня. – С. 8.
429. «Розшукуються військовополонені» // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
430. «Розшукуються військовополонені» // Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.
431. [Роковини проголошення IV Універсалу] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 7.
432. [Роковини визволення] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 3.
433. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
434. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
435. [Склад Луцької духовної консисторії] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
436. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / А. В. Скоробогатов; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 36 с.
437. Сміян К. П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / К. П. Сміян; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 193 с.
438. Соборний хор у Луцьку // Волинь. – 1942. – 5 квітня. – С. 8.
439. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 в 3-х т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) / [Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – 520 с.
440. Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни / Наталія Солошенко-Тиравська // Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об'єднання

- «Волинське братство». – Випуск 1. – К.: «Київська правда», 2001. – С. 134–138.
441. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки): монографія / Ю. М. Сорока. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 415 с.
442. Сорока Ю. Нищення нацистами єврейської людності на теренах західних областей УРСР 1941–1944 рр. / Ю. Сорока // Часопис української історії. – 2011. – Випуск 21. – С. 22–27.
443. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 р. / Ю. Сорока // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2011. – № 2. – С. 301–305.
444. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
445. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання / О. В. Стяжкіна // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 42–66.
446. [Театр і кіно продовжують працювати] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.
447. Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. – 2015. – Вип. 24. – С. 74–101.
448. Трофимович В. В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): текст лекцій / В. В. Трофимович. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1995. – 101 с.
449. Трофимович В. Створення української повстанської армії / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2013. – Вип. 20. – С. 12–21.
450. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 878 с.

451. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944–1945 / под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с.
452. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
453. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
454. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1 / [Айсфельд А., Ветров І., Вінцковський Т. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – 735 с.
455. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2 / [Бровар О., Буцько О., Веденєєв Д. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – 944 с.
456. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941–1943: Довід. вид. / Упоряд.: Т. Пастушенко, Т. Заболотна, М. Дубик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 533 с.
457. [Українська книгарня «Культура»] // Український голос. – 1942. – 19 лютого. – С. 8.
458. Український допомоговий комітет у Луцьку // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 3.
459. [Фільм «Золоте місто»] // Український голос. – 1943. – 9 вересня. – С. 4.
460. [Фільми у «Глорії Паласт»] // Український голос. – 1943. – 13 серпня. – С. 4.
461. [Фільм «Індійська гробниця»] // Український голос. – 1943. – 23 липня. – С. 4.
462. [Фільм «Ля Габанера»] // Український голос. – 1944 р. – 7 січня. – С. 8.

463. [Футбольні змагання на Луцькому стадіоні] // Український голос. – 1942. – 17 вересня. – С. 4.
464. Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О. М. – К.: КНТ, 2007. – 520 с.
465. [Центральна аптечна база Луцька] // Український голос. – 1944. – 7 січня. – С. 8.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля.

оп. 1.

466. Спр. 12. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку, № 1–5, 8–10. Почато: 27 липня 1942 р. Закінчено: 15 грудня 1942 р., 69 арк.
467. Спр. 13. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку, №№ – 3; 7–10; 1–11. Почато: 1 вересня 1942 р. Закінчено: 1 червня 1943 р., 153 арк.
468. Спр. 18. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля № 1–8; 15–19. Збірник розпоряджень райхскомісара України. Почато: 1 червня 1942 р. Закінчено: 1 листопада 1943 р., 71 арк.

Ф. 3206. Рейхскомісаріат Україна.

оп. 2.

469. Спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату Україна за 1941–1942 рр. Почато: вересень 1941 р. Закінчено: березень 1942 р., 21 арк.

Ф. 4397. Командир поліції порядку при командуючому «СС» і поліції Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

470. Спр. 1. Особова справа поліцейського Радько Артема. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 33 арк.
471. Спр. 2. Особова справа поліцейського Сініцького Станіслава. Почато: 1943 р. Закінчено: 1944 р., 32 арк.

Ф. КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях.

оп. 1.

472. Спр. 294. Доповідь про політичний і господарський стан в райхскомісаріаті Україна; огляд діяльності генерал-комісара для Волині і Поділля м. Луцьк; звіт гебітскомісара Барановичів за березень 1944 р. Почато: квітень 1943 р. Закінчено: січень 1945 р., 78 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Особливий сектор ЦК КП(б)У.

оп. 23.

473. Спр. 35. Копія доповідної записки начальника 90-го прикордонного загону про бойові дії прикордонного загону. Почато: 5 липня 1941 р. Закінчено: 5 липня 1941 р., 6 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України.

оп. 4.

474. Спр. 26. Копія даних про партійність особового складу Київського військового округу. Копії постанов військових рад Південного фронту і Київського військового округу, довідок, даних військових частин про хід будівництва оборонних споруд, тиліві оборонні роботи, про установку мінних полів і других загороджень в районах дій армій Південного фронту. Копії наказів, донесень про хід оборонних боїв, дислокації і озброєння військ противника, про призов в ряди Червоної армії всіх військовозобов'язаних, які користувалися відстрочками. Копії звітів, спецповідомлень, донесень, довідок про бойові дії, партійно-політичну роботу військових частин, армій українських фронтів. Копії оперативно-розвідувальних зведень Українського штабу партизанського руху про бойову і розвідувальну діяльність партизан. Почато: 1 січня 1941 р. Закінчено: 17 серпня 1944 р., 302 арк.

475. Спр. 212. Довідки, інформація про кількість партійних і комсомольських організацій, діючих в період Великої Вітчизняної війни, довідки про окупаційний режим, про населені пункти Волинської області знищені фашистами за зв'язок з партизанами і опір загарбникам. Довідка про табір для військовополонених в м. Володимирі-Волинському. Копія виписки із звітів про засідання гебітскомісарів Волині і Поділля. Почато: вересень 1941 р. Закінчено: травень 1944 р., 37 арк.
Ф. 62. Український штаб партизанського руху.
оп. 1.
476. Спр. 182. Доповідні записки і довідки ЦШПР, УШПР і НКВС УРСР про форми і методи боротьби противника з партизанами, політико-моральний стан солдатів і офіцерів ворожих військ, організації гітлерівцями антирадянських військових формувань, робота партизанських загонів по їх розкладу, діяльність українських буржуазно-націоналістичних і білогвардійських організацій. Почато: 9 вересня 1942 р. Закінчено: 8 серпня 1943 р., 136 арк.
477. Чубинський В. Подяка / В. Чубинський // Український голос. – 1941. – 27 листопада. – С. 6.
478. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
479. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – Житомир.: ОП «Житомирська облдрукарня», 2010. – 80 с.
480. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М.: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья; Общество любителей церковной истории, 2002. – 528 с.
481. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / [Пер. снем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко] / К. Штрайт. – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.

482. Ювілей газети // Волинь. – 1943. – 15 серпня. – С. 4.
483. Dembowska M. Duchowienstwo diecezji luckiej: ofiary wojny i represji okupantow 1939–1945 / M. Dembowska, L. Popek. – Lublin: Polihymnia, 2010. – 320 s.
484. Dembowska M. Kosciol katolicki na Wolyniu w warunkach okupacji 1939–1945 / M. Dembowska. – Krakow: Drukarnia Narodowa S. A., 2008. – 479 s.
485. McBride J. "A Sea of Blood and Tears": Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944, Ph.D. Dissertation University of California Los Angeles / J. McBride. – Los Angeles, 2014. – 542 p.
486. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działanosc Organizacji Ukraińskich Nacjonalistow i Ukraińskiej Powstanczej Armii / G. Motyka. – Warszawa: RYTM, 2006. – 728 s.
487. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / A. Peretiatkowicz. – Katowice: Osrodek Badan Spoleczno-Kultuzowych Towarzystwa Zachety Kultury, 1995. – 252 s.
488. Rachwalski E. Wołyn i jego żołnierze. Wydanie 2 / E. Rachwalski. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, 1991. – 110 s.
489. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944 / S. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 s.
490. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. – Bloomington: Indiana University Press, 2011. – 2036 p.
491. Turowski J. Zbrodnie nacjonalistow ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wolyniu 1939–1945 / J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 1990. – 182 s.
492. Zycie religijne w Polsce pod okupacja 1939–1945: metropolie wilenska i lwowska, zakony / Praca zbiorowa pod redakcja ks. Z. Zielinskiego. – Katowice: «Unia», 1992. – 542 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Військовослужбовці вермахту крокують вул. Лесі Українки,
фото червня 1941 р.**

Джерело: [307, с. 273].

Додаток Б
Руйнування в Луцьку, фото червня 1941 р.

Джерело: [43].

Додаток В
Залишена радянська техніка на вулицях Луцька,
фото червня 1941 р.

Джерело: [307, с. 273].

Додаток Г
Німецькі солдати напроти Будинку Офіцерів в Луцьку,
що по вул. Винниченка, фото 1941 р.

Джерело: [307, с. 272].

Додаток Д
Урочисте перепоховання розстріляних в'язнів Луцької тюрми,
фото 24 серпня 1941 р.

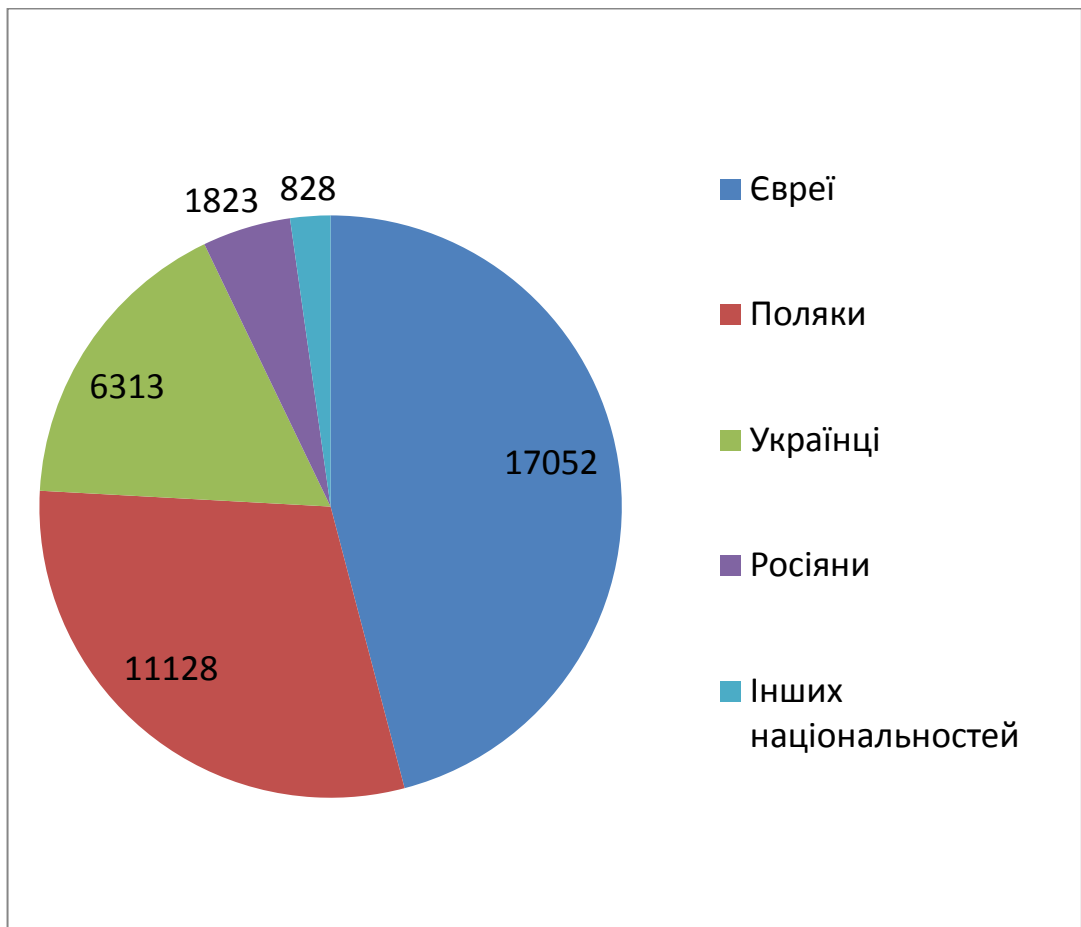

Джерело: [71].

Додаток Е

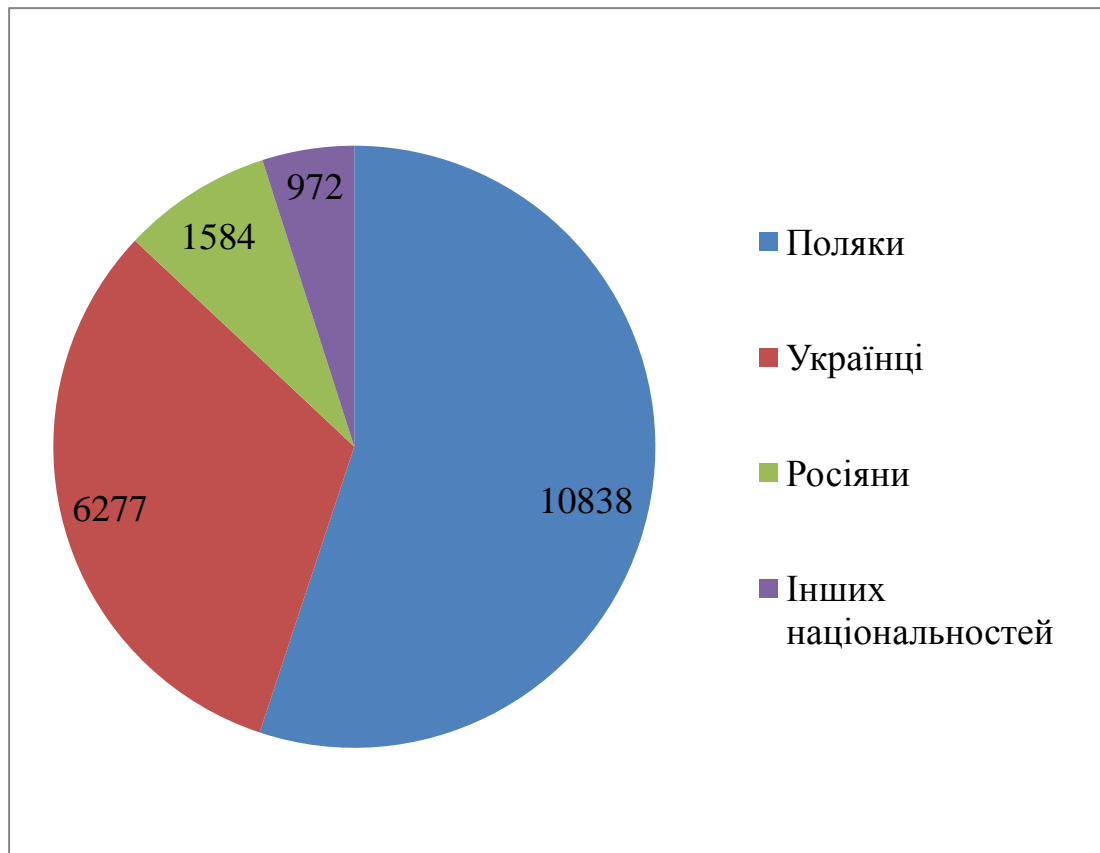
Діаграма чисельності населення Луцька станом на жовтень 1941 р.

Джерело: [117, арк. 69].

Додаток Ж

Діаграма чисельності населення Луцька станом на травень 1943 р.

Джерело: [74, с. 408].

Додаток 3

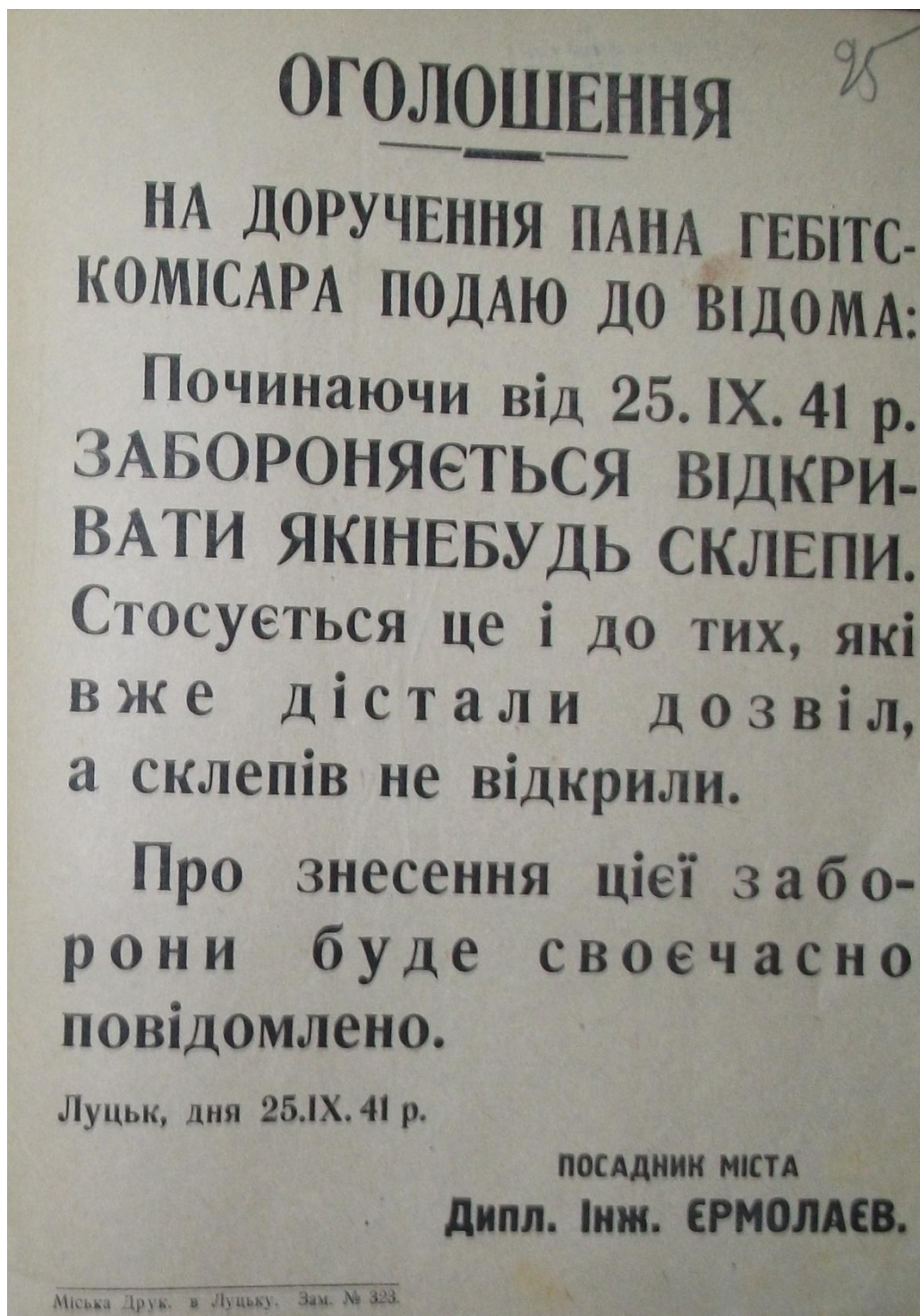
Порівняльна таблиця відділів міської управи Луцька станом на 1941 р.

	Назва відділу	Структурні підрозділи	Кількість працівників	Керівник, посадовий оклад
1.	Загальний	Секретаріат, особливий, статистичний, культури й мистецтва, канцелярія	22	—
2.	Фінансовий	Рахунково-касовий, податковий, промисловий	9	Гудемчук Олексій, 70 марок
3.	Апровізаційний	Канцелярія, харчовий, контролі склепів, бойня, калькуляційний	112	—
4.	Земельно-господарський	Земельний, інвентаризації та управління майном, шкільний, управління базарів та бань.	32	Критюк Антон, 70 марок
5.	Технічний	Будівельний, регуляційний, шляховий, гараж.	30	Забродський Сергій
6.	Охорони здоров'я	Лічний, контролі санітарної, гігієни шкільної, ветеринарний.	14	Вакантна посада, 70 марок
7.	Регістраційний	Регістраційний, паспортний.	8	Мохнюк Константин, 70 марок
8.	Суспільної опіки	Суспільної опіки	4	Дробан Сергій
9.	Житловий	Мешкановий, охорони майна, житлового фонду, бухгалтерія, канцелярія.	174	Баглай Володимир, 70 марок
10	Адміністративно-карний		1	Веселовський Арсен, 70 марок

Джерело: [142, арк. 25–26 зв.].

Додаток И

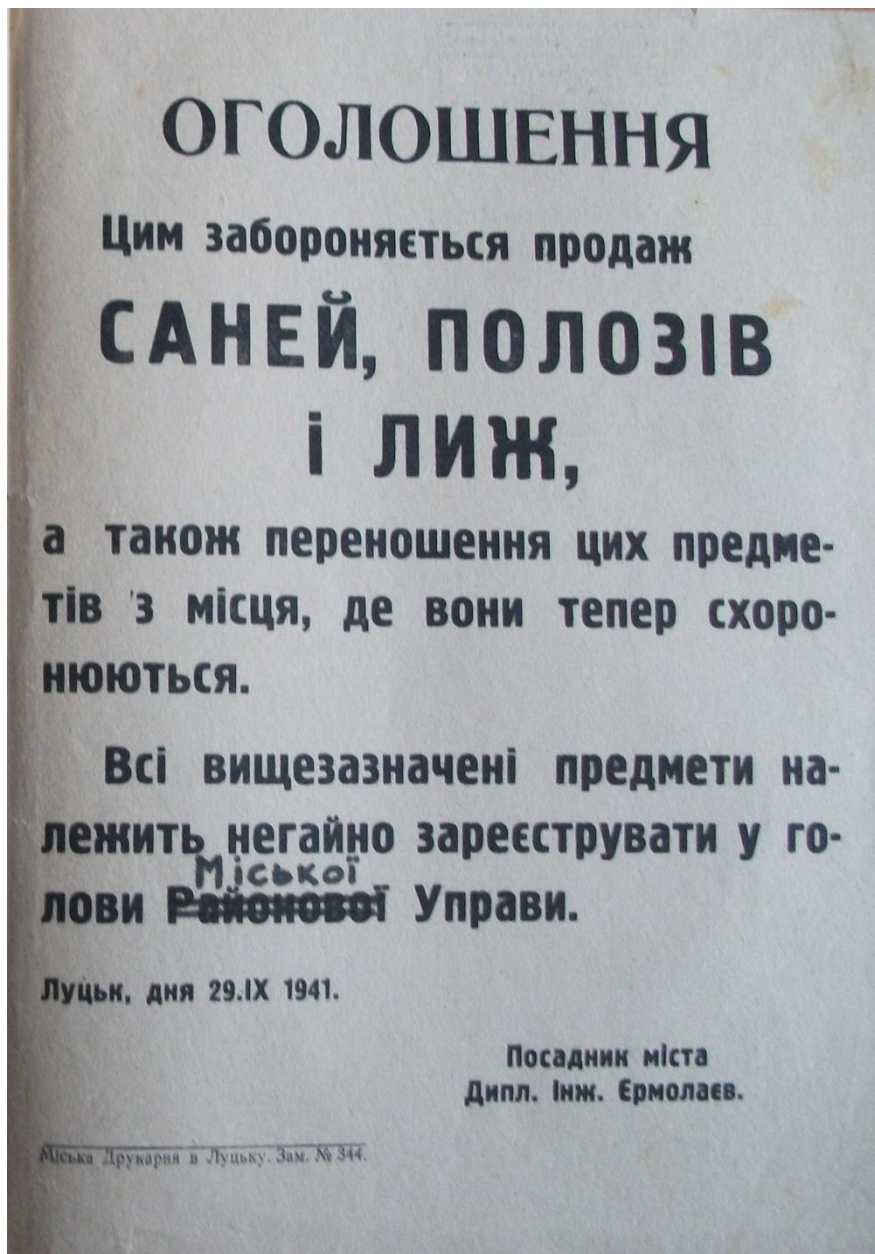
Оголошення про закриття магазинів від 25 вересня 1941 р.

Джерело: [65].

Додаток К

Оголошення про заборону продажу саней, полозів і лиж
від 29 вересня 1941 р.

Джерело: [61].

Додаток Л

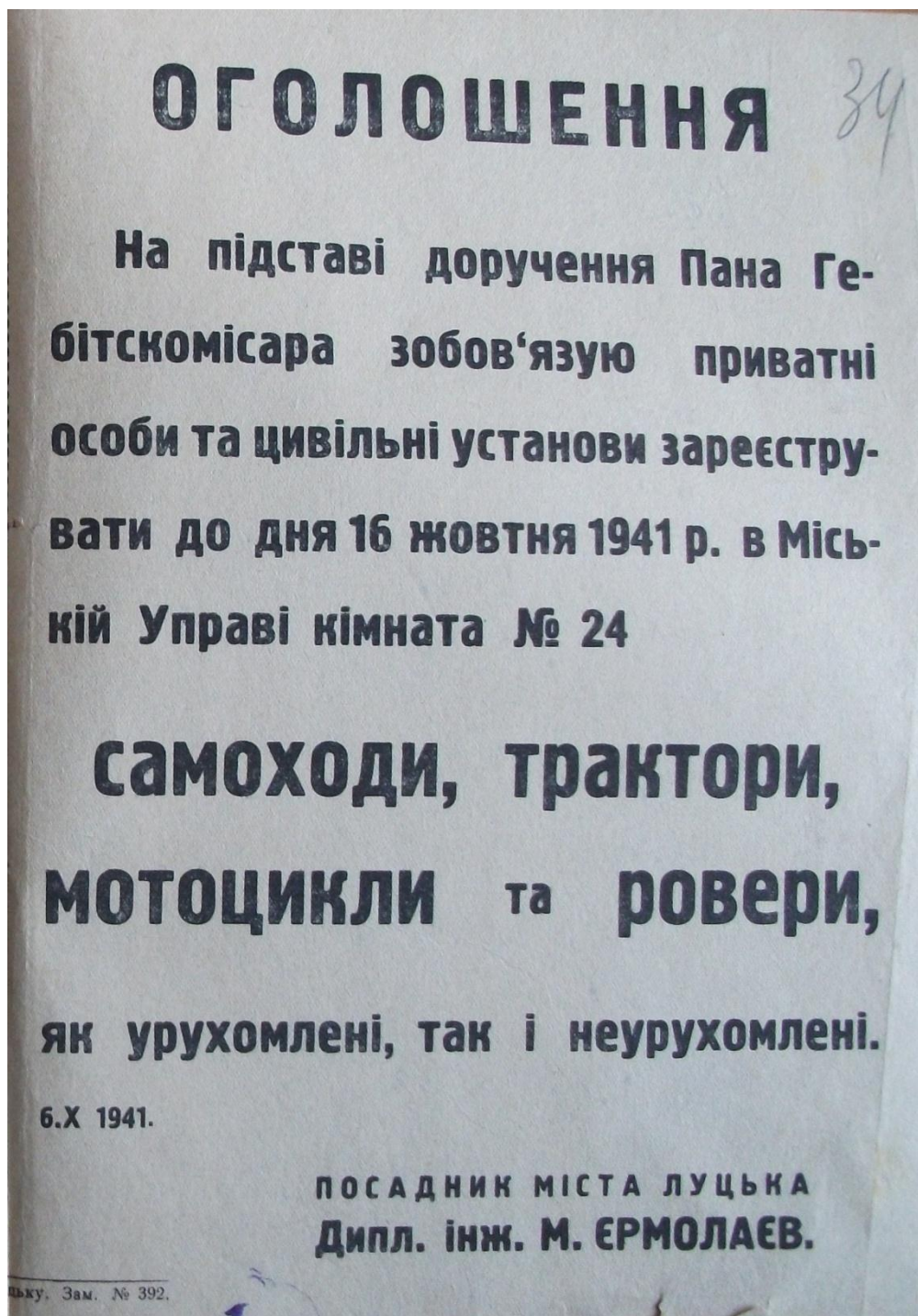
Таблиця визначення прибуткового податку з населення у 1941 р.

№ п/п	Місячний заробіток, крб.	Місячна сума доходного податку	
		Без скидки на утриманців	Із скидкою на 4 і більше утриманців
1.	Більш як 150 до 160	4,08 крб.	3,33 крб.
2.	160 – 170	4,73 крб.	3,81 крб.
3.	170 – 180	5,83 крб.	4,30 крб.
4.	180 – 190	6,03 крб.	4,78 крб.
5.	190 – 200	6,68 крб.	5,27 крб.
6.	200 – 210	7,37 крб.	5,78 крб.
7.	210 – 220	8,10 крб.	6,32 крб.
8.	220 – 230	8,83 крб.	6,86 крб.
9.	230 – 240	9,56 крб.	7,40 крб.
10.	240 – 250	10,29 крб.	7,49 крб.
11.	250 – 275	11,53 крб.	8,86 крб.
12.	275 – 300	13,35 крб.	10,21 крб.
13.	300 – 325	15,32 крб.	11,66 крб.
14.	325 – 350	17,45 крб.	13,23 крб.
15.	350 – 400	20,68 крб.	15,60 крб.
16.	400 – 450	24,93 крб.	18,73 крб.
17.	450 – 500	29,18 крб.	21,85 крб.
18.	500 – 600	36,55 крб.	27,24 крб.
19.	600 – 700	47,05 крб.	34,89 крб.
20.	700 – 800	58,55 крб.	43,24 крб.
21.	800 – 900	71,05 крб.	52,29 крб.
22.	900 – 1000	83,55 крб.	61,34 крб.
23.	1000 – 2500	10 %	8 %
24.	2500 – 5000	12 %	10 %
25.	5000 – «...»	20 %	15 %

Джерело: [141, арк. 84].

Додаток М

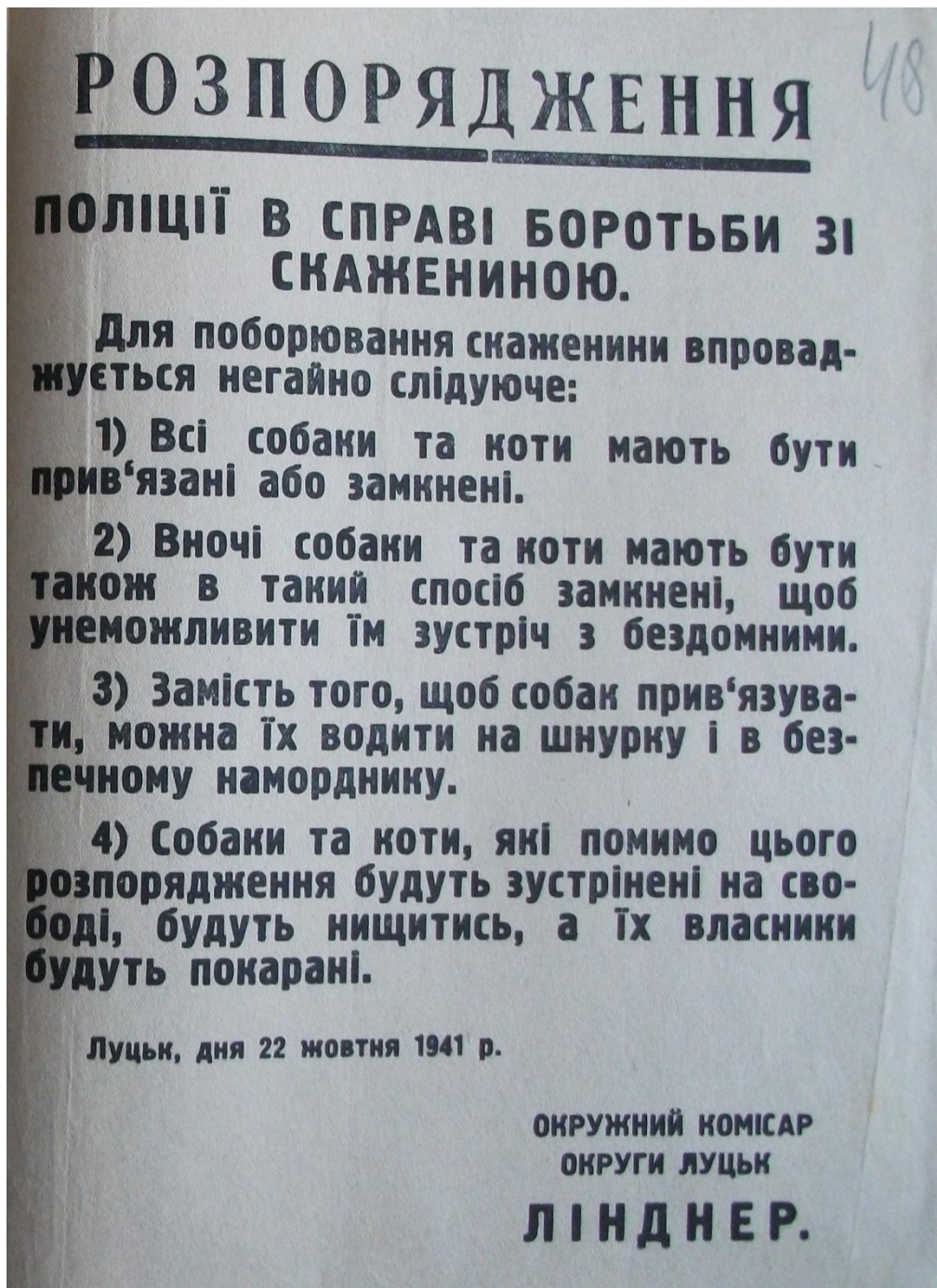
Оголошення про реєстрацію техніки від 6 жовтня 1941 р.

Джерело: [60].

Додаток Н

Розпорядження гебітскомісара в справі боротьби із сказом
від 22 жовтня 1941 р.

Джерело: [62].

Додаток П

Таблиця навчального навантаження Луцької гімназії, осінь 1941 р.

№ п/п	Предмети	Класи								Всього
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1.	Німецька мова	6	6	6	6	6	6	6	6	48
2.	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	16
3.	Українська мова	5	5	5	4	4	4	4	4	35
4.	Латинська мова	-	-	-	5	5	5	5	4	24
5.	Пропедевтика філос.	-	-	-	-	-	-	-	2	2
6.	Історія	2	2	2	3	3	3	4	4	22
7.	Географія	2	2	2	2	2	2	-	-	12
8.	Арифметика	5	5	5	-	-	-	-	-	15
9.	Алгебра	-	-	-	2	2	2	2	2	10
10.	Геометрія	-	-	-	2	2	2	-	1	7
11.	Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	2	1	3
12.	Фізика з хімією	-	-	-	-	-	3	4	4	11
14.	Природознавство	3	3	3	2	2	-	-	-	13
15.	Гімнастика	1	1	1	2	2	2	2	2	13
16.	Малювання	1	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>		11
17.	Ручна праці	1	2	2	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	-	-	10
18.	Спів	2	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>		12
Обов'язкових предметів:		30	30	30	30	30	31	31	31	243
Позаобов'язкових предметів:		-	-	-	6	6	5	4		21
Всього лекцій:		30	30	30	36	36	36	35	35	264

Джерело: [202, арк. 5].

Додаток Р

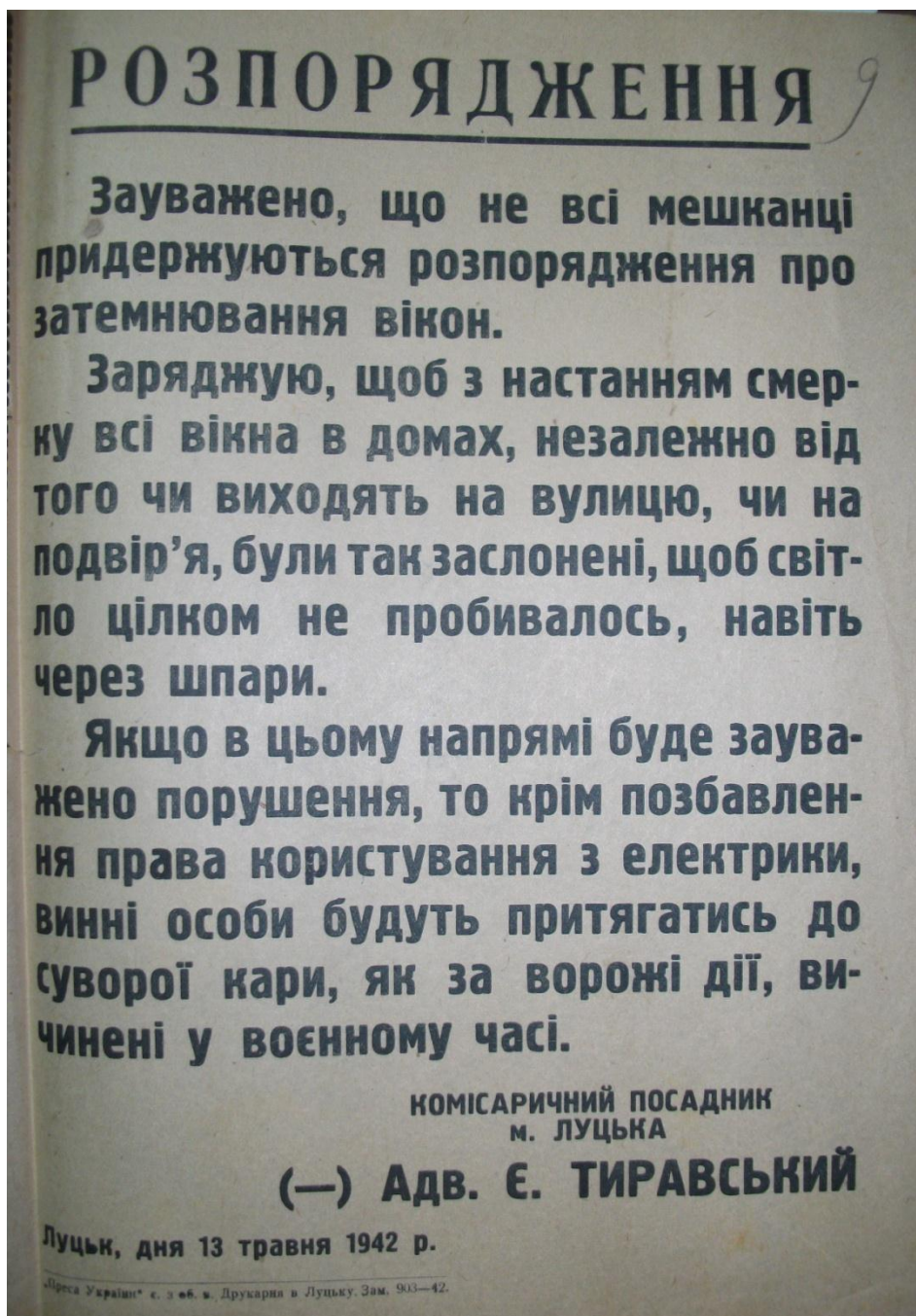
Таблиця вартості послуг у медичних установах Луцька станом на 1942 р.

№ п/п	Вид медичних послуг	Ціна для місцевих	Ціна для немісцевих
1.	Дантиста:		
	порада лікаря	5 крб.	10 крб.
	усунення зуба з обезболюванням	20 крб.	30 крб.
	пломба на поверхні	20 крб.	20 крб.
	зуб в каучуковому протезі	40 крб.	50 крб.
	коронка металева	70 крб.	70 крб.
2.	Забій малої хірургії:		
	порада лікаря	10 крб.	20 крб.
	укол серійний	5 крб.	5 крб.
	перев'язки	10 – 40 крб.	10 – 40 крб.
3.	Венеричний кабінет центральної поліклініки:		
	порада лікаря	Безкоштовно	Безкоштовно
	уколи бісмуту	5 крб.	5 крб.
	уколи сальварсану	10 крб.	10 крб.
	промивання при гонореї	3 крб.	3 крб.
4.	Досліди в санбаклабораторії:		
	сеч	10 крб.	10 крб.
	кал на глисти	10 крб.	10 крб.
	скрут крові	10 крб.	10 крб.
	кров га групу	10 крб.	10 крб.
5.	Шпиталі:		
	утримання хворого денно	20 крб.	30 крб.
	просвітлення рентгеном	15 крб.	25 крб.
	відвідування хворого лікарем на дому	30 крб.	30 крб.
	перевезення хворого автом	50 крб.	50 крб.
	оплата за комісію	15 крб.	15 крб.

Джерело: [104, арк. 4–5].

Додаток С

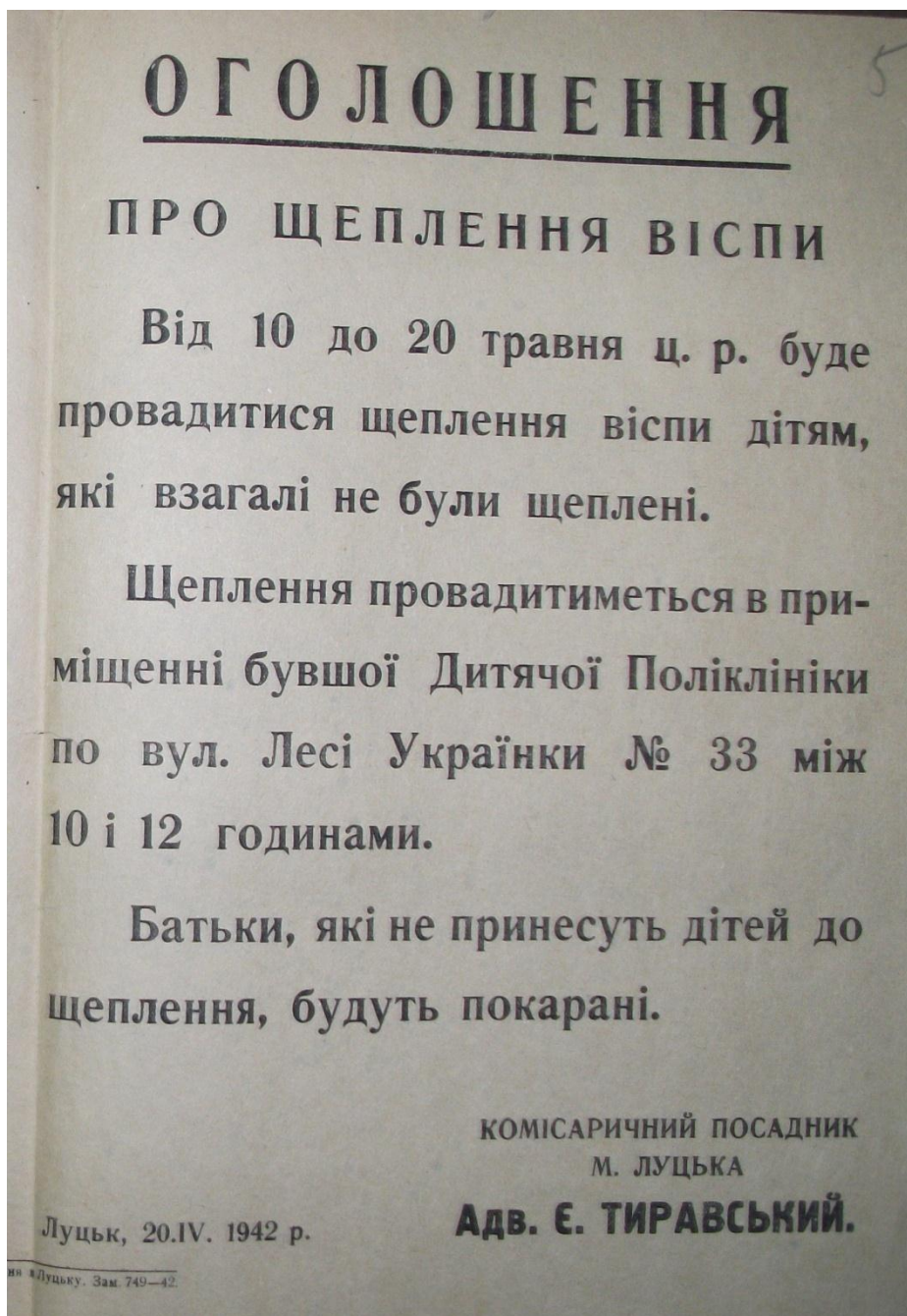
Розпорядження посаdnика про затемнення вікон від 13 травня 1942 р.

Джерело: [46].

Додаток Т

Оголошення посадника про щеплення від віспи, 20 квітня 1942 р.

Джерело: [55].

Додаток У

**Вінчання Степана Коваля («Рубашенка») з Ольгою Косюк
в луцькому св. Троїцькому соборі, фото серпня (вересня) 1942 р.**

Джерело: [309, с. 261].

Додаток Ф

Оголошення гебітскомісара про базарний день від 30 вересня 1942 р.

ГЕБІТКОМІСАР
в Луцьку

ОГОЛОШЕННЯ

В СПРАВІ: БАЗАРНИЙ ДЕНЬ.
По всій Луцькій окрузі базарний день відбувається щотижня у

Ч Е Т В Е Р

на встановлених базарних площах округи. **ЗАБОРОНЕНО В ІНШІ ДНІ** ніж у четвер і **ПОЗА БАЗАРНИМИ ПЛОЩАМИ**, отже на вулицях або подвір'ях, **ПРОДАВАТИ** споживчі або інші річі. Торгувати вільно тільки тими річима, що дозволені. Про подробиці що до цього можна довідатися в Гебітскомісаріяті-Відділ Споживчий і Господарчий, а також у п.п. Крайсляндвіртів. **Хто порушує приписи, підлягає найсуворішій карі.**

КУПУЮЧИЙ, Тобі вільно платити тільки оголошені в скринці ціни. Якщо продавець жадає вищу ціну, звертайся до установи, яка провадить надзір та контролю над цінами.

ПРОДАВЕЦЬ, Тобі вільно жадати тільки урядово встановлену ціну.

ХТО ПЛАТИТЬ АБО ЖАДАЄ ВИЩУ ЦІНУ, ПІДЛЯГАЄ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.

Луцьк, дня 30 вересня 1942 р.

ГЕБІТКОМІСАР
підписано: **ЛІНДНЕР.**

Окружна Друк. в Луцьку. Зам 2134-42.

Джерело: [66].

Додаток X

Оголошення про організацію дитячого свята 9 січня 1944 р.

САЛЯ МІСЬКОГО ТЕАТРУ
Луцьк, вул. Театральна № 3.

В неділю 9 січня 1944 р. о год. 13-ій
відбудеться

ЯЛІНКА

для православних дітей м. Луцька.

У ПРОГРАМІ: колядки, дитячі деклямації й оркестра.
Наймолодшим дітям подарунки.

ВСТУП ЗА ДОБРОВІЛЬНИМИ ДАТКАМИ.

Джерело: [45].